

Інститут психології ім. Г.С. Костюка
АПН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Том 3

**КОНСУЛЬТАТИВНА ПСИХОЛОГІЯ
І ПСИХОТЕРАПІЯ**

Випуск 7

За редакцією С.Д. Максименка, З.Г.Кісарчук

Київ – Ніжин
ПП Лисенко М.М.
2010

УДК 615.851(082)

ББК 53.57я43

К65

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології
ім. Г.С. Костюка НАПН України

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 15729-4201Р
від 18.08.2009 р. Збірник зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання з психологічних наук
(постанова Президії ВАК України від 08.09.1999р. № 01-05/9).

Редакційна колегія

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор
Чепелєва Н.В., дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор
Боришевський М.Й., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор
Балл Г.О., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор
Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор
Смульсон М.Л., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор
Андрієвська В.В., кандидат психол. наук
Кісарчук З.Г., кандидат психол. наук

**Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і
К65 психотерапія:** Зб. наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН
України / За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – Інститут психології
ім.Г.С.Костюка НАПН України; Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – Вип.7. – 332
с.

ISSN 2072-4772

У даному збірнику наукових праць переважна більшість статей присвячена
обговоренню двох актуальних тем: соціокультурних факторів становлення сучасної
парадигми психотерапевтичної допомоги та особистісного розвитку людині в
контексті психотерапії. В інших статтях збірника викладаються розробки у галузі
методології і методики психотерапевтичної і консультативної допомоги, висвіт-
люються особливості практичної роботи з різними категоріями клієнтів (дітьми,
підлітками, молоддю), розглядаються актуальні питання медичної психології тощо.

Збірник адресується фахівцям у галузі консультативної психології та психо-тера-
пії – як науковцям, так і практикам, викладачам вищих навчальних закладів,
аспірантам, студентам, а також усім, кого цікавлять актуальні проблеми сучасної
психотерапії та психологічного консультування.

Представлені у збірнику статті відображують точку зору автора,
яка може не співпадати з думкою редакційної колегії.

При передруку публікацій посилання на збірник обов'язкове
No part of this publication may be reprinted without reference collection.

ISSN 2072-4772

УДК 615.851(082)

ББК 53.57я43

© Інститут психології ім. Г.С. Костюка
Abbreviated key title: Aktual. probl. psihol.
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2010

Зміст

Соціокультурний контекст становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги

- Кісарчук З.Г.** Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги: аналіз основних понять.....5
- Юрченко Т.П.** Свобода как одно из онтологических и социокультурных оснований становления современной психотерапевтической парадигмы.....22
- Литвиненко Л.І.** Народна театральна культура як явище соціокультурного простору.....41
- Журавлєва Н.Ю.** Соціокультурные факторы становления психотерапевтической помощи человеку в ситуации осуществления личностного выбора.....50
- Плескач Б.В.** Соціокультурні чинники формування вітчизняної традиції психологічної допомоги онкологічним хворим.....66

Особистісний розвиток в процесі психотерапії

- Гребінь Л.О.** Дослідження структурно-психодинамічних механізмів розвитку людини.....79
- Онищенко Г.І., Гусак О.** Дослідження феноменів образи і прощення в психології.....117
- Єрмусевич Е.І., Бондар С.В.** Християнське розуміння особистості як аспект вітчизняної філософсько-психологічної думки.....128
- Гурлєва Т.С.** Високий смисл життя: від теорії до практики.....155
- Демидюк Н.П.** Розвиток самодиференціації людини в процесі психотерапевтичної допомоги.....167
- Манілов І.Ф.** Психотерапевтичний потенціал подорожування наодинці.....179

Методи, моделі і технології психотерапевтичної і консультативної допомоги

- Кісарчук З.Г., Лазос Г.П.** Модель корекції негативних переживань підлітків засобами кататимно-імагінативної психотерапії як глибинно зорієнтованого методу.....189

Пономарёв С.В. Реабилитация как метод медико-психологической помощи при психических расстройствах шизофренического спектра.....	211
Никонова И.Ю. Особенности консультативной работы с социально плохо адаптированными (отвергаемыми) подростками в условиях школьной психологической службы.....	222
Іванцова Н.Б. Методика дослідження професійної спрямованості студентів-психологів.....	235
Ільїна Ю.М. Методика дослідження життєвого сценарію «Успіх»...	244
Данилевський І.А. Дослідження уявлень про дитячо-батьківські стосунки засобами транзакційного аналізу.....	257
Верещак Є.П. Психологічна допомога сучасній молоді у становленні духовно-моральних цінностей.....	268
Худякова Н.Ю. Работа с «негативным материнским объектом» в детской психотерапии.....	280
Усачова Л.В. Особливості психологічного консультування старшокласників.....	291
Степанчук О.С. Особливості застосування гештальт-терапії в роботі зі старшими дошкільниками.....	299

Проблеми медичної психології

Вакуленко Л. М. Особливості взаємозв'язку психічних станів та вегетативної нервової системи у хворих з вестибулярною дисфункцією різного ґенезу.....	308

Проблеми політичної психології

Кобрисенко Д.О. «Політичний образ Я» в системі психологічних понять.....	315

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДОПОМОГИ

Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги: аналіз основних понять

Кісарчук З.Г.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

Стаття присвячена розгляду основних понять, в яких відображаються важливі тенденції у становленні сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги в контексті як світової, так і вітчизняної культури.

Ключові слова: парадигма; класичний, некласичний та постнекласичний типи наукової раціональності; сучасна парадигма в психології; сучасна парадигма в психотерапії; соціокультурний контекст; соціокультурні чинники.

Постановка проблеми

Психотерапія як особливий вид психологічної взаємодії, спрямований на відновлення психічного здоров'я та особистісний розвиток людини, притаманна певним етапам становлення будь-якого суспільства. Як показує ретроспективний аналіз [11], її виникнення і форми залежать від соціального запиту, обумовленого менталітетом людей, соціально-економічним укладом їх життя, соціокультурними потребами. Взаємозв'язок між розвитком психотерапії і станом суспільної свідомості і яскраво виявився в історичному шляху вітчизняної психотерапії. Остання в часи СРСР, коли суспільству була нав'язана єдина панівна ідеологія, мала вельми звужене поле функціонування і виключно у галузі медицини, а в пострадянській період в умовах демократизації, відкриття кордонів, вивільнення свідомості людей отримала достатньо швидкий розвиток (з розширенням сфери функціонування, виокремленням немедичних моделей тощо), зумовлений, з одного боку, зростаючим соціальним запитом, з іншого – можливістю знайомитися із західними школами і концепціями психотерапії, а також досвідом організації її інститутів. Сьогодні можна вже говорити, що становлення вітчизняної психотерапії іде у контексті європейського і світового психотерапевтичного простору з притаманними сучасному етапу його розвитку досягненнями і, водночас, дискусійними питаннями,

суперечливими тенденціями і рухами. При цьому, однак, не можуть бути ігнорованими фактори соціокультурного контексту, в якому працюють вітчизняні психотерапевти (умови життя людей, культурні традиції, цінності, норми тощо) і який, як показує наукова рефлексія [2; 7; 23; 29], суттєво позначається на особливостях розгортання психотерапевтичної допомоги на вітчизняних теренах.

У даній статті розглянемо основні поняття, які висвітлюють важливі тенденції у становленні сучасної парадигми психотерапії, а також соціокультурні чинники, що зумовлюють цей процес у вітчизняному просторі.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Парадигма. Про наукову парадигму говорять, коли мають на увазі сукупність теоретичних поглядів, переконань, цінностей, методологічних підходів, які характеризують членів певного наукового співтовариства. На основі парадигми створюються моделі для розв'язування нових завдань, поставлених наукою, обираються самі завдання, розробляються критерії «науковості» та наукової достовірності гіпотез і досліджень [30].

Сам термін «парадигма» отримав широке розповсюдження в науці після знаменитої роботи Т. Куна – в російському перекладі «Структура наукових революцій» [15]. За Т. Куном, на науковий статус може претендувати лише та наука, яка характеризується єдиною системою знань – дисциплінарною парадигмою. Якщо такої системи знань немає, наука як така не існує, точніше вона знаходиться на донауковій або допарадигмальній стадії розвитку. Психологію, зокрема, Т. Кун відносив до останньої категорії, оскільки вона, порівняно із точними природничими дисциплінами, не має єдиної системи знань. Як зазначає А. В. Юревич [35], в психології розірвані три фундаментальні зв'язки, без яких єдина система знань неможлива: між окремими фрагментами знання (різні школи, течії, напрями в психології часто не мають між собою точок перетину); між минулим і теперішнім (більшість психологічних концепцій будується ніби на пустому місці: попереднє знання або ігнорується, або використовується як мішень для критики); між дослідницькою і практичною складовими (розрізняються їх «мови», «одиниці» аналізу і «логіки» його побудови).

Разом з тим в самій психології існують різні думки про те, що являє собою парадигма в психології і яким є її парадигмальний статус. А. В. Юревич виокремлює декілька позицій у цьому питанні:

- психологія є «донауковою» дисципліною, у ній парадигма ще не утворилась (співпадає з поглядами Т. Куна);
- в психології існують різні, несумісні між собою парадигми, представлені різними школами (біхевіоризм, психоаналіз тощо), теоретичні

системи в яких виконують функції парадигми. Отже, психологія є полі-парадигмальною наукою;

- психологія є не допарадигмальною, а позапарадигмальною дисципліною, до якої уявлення про парадигми, розвинуті на основі аналізу природничих наук, не застосовні.

Згідно окресленим позиціям, єдиною парадигми у «системі співвіднесення» Т. Куна, в психології немає. Однак, зазначає А. В. Юревич, якщо вийти за межі цієї системи і збільшити «одиницю аналізу науки», то можна побачити, що більшість течій в психології все ж мають об'єднуючу засаду, і нею є позитивістська дослідницька традиція, тобто побудова дослідницької методології за зразком точних природничих наук. У зв'язку з цим виокремлено природничо-наукову парадигму в психології, яку ще називають класичною. Таким чином, термін «парадигма» в психології вживається в більш широкому значенні (коли потрібно підкреслити загальну методологію, на якій будуються дослідження) і у вузькому (коли говорять про певну школу з її теоретичною системою, що задає ті чи інші критерії адекватності знань і способів їх отримання).

Сучасна парадигма в психології. У зв'язку з модерністськими і постмодерністськими рухами в культурі (у філософії, літературі, мистецтві, стилі життя тощо), утвердженням неklasичних і постнеklasичних типів раціональності в природничих науках, в психології теж стає помітною тенденція до зміни методології, асиміляції нових неklasичних способів бачення людини і світу [8; 13; 19; 31; 35].

М. С. Гусельцева, аналізуючи зрушення в культурі і науці від класичної до постнеklasичної картини світу [8] виділяє як основні наступні ознаки класичної парадигми у пізнанні: ідея прогресу; практика як критерій істини; протиставлення суб'єкта об'єкту; настановлення щодо оволодіння природою; вимога об'єктивності і прикладного результату (ефективності) від знання; пріоритет природничо-наукової методології; передбачуваність; пандетермінізм.

Розвиток пізнання у відповідності до вказаних постулатів поступово призвів до кризи у ряді наук (зокрема, у фізиці), шлях подолання якого вбачався у переході до неklasичної, релятивістської картини світу, а саме: від об'єктів – до відношень між об'єктами; від культа детермінації – до невизначеності і неоднозначності; від єдиної – до множинності інтерпретацій; від тотальності – до самоорганізації (у сфері ідеології – до толерантності, в методології – до «системного плюралізму»).

Ще виразніше перехід від механістичного до екологічного принципу у взаємодії зі світом відчувається у постнеklasичній парадигмі, яка характеризується наступними рисами: світ міркується як цілісна система; зростає популярність теорії самоорганізації (сінергетики); знімається дихотомія природничого і гуманітарного знання; розмиваються обриси

речей і кордони предметів, головними є відношення між ними, взаємодія; людина усвідомлюється як «антропогенний фактор», як активна одиниця космоеволюційного процесу; ідея гуманізації світу через інформатизацію як механізм культурогенезу; осягнення співпричетності і загального взаємозв'язку речей («у миті – вічність», «у точці – повнота буття») та децентралізованості Всесвіту («центр – усюди, у кожній точці»); поняття «духовної невизначеності» і незавершеності як цінності; визначення амбівалентності і суперечливості основною властивістю і двигуном життя; взаємовідношення людини і природи розглядається як діалог і коеволуція; еволюціонує світ в цілому; світ міркується як мережа взаємовідношень, «павутиння»; поруч із природним виділяється ймовірнісний, розсіювальний, неприродний, естетичний та інший види відбору; ноосферогенез осягається як процес почасти рукотворний, що піднімає питання відповідальності і етичної експертизи соціальних проектів; провідна роль духовності у космоеволюційному процесі осмислюється як екологічний фактор. В цілому постмодерністська, постнекласична парадигма виглядає «як парадигма синтезів: Заходу і Сходу, людства і природи, гуманітарного і природничо-наукового, науки і досвіду кінльтури» [8].

Змістовний порівняльний аналіз модерного і постмодерного підходів у психології особистості знаходимо у Т. М. Титаренко [31]. Дослідниця характеризує модерн як такі ознаки розвитку психології, коли особистість починає розглядатися системно, вона сприймається вже не окремо від реальності, в якій існує (як це характерно для класичної парадигми), а як така, що перебуває всередині світу і зумовлюється ним. При цьому, переживаючи тиск з боку суспільств, особистість прагне до свободи, автономії, створює свій окремий життєвий світ і врешті-решт чувається самотньою. Отже, модерн являє собою індивідуалістичну персонологічну парадигму з провідними ідеями соліпсизму, автономії, суб'єктності.

Постмодерн як проблемне поле розвитку сучасної психології, з точки зору Т. М. Титаренко, дозволяє по-іншому розглядати особистість та її взаємини зі світом. Проблема відчуження людини від соціуму знімається у цій парадигмі тим, що нівелюється сама проблема єдиної для всіх реальності, натомість визнається, що «кожна людина, вступаючи в контакт, створює власну реальність, свій життєвий світ з його простором значущих стосунків і часом самотворення» [31, с.95]. При цьому актуальність комунікації у сучасному світі сприяє формуванню таких рис новітньої особистості, як творчість, відкритість, діалогічність, здатність до розуміння і прийняття. Отже, постмодерн являє собою соціокультурну парадигму з акцентом на сомоконституюванні особистості у взаємодії з оточенням та різними історико-культурними контекстами.

Варто зазначити, що дослідники, які опрацьовують проблему неklasичних підходів у психології відзначають, що вони не є чимось абсолютно новим для даної науки, оскільки давно визрівали в ній і проявлялись через представників неklasичної думки, які за своєю методологічною культурою випереджали час. До них, зокрема, відносять у західній психології В. Джемса, К. Юнга, А. Маслоу та інш., у вітчизняній – Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, В. А. Роменця [13; 19].

Крім того, деякі дослідники вважають, що в цілому для сучасної психології характерною є скоріше класична дослідницька традиція, ніж неklasична. Що ж стосується постнеklasицизму, то сьогодні можна помітити лише ознаки постнеklasичної раціональності, отже, дана парадигма уявляється ними лише як майбутнє психології, її горизонт [13]. На думку інших дослідників, в сучасній психології вже співіснують усі три підходи, а, наприклад, в психології особистості найпоширенішим є неklasичний підхід в його екзистенційно-гуманістичному різновиді [31].

Ф. Е. Василюк, здійснюючи методологічний аналіз наукової ситуації у вітчизняній психології [6], пов'язує її перехід до нової парадигми з розвитком власної психологічної практики. Саме поява такої практики змушує теоретичну психологію реалізовувати таку методологію, яка б дозволила науково вивчати цілісну унікальну людину. «Для того, щоб продуктивно розвиватись, психологічна теорія повинна включитися в контекст психологічної практики і сама включити цю практику у свій контекст. Двома словами: психологічна теорія повинна реалізувати психотехнічний підхід» [6, с.209].

Сучасна парадигма в психотерапії. Перш ніж розглянути сучасну психотерапію з точки зору методології і переважаючих у ній типів наукової раціональності, зупинимось на виразних тенденціях, властивих їй на даному етапі розвитку.

Продовжує зростати популярність і престижність психотерапії як галузі знання і професії. Сьогодні вона широко представлена не тільки в медицині і психології, але й в інших сферах соціальної практики (педагогіці, соціальній роботі, рекламі, менеджменті тощо). Розвиваючись, психотерапія сприяє становленню споріднених з нею видів діяльності – психологічного консультування, організаційного консультування, коучінгу та інш. Зростає міра присутності психотерапії у суспільній свідомості, її вплив на мистецтво, художню літературу, уклад життя, соціальні норми, тобто в цілому на культуру суспільства.

Історично психотерапія розвивалась через формування різних напрямів, шкіл, течій. І сьогодні продовжують з'являтися все нові підходи: як свідчать літературні джерела, нині існує і здійснюється на практиці біля 600 різновидів психотерапії [23]. Разом з тим у сучасному психотерапевтичному просторі є помітною й інша тенденція – інтегратив-

ний рух, прагнення до синтезу різних підходів, утворення цілого ряду нових напрямків і шкіл, які називають себе інтегративними [12]. Що ж спричинило розвиток цього руху в психотерапії? Виділяють наступні фактори його виникнення: розповсюдження багаточисельних форм та методів психотерапії, що ускладнювало їх вибір, а також вивчення та застосування; неадекватність жодного з психотерапевтичних напрямів щодо всіх категорій пацієнтів; пошук загальних базових процесів, характерних для всіх форм психотерапії, та поступове визнання того факту, що різні методи, по суті, мають більше схожого, ніж розбіжностей; приблизно однакова ефективність лікування незалежно від форм психотерапії; акцент на суттєвій ролі взаємостосунку «психотерапевт-пацієнт» за будь-яких форм психотерапії; соціально-економічні процеси в суспільстві, що висувують підвищені вимоги до якості, тривалості та ефективності лікування і здійснюють скоріше поєднуючий щодо психотерапевтів вплив, ніж роз'єднуючий. Найзагальнішим фактором розвитку інтегративного руху в психотерапії визнається необхідність врахування психотерапевтом при виборі методів не стільки власних теоретичних позицій, скільки індивідуальних клініко-психологічних характеристик особистості пацієнта, а також особливостей його розладу і потреб.

Отже, ідея інтеграції різних психотерапевтичних методів є помітною тенденцією в сучасній психотерапії. Вироблені принципи, дотримання яких передбачає поняття інтегративності: використання еkleктизму як складової частини інтеграції; об'єднання можливостей відповідних наукових дисциплін – медицини, психології, соціології, педагогіки, нейрофізіології та інш., синтез теоретичних положень різних психотерапевтичних напрямів. Разом з тим відмітимо, що існують і скептичні погляди щодо розвитку інтегративних підходів. Останні критикуються за прагматизм і слабку, у більшості випадків, пропрацьованість науково-теоретичного рівня [7].

Наступною і, судячи з літератури, найважливішою тенденцією в сучасній психотерапії є її становлення як самостійної наукової дисципліни [4; 5; 29; 32]. Страсбурзькою декларацією (1990 рік) вона вже визнана як незалежна наука, що не зводиться ні до медицини, ні до психології, а є унікальною гуманітарною дисципліною, яка базується на досягненнях як медицини і психології, так і широкого спектру різних сфер гуманітарного знання. Важливим завданням сьогодні є визначення наукових атрибутів нової науки – її об'єкта предмета, цілей і завдань, методології і методів тощо. Хоча література з цього питання нечисленна і серед авторів немає одностайності у виділенні і визначенні властивостей психотерапії як науки, спробуємо зробити все ж певні узагальнення.

Згідно сучасних поглядів, психотерапія як самостійна наукова галузь складається з декількох важливих розділів: теорії – уявлень про природу людської психіки та внутрішні рушійні сили, механізми різних форм порушень; технічних прийомів та методів роботи; власне процесу та мистецтва психотерапії; проблем особистості самого психотерапевта та його професійної підготовки; питань психологічної діагностики; проблем наукового дослідження. Що стосується загальних *визначень* психотерапії, то у більшості з них акцентується переважно її практичний аспект, наприклад, її характеризують як особливий вид міжособистісної взаємодії, при якому пацієнтам надається професійна допомога у розв'язанні проблем чи труднощів психічного характеру психологічними засобами [25], або ширше – «як взаємодію між одним чи декількома пацієнтами та одним чи декількома психотерапевтами (які пройшли відповідне навчання і підготовку) з метою лікування порушень поведінки чи хворобливих станів (переважно психосоціальної природи), психологічними засобами (у тому числі шляхом комунікації, як вербальної так і невербальної), із застосуванням доступних хворим прийомів, з цілком визначеною метою та на основі теорії нормальної і аномальної поведінки» [25, с.656]. В деяких визначеннях автори намагаються дати характеристику психотерапії, охоплюючи всю її предметну ділянку. Так, Р. Бухман, М. Шлегель, Й. Феттер вважають, що «психотерапія – це лікувальний підхід, який: 1) звертається до людини, яка страждає, в її тілесно-душевній єдності у рамках конкретної життєвої ситуації і біографічного розвитку та 2) зводить техніки чи підходи душевно-духовного лікування в єдину терапевтичну процесуальну модель (терапевтичну концепцію) і, виходячи із неї, постійно піддає їх рефлексії» [4, с. 108-109]. У відповідності із цим визначенням автори говорять про *предмет* психотерапії як науки – «це: а) людина (особливо її душевне життя), як вона розкривається терапевту-досліднику в психотерапевтичному процесі, б) інтеракція між терапевтом і пацієнтом, в) метод лікування включно із вченням про втручання» [4, с. 120]. Питання предмету психотерапії і психотерапевтичного пізнання досліджує також О. О. Фільц. Порівнюючи психотерапію із психологією і психіатрією, він доходить висновку: якщо психологія має справу із нормальним душевним життям людини, а психіатрія – із порушеним душевним життям, то предметом психотерапії є сукупне душевне життя. Для пояснення цього висновку автором вводяться поняття «нозосу» і «патосу». Якщо нозос (предмет психіатрії) означає звернення до «хворобливого в нормальному», що психіатрія намагається виокремити, класифікувати і у відповідності з цим лікувати, то патос (чи страждання) як предмет психотерапії означає звернення до «нормального (здорового) у хворобливому», тобто до процесу «виживання нормального всупереч

хворобі і подолання розладу зі сторони здорових часток людини» [32, с. 290].

Виокремлюють декілька *моделей* психотерапії, при визначення яких акцентуються дещо різні уявлення про її *цілі і завдання*. Так, описуючи *медичну модель* психотерапії, зазначають, що йдеться про метод лікування, який впливає на стан і функціонування організму людини у сферах психічної і соматичної діяльності [25]. У вітчизняній літературі прийнятим є визначення медичної психотерапії як системи лікувального впливу на психіку і через психіку на організм хворого. Вказується, що основна увага в медичній моделі психотерапії приділяється знанню нозології, синдромології, клінічної картини розладу, а основним її завданням є робота з симптомом та його ліквідація [3]. *Психологічну модель* психотерапії характеризують як метод впливу чи діяння, що приводить у рух процеси розвитку свідомості і особистості людини (розширення ідентичності, самореалізацію, научіння, особистісне зростання і т.д.). У даній моделі постановка діагнозу не є обов'язковою, а основне завдання пов'язане не стільки із зняттям симптомів, скільки із сприянням особистісному розвитку людини. В деяких джерелах виділяють так звану *філософську модель* психотерапії, що орієнтована на комплекс явищ, які відбуваються у ході взаємодії і спілкуванні людей. Ще говорять про *соціологічну модель* як про метод інструментальної маніпуляції, що слугує цілям соціального контролю [25]. У подальшому викладі при розгляді інших характеристик психотерапії як науки ми будемо мати на увазі перш за все медичну і психологічну її моделі як відоміші і такі, що більше підпадають під загальні визначення психотерапії.

Об'єкт впливу в медичній моделі – «пацієнт», «хворий», в психологічній – частіше говорять про «клієнта», що підкреслює більшу рівноправність сторін у останній моделі, а також притаманні їй уявлення щодо більшої активності і відповідальності самої людини за розв'язання своїх проблем, ніж це має місце в медичній моделі. Відповідно, психотерапевт у медичній моделі виконує директивну, експертну роль, у психологічній – скоріше партнерську, супроводжуючу. Зауважимо при цьому, що в медичній психотерапії зазвичай акцентується організмичний аспект об'єкту впливу, в психологічній – об'єктом практичного прикладання завжди виступає особистість.

Що стосується методів психотерапії як конкретних *технік* та *прийомів*, то в медичній моделі традиційно використовуються сугестивні техніки, раціональна терапія, фармакологічні засоби; в психологічній моделі фармакологічні засоби зазвичай не використовуються, а прийоми і техніки вербальної і невербальної комунікації варіюються у залежності від напрямів, прийомів і шкіл психотерапії.

Як бачимо, є певні відмінності у властивостях медичної і психологічної моделей психотерапії. Разом з тим, на думку авторів підручника «Психотерапія» [3], між ними немає прірви, оскільки їх об'єднує орієнтація на допомогу людям, частина з яких тяжіє до психологічної моделі, а частина складається з так званих «непсихологізованих» пацієнтів, яким більше підходить допомога у руслі медичної моделі. Однак, існування як різних моделей психотерапії, так і великої кількості психотерапевтичних шкіл і методів, які в деяких випадках суперечать одне одному в принципових позиціях, формують у психотерапевтичному просторі запит на метатеорію, узагальнюючу модель, «загальну психотерапію» [21; 29]. Певною мірою на цей запит відповідає розвиток інтегративного руху в психотерапії (див. вище), а також виникнення діалогу між різними школами, спроби осмислення психотерапії поза межами окремих напрямів, поява теоретичних моделей, які намагаються структурувати різноманітність різних підходів [5]. Здійснюються також і спроби створення загальної теорії психотерапії [21; 29], хоча більшість дослідників достатньо скептичні стосовно можливості такої розробки, відзначаючи все ж необхідність вироблення загальних методологічних принципів. Так, на думку Є. Вагнер, адекватною відповіддю на вказаний запит є тенденція до розвитку загального розуміння науковості і досліджень в психотерапії: «Поступово вимальовується перспективне наукове і дослідницьке розуміння психотерапії, яке готове відмовитися від віри у можливість незалежної від простору, часу, типу спостерігача і методу універсальної теорії людських стосунків. ... мова йде... про таку позицію пізнання, яка була би особливо придатна для психотерапевтичної ситуації і яка дає відставку парадигмі істини та об'єктивації, звертаючись до конструкцій і реконструкцій різних шарів реальності» [5, с. 276]. При цьому, зауважує авторка, теоретичні концепції, які пропонують різні школи, є важливими, оскільки вони, не претендуючи на абсолютну істинність, задають певні нормативи, які допомагають психотерапевту структурувати сприйняття психотерапевтичної ситуації та раціонально діяти. Крім того, вони забезпечують зрозумілість і прозорість практики, а отже, відкритість для критики теоретичних моделей. Таким чином, підкреслюючи пріоритетність для психотерапії герменевтичного пізнання, дослідниця в той же час вказує на важливість концептуалізації психотерапевтичного процесу, створення теоретичного дискурсу, який би забезпечував зрозумілість і доступність для критики аргументації, що базується на різних формах емпіричного досвіду.

Означений вище контекст дає підстави для таких міркувань стосовно *методологічних засад* психотерапії. Оскільки остання як галузь знання розвивалась через формування різних напрямів (і шкіл), кожний з яких

випрацьовував скоріше власну теоретико-методологічну систему, ніж єдину загальну методологію, то застосовуючи термін «парадигма» у його вужчому значенні, можна сказати, що психотерапія, як і психологія, поліпарадигмальна дисципліна. Однак, якщо більшість шкіл психології у якості об'єднуючої основи мають позитивістську (класичну) дослідницьку традицію, то психотерапію (майже всі її напрями, починаючи з психоаналізу) об'єднує постійне перебування у полі напруження між ідеографічним та номотетичним підходами у пізнанні, тобто між прагненням досягти розуміння індивідуальності окремої людини, її тонких, суб'єктивних переживань і прагненням отримати знання про певні закономірності, зв'язки, патерни, які проступають у проявах індивідуальності [5]. В зв'язку з цим можна сказати, що більшість «парадигм» психотерапії носять риси некласичної раціональності, а деякі сучасні психотерапевтичні підходи (наприклад, нарративний підхід) являють собою проекцію вже постнекласичних позицій у галузь психотерапії. Отже, становлення сучасної парадигми психотерапії відбувається у контексті постнекласичної свідомості, що, як зазначає А. Блатнер [1], позначається на її цілях, завданнях, методах.

Соціокультурні чинники. З історії психотерапії відомо, що суттєвим фактором формування головних психотерапевтичних підходів і методів був *соціокультурний контекст*, що домінував у суспільстві під час їх виникнення і розвитку. Встановлений також і зворотний вплив психотерапії і та психотерапевтичних практик на культуру і суспільство [11].

Так, якщо розглянути феномен появи і бурхливого розвитку психоаналізу (кінець XIX–початок XXст., З.Фройд та інш.) з точки зору суспільних передумов, то перш за все слід відмітити високий авторитет медичної науки у Європі того часу і готовність суспільства та свідомості людей до сприйняття думки про складність і суперечливість людської психіки, в тому числі ідеї про пошук коренів ряду захворювань у заблокованій сексуальній сфері. Крім того, простежується певний зв'язок між суспільно-політичним укладом життя та досить тривалими і дорогими формами психоаналітичної психотерапії, адже її «користувачами» ставали переважно представники середнього класу, освічені, заможні, які мали час на психотерапію і розглядали її не тільки як лікування, але й як форму самопізнання, сповнене духовності, корисне і цікаве проведення часу. Із розвитком і зміцненням психоаналізу як психотерапевтичної системи, розширенням його географії, стає помітним вплив психоаналітичного підходу не тільки на психіатрію і психологію, але й на літературу, мистецтво, освіту, культурологію та інші сфери суспільного життя.

Взаємовплив соціокультурної ситуації в суспільстві та психотерапевтичних підходів, що формуються, простежується і в історії біхевіоризму як напряму в психології, що став теоретичним підґрунтям поведінкової психотерапії. Сформувавшись у контексті розв'язання актуальної для суспільства проблеми прогнозування і контролю поведінки (США, початок ХХст., Дж. Уотсон та інш.), наукова школа біхевіоризму стрімко розвивалась і у 40-ві – 50-ті роки ХХ ст. оформилось, за визначенням Л. Краснера [24], у поведінковий рух в американській психології і психотерапії (Б. Скіннер, А. Бандура та інш.), що виник під впливом суспільних сил – зміна ритму життя, сплеск суспільної активності, зростання популярності точних наук, соціальне замовлення на формування адекватної поведінки тощо – і, в свою чергу, здійснив потужний зворотній вплив на соціокультурний простір, в якому виник.

У 60-ті – 70-ті роки ХХст. у Європі та США склалися умови, за яких у суспільстві актуалізувалися проблеми смислу життя, самотності, відокремленості, формальності людських стосунків тощо. У вирішенні цих проблем психоаналітичні і поведінкові підходи поступалися новим підходам гуманістичного спрямування, які інтенсивно розвивалися і виступили у своїй сукупності як третя сила в психотерапії. Сформувавшись на теоретичних засадах гуманістично-екзистенціальної психології (Г. Олпорт, Ш. Бюлер, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей та інш.), гуманістична психотерапія вирізнялась такими принципами, як акцентування цінності індивідуальності, людської свободи, творчого потенціалу індивіда, його прагнення до самоствердження і позитивного росту, – які відповідали соціальному запиту і, сприяючи розвитку гуманістичного руху в суспільстві, впливали на соціальні і культурні зміни у ньому.

Якщо звернутись до вітчизняної психотерапії, то, як вже зазначалося вище, шлях її становлення підтверджує взаємозв'язок між розвитком психотерапевтичних підходів та соціокультурним контекстом, який домінує в суспільстві. Як відомо [14; 25], в Російській імперії, а згодом і в Радянському Союзі функціонування психотерапії було обмежене виключно медичною галуззю, і, навіть, там вона мала вельми звужене поле діяльності. До 1917 року однією з головних причин такого становища була позиція Православної церкви, яка перешкоджала впливу світської науки на дослідження та лікування душі. У радянські часи спеціальною «соціальною терапією» займалися ідеологічні працівники комуністичної партії – сама партія активно протидіяла поширенню будь-яких ідеологічно сторонніх теорій впливу, позитивно оцінювались у державі головним чином гіпно-сугестивні підходи у їх директивному варіанті. Тільки після послаблення тоталітарного режиму, з середини 80-х років ХХст., розвиток вітчизняної терапії набуває вираженого характеру: вивчаються західні моделі і технології психотерапії та набувається

досвід їх застосування на вітчизняному ґрунті; вводиться викладання психотерапевтичних дисциплін у вищих навчальних закладах відповідного профілю; розвивається терапевтичне психологічне знання в науці; на основі наукової рефлексії психологічної практики розробляються власні оригінальні підходи і моделі у психотерапії і психологічному консультуванні; створюються професійні асоціації, які намагаються об'єднувати спеціалістів за їх інтересами, організовувати систематизовану спеціальну освіту, професійне спілкування, контакти із закордонними колегами тощо.

Отже, наразі вітчизняна психотерапія інтенсивно розвивається. Однак цей розвиток, зумовившись соціальними змінами в суспільстві, внаслідок яких з'явився запит на психотерапію як клінічну і наукову дисципліну, а також «соціокультурну практику» особливого роду [18; 27], супроводжується цілою низкою наукових і практичних проблем, які активно обговорюються нині на сторінках професійних видань [2; 7; 18; 23; 27; 29]. Однією з таких проблем є необхідність вивчення і врахування впливу соціокультурного контексту, в якому відбувається становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги у вітчизняному просторі.

Розгляд цієї проблеми передбачає, зокрема, виокремлення тих аспектів вітчизняної культури, за якими її представники як суб'єкти життєдіяльності відрізняються від представників інших культур. Як зазначають, Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвська [20], у сучасних культурно-психологічних дослідженнях виділяють дві складові культури: зовнішню (об'єктну), що включає інститути і артефакти культури, матеріалізовані у різних формах, та внутрішню (суб'єктну), ознаки якої ідентифікуються на рівні суб'єкта – носія певної культури. Надалі ми будемо розглядати перш за все саме внутрішній аспект культури, який стосується особливостей функціонування людини в соціумі і який можна охарактеризувати за допомогою ряду чинників, що зумовлюють ту чи іншу її активність як представника культури, в тому числі як суб'єкта психотерапевтичної взаємодії.

У сучасних вітчизняних дослідженнях активно вивчається феномен ментальності, через характеристику якої дослідники намагаються описати людину як представника конкретної культури, зокрема української [9; 16; 17; 33]. Хоча у трактуванні ментальності немає одностайності серед авторів, і відповідне поняття є недостатньо розробленим і «прозорим», все ж більшість дослідників сходяться у тому, що ментальність являє собою сукупність соціально-психологічних настановлень, засобів сприймання, способів відчувати і мислити, що відбивають «повсякденний стан колективної свідомості, не відрефлексований і не систематизований цілеспрямованими зусиллями» [20, с. 11].

Більш розробленим є поняття «суб'єктна культура», яким користуються у зарубіжній психології. Як свідчить докладний аналіз трактувань суб'єктної культури в західноєвропейській і американській психології, здійснений Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвською, суб'єктна культура «охоплює всі уявлення, вірування, які є об'єднуючими для того чи іншого народу і здійснюють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його представників» [20, с. 22]. Найчастіше до суб'єктної культури зарубіжні дослідники відносять провідні настановлення, цінності та патерни світосприйняття і мислення людей. Ними запропоновані також параметри, за допомогою яких можна більш систематизовано описати суб'єктну культуру: особливості сприйняття людиною часу-простору; особливості сприйняття себе як суб'єкта діяльності; особливості сприйняття інших як партнерів по спілкуванню і взаємодії, форми здійснення активності [20].

У кроскультурних дослідженнях виділені так звані «виміри» культури, які дозволяють диференціювати культурно зумовлені особливості життєдіяльності людини відповідно до означених вище параметрів і встановлювати розбіжності між представниками різних культур. Такими вимірами є: «монохромність-поліхронність»; «відкритість-закритість»; «простота-складність»; «індивідуалізм-колективізм»; «дистанція влади: висока-низька»; «рівень уникнення невизначеності: високий-низький»; «маскулінність-фемінінність» тощо [10; 20; 22].

До головних елементів суб'єктної культури відносять культурні настановлення та цінності [20]. Культурні настановлення стосуються основних уявлень про природу і світ, вони є певними загальними концепціями, які визначають світогляд і поведінку людини, і є різними у представників різних культур. З даним поняттям співвідноситься поняття базисного культурного сценарію, запропонованого В. М. Розіним [26], у тому сенсі, що культурні настановлення включені у ці сценарії (картини світу) і задаються людям через міфи, а також релігійні, філософські, наукові тексти, твори літератури і мистецтва. Типовими сюжетами базисних культурних сценаріїв є походження світу і людини, будова світу, пояснення і обґрунтування способу життя людини (чому вона живе саме так, а не інакше), тобто екзистенційні сюжети, які визначають, що є «істинним» для представників культури. З часом базисні культурні сценарії можуть дещо змінюватися і ускладнюватися, однак у кожній культурі незмінним залишається певне «ядро» (воно, на наш погляд, і містить провідні настановлення), яке забезпечує, поки є константним, здійснення основних культурних процесів.

Культурні настановлення тісно пов'язані із цінностями, однак, якщо перші визначають передусім світогляд людини, то другі більше стосуються етичного аспекту і визначають характер стосунків між представниками

культури. Як зазначається в літературі [20], кожна людина має певну ієрархію ціннісних орієнтацій, яка проявляється у особливостях поведінки і стосунків, властивих представникам даної культури, поступово перетворюючись у всеохоплюючу рису цієї культури. Отже, культурні настановлення і цінності розглядаються як основне джерело мотивів – *чинники*, що зумовлюють ту чи іншу поведінку людини в соціумі.

В сучасній літературі приділяється увага висвітленню дискурсивних галузей, які складають простір культури, і постачають культурні сценарії, зразки, схеми для інтерпретації людиною оточуючого світу і свого власного досвіду. Так, Н. В. Чепелева [34], виокремлює наступні дискурси: освітній (школа, вуз та інші освітні системи); літературний (художня література – від класичної до сучасної); фольклорний і казковий (постачають найбільш глибинні культурні схеми і зразки); сімейний (основний засіб трансляції сімейних історій, міфів, цінностей); професійний; гендерний (актуалізується у сучасних умовах насамперед у вигляді феміністичних текстів); політичний (актуалізується в конкретних культурно-історичних умовах, перш за все під час соціальних криз, і згасає у стабільних обставинах); спортивний (актуалізований у сучасних умовах як культурно прийнятний канал вираження агресивності особистості, її прагнення до переваги, домінування над іншими). На думку дослідниці, ці дискурси відображають основні зразки, норми і цінності певної культури, а також притаманні їй психологічні проблеми (наприклад, страхи, неспокій, спустошеність, самотність, невпевненість).

До вказаних дискурсів, на наш погляд, можна додати і психотерапевтичний дискурс, який давно вже є повноправним у західній культурі і все певніше заявляє про себе у вітчизняній. Досліджуючи цей дискурс у практиці вітчизняної психотерапії і порівнюючи його з англо-американським, А. Ф. Бондаренко, Н. С. Кондратюк [2] виділяють ряд його відмінних характеристик: співпричетність, метафоричність, орієнтованість на такі екзистенційні аспекти, як життя, сенс, цінність, справжність. Дослідники декларують також психотерапевтичний підхід – етичний персоналізм, який, на їх думку, відповідає руській (східнослов'янській) ментальності, архетиповими рисами якої є духовність і споглядальність, а основними моральністними цінностями – любов і обов'язок (на відміну від англосаксонської культури з її практицизмом і такими значущими цінностями, як свобода і відповідальність). При цьому автори акцентують на неприйнятності прямого перенесення, без належного осмислення і пропрацювання, у вітчизняну психотерапевтичну практику методів, що виникли в іншій культурі і в інших соціальних умовах. Питання вивчення і врахування соціокультурного контексту при застосуванні існуючих психотерапевтичних підходів і методів все частіше піднімається нині і іншими

вітчизняними науковцями і практиками у галузі психотерапії [7; 14; 18; 23; 29].

Висновки

У зв'язку з модерністськими і постмодерністськими рухами в культурі, утвердженням неklasичних і постнеklasичних типів раціональності в природничих науках, в психології і психотерапії теж стає помітною тенденція до зміни методології, асиміляції нових постklasичних способів бачення людини і світу.

Стосовно психології вважається, що, з одного боку, неklasичні підходи не є чимось абсолютно новим для даної науки, оскільки давно визрівали в ній і проявлялись через представників неklasичної думки, які за своєю методологічною культурою випереджали час (В. Джемс, А. Маслоу, Л. С. Виготський, В. А. Роменець та інш.). З іншого боку, для сучасної психології характерною є скоріше класична дослідницька традиція, ніж неklasична. Що ж стосується постнеklasицизму, то сьогодні говорять лише про ознаки постнеklasичної раціональності, отже, дана парадигма уявляється більшістю дослідників як майбутнє психології, її горизонт.

В психотерапії більшість підходів і методів носять риси неklasичної раціональності, а деякі сучасні психотерапевтичні підходи прямо пов'язуються з проекцією постмодерністських позицій у галузь психотерапії, зокрема наративний підхід. Отже, становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги відбувається у контексті постнеklasичної свідомості, що визначає виразні тенденції, характерні для психотерапії на даному етапі розвитку: зростання міри її присутності у суспільній свідомості, її взаємопов'язаність із культурою суспільства; інтегративний рух виникнення діалогу між різними школами, спроби осмислення психотерапії поз межами окремих напрямів; виокремлення психотерапії як самостійної науки із визначенням її предметної галузі, методів та інших відповідних атрибутів.

Розвиток вітчизняної психотерапії, зумовлений соціальними змінами у суспільстві, внаслідок яких з'явився запит на психотерапію як клінічну і наукову дисципліну, а також особливу культурну практику, супроводжується цілою низкою наукових і практичних проблем. Зокрема, однією з актуальних проблем є вивчення і врахування соціокультурного контексту, в якому відбувається становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги у вітчизняному просторі: його впливу на застосування західних психотерапевтичних моделей і технологій, створення власних оригінальних підходів і методів тощо.

Список використаної літератури

1. Блатнер А. Постмодернизм и задачи психотерапии // Московский психотерапевтический журнал 2004., №2. с. 128-133.
2. Бондаренко А. Ф., Кондратюк Н.С. Русская традиция в психотерапии: в поисках истоков. Ж. «Психотерапія», 2008, №6, с.7-16.
3. Бурлачук Л. Ф., Кочарян А. С., Жидко М. Е. Психотерапия: учебник для вузов, 2-е издание. СПб.: «Питер» 2007 – 480с.
4. Бухман Р., Шлегель М., Феттер Й. Самостоятельность психотерапии в науке и практике. – Психотерапия – новая наука о человеке. Екатеринбург: «Деловая книга», М: «Академический проект», 1999. -с. 90-141.
5. Вагнер Э. Психотерапия как наука, отличная от медицины. Психотерапия – новая наука о человеке. Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. – с. 249-280.
6. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. М: МГППУ; «Смысл». 2003. –240 с.
7. Венгер А. Л. Психотерапия: западная теория и российская практика // Московский психотерапевтический журнал, 2004, №1. – с. 5-17.
8. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира. Вопросы психологии, 2003, № 1, – с.99–115
9. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001.
10. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. СПб.: Питер, 2000.
11. Кісарчук З.Г. Историко-культурні передумови становлення психотерапії як наукової дисципліни. Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – Ніжин: Міланік, 2008. – Вип. 5. – с. 5-19.
12. Кісарчук З.Г., Лазос Г.П. Інтегративний підхід у сімейній психотерапії. Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 3. – с. 21-36.
13. Ключко В. Е. Закономерности движения психологического познания: проблема ценностей и смысла в призме трансперспективного анализа // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. М.: Изд-во ИП РАН, 2008. С. 41–61.
14. Колпакова М. Ю. Аксиологические основания психологической практики. Вопросы психологии, 2007, №5. с.100-109.
15. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1975. – С. 344
16. Лисеенко Е.В. О некоторых чертах украинского менталитета в переходный период развития общества // Грани. – 2001. – №3 (17). – с. 44 – 47.
17. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11-12. с. 37 – 60.
18. Михайлова Е. Л. Напряжение в сети нормальное (некоторые аспекты психотерапии как социокультурной практики). // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т. 3. №1. С. 77-81.
19. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности //Вопросы психологии. 2004. № 6. С. 3–18., –
20. Носенко Е. Л., Маєвська Н. А. Психологічні ознаки культури та напрями їх змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні: Монографія. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 116с.

21. Орлов А. Б. Психотерапия в процессе рождения. // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т. 3. №1. С. 82-96.
22. Орлова Е. А. Культурная (социальная) антропология. – М.: «Академический проект», 2004.
23. Основные направления современной психотерапии. – М.: «Когито-центр», 2000. – 379с.
24. Психологическая энциклопедия. 2-е изд./ под. ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с.
25. Психотерапевтическая энциклопедия / под. ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2000. – 1024 с.
26. Розин В. М. Личность и её изучение. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232с.
27. Ромек Е. Философия: инструкция по терапевтическому применению // Московский психотерапевтический журнал 2004, №2. с.134-141.
28. Степин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. М., 2000.
29. Сосланд А. И. Психотерапия в сети противоречий // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2006. Т.3 №1. с. 46–67.
30. Сыропятов О. Г., Яновский С. С. «Клиническая антропология» – новая парадигма в медицине. – Уч. записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Т.21 (60), №2, 2008.
31. Титаренко Т. М. Постмодерні концепції понять «особистість» та «життєвий шлях». – ж. «Психологія і суспільство», 2009, №4, с.83-96.
32. Фильц. О. Место психотерапии между психиатрией и психологией. – Психотерапия – новая наука о человеке. Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. – С. 281-294.
33. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати // Психологія і суспільство. – 2001. – № 1. – с. 9 – 73.
34. Чепелева Н. В. Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта. – Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2, Вип. 3. с. 6-13.
35. Юревич А. В. «Онтологический круг» и структура психологического знания. // Психологический журнал. Т.13, №1, 1992. – с. 6–14.

Кисарчук З.Г. Социокультурные факторы становления современной парадигмы психотерапевтической помощи: анализ основных понятий.

Статья посвящена рассмотрению основных понятий, в которых отражаются важные тенденции в становлении современной парадигмы психотерапевтической помощи в контексте как мировой, так и отечественной культуры.

Ключевые слова: парадигма; классический, неклассический и постнеклассический типы научной рациональности; современная парадигма в психологии; современная парадигма в психотерапии; социокультурный контекст; социокультурные факторы.

Kisarchuk Z.G. Social and cultural factors of becoming a modern paradigm of psychological care: an analysis of the basic concepts.

This article examines the basic concepts, where an important trend in the formation of modern psychotherapeutic paradigm in the context of a global and national culture.

Keywords: paradigm, classical, nonclassical and postnonclassical types of scientific rationality, the modern paradigm in psychology, modern paradigm in psychotherapy, social and cultural context, socio-cultural factors.

Свобода как одно из онтологических и социокультурных оснований становления современной психотерапевтической парадигмы

Юрченко Т.П.,
Институт психологии им. Г.С.Костюка
НАПН Украины

Данная статья посвящена свободе как основополагающему символу современной отечественной психотерапии. Поставлены основные теоретико-методологические проблемы. Раскрыто значение свободы как духовного, онтологического и социокультурного основания становления современной психотерапевтической парадигмы. Развернута феноменология свободы в социокультурном и психотерапевтическом контексте. Представлены обработанные эмпирические материалы по анкетированию психологов-психотерапевтов, работающих в современных условиях, анализу психотерапевтических случаев из практики автора и супервизированию в символ драматической психотерапии.

Ключевые слова: личность, сущность и феноменология свободы, духовные, онтологические и социокультурные основания, психотерапевтическая парадигма, психотерапевтическая и супервизионная практика.

Постановка проблемы

Пожалуй, словом, наиболее часто употребляемым для описания современного состояния мира, является слово кризис. Кризис в отношении человека с природой, неразумное, хищническое злоупотребление ее ресурсами, кризис в социальном обустройстве человеческого общежития с преобладанием антагонистических общественных тенденций, детерминированных социальной несправедливостью и неравноправием. Кризис познания, который сопровождается поиском

новых парадигмальных оснований и фундаментальных допущений для современной гуманитарной теории и практики, вообще, и для психотерапевтической теории и практики, в частности.

Можно выделить по крайней мере две причины, по которым данное исследование имеет смысл и значение. Во-первых, тема человеческой свободы была и остается актуальной в человеческой жизни. Неотразимая привлекательность лозунгов и призывов к свободе, борьба за свободу, смерть за свободу – таких примеров бесчисленное количество в человеческой истории. То есть, свобода остается символом, означающим чрезвычайно важные переживания отдельного человека и народа в целом. Люди создают разнообразные социальные объединения для борьбы за свободу, но обычно оказываются поработченными новыми социальными условностями, вновь оказываются в ситуации обесчеловечивания, обезличивания, унификации, превращения в винтик мистифицированной системы. Однако дух свободы остается не поработченным, и каждый отдельный человек, чувствуя его негасимое пламя, переживает и необходимость, и трудности в его осуществлении. Словами Сартра, человек обречен на свободу.

Во-вторых, представление о том, что человек не только природное и социальное существо, но и духовное, призванное осуществлять свою свободу, волю, укореняется, становится основополагающим в современном антропологическом понимании человека. И это представление начинает занимать ведущее место в современной психотерапевтической теории и практике. Именно это мы пытаемся показать в данной статье.

Результаты теоретического анализа проблемы человеческой свободы

Тема личности и личностной свободы разрабатывается на стыке таких направлений современной философской мысли как персонализм, экзистенциализм, философская антропология, феноменология, герменевтика. Но корни экзистенциального способа мышления намного глубже. И если мы попытаемся найти начала, то нам придется идти в глубину веков к азам человеческой мысли, к истокам человеческой интуиции, осознающей амбивалентность человеческого существования. Все мыслители, пытающиеся проникнуть в сущность собственной экзистенции и выявить свое Я, могут быть квалифицированы как экзистенциалисты. Для них сокровенный внутренний мир человека, драматически переживающего недостаточность и поверхностность существования, важнее абстрактной истины.

В рамках данной статьи мы прикоснемся лишь к отечественной традиции экзистенциальной философии – персонализму, возникшему в России в конце 19 – нач. 20 в.в. Идеи персонализма, признающего личность первичной творческой реальностью и высшей духовной ценностью, развивали Н.Бердяев, Л.Шестов, Н.Лосский.

С нашей точки зрения, всеохватно и глубоко проникновенно о сущности человека, о человеческой личности, о свободе совести и воли сказал Н.Бердяев. Попробуем здесь изложить его основные положения (и сделаем это близко к его текстам, которые скорее поэтические, нежели философские), дабы очертить философское основание нашего исследования как исходную базу психотерапевтической парадигмы.

Для Бердяева человек – это величайшая загадка, причем загадкой является человек как личность, а не как часть природы и общества. Человек хочет понять себя: кто он, откуда пришел и куда идет. Очевидно, что человек – существо двойственное, противоречивое, способное к любви и жертве и к жестокости и беспредельному эгоизму. Трагическое начало и противоречивость человека с особенной остротой увидели Ф.М.Достоевский и Л.Н.Толстой. Для Бердяева они – внутренние собеседники, наравне с Паскалем, Кьеркегором, Ницше. Если бы человек не был неповторимой личностью, он был бы подобен любым другим вещам. Но поскольку он – личность, он не вмещается в сплошное течение жизни. Когда личность вступает в мир, мировой процесс прерывается и принужден изменить свой ход. Личность есть творческий прорыв, новизна. Личность – есть вселенная, универсум в индивидуально неповторимой форме. Кажущаяся противоречивость существования личности в соединении универсально-бесконечного и индивидуально-особого. Личность нельзя познавать как субстанцию, как объект мира. Тайна личности скрыта в ее бесконечной субъективности, ее однократности, единичности, абсолютной незаменимости, ее несравнимости. Личность не есть застывшее состояние, она разворачивается, развивается, обогащается, но она есть развитие одного и того же пребывающего субъекта. Личность – не данность, она – задание, идеал человека. Личность самосозидается. Творческие акты личности означают ее возрастание.

Личность себя творит и осуществляет свою судьбу. В человеке много родового, много исторического, традиционного, социального, классового, семейного, наследственного, но это не есть личное, поскольку личное – оригинально, самобытно. Творчество составляет единственную ценность. Все общее есть лишь материал для творческой активности личности. Общее – это затруднение, поставленное перед личностью и требующее творческого претворения в личное. Личность – это не субстанция, но акт, творческий акт. Личность есть активность,

победа над тяжестью мира, торжество свободы, победа над рабством, освобождение, овладение собой и миром.

Греческое понимание человека как существа разумного не подходит для персоналистической философии. Личность не только существо разумное, но и существо свободное, осуществляющее целостное мышление, чувствование, воление, целостные творческие акты.

По мнению Н.Бердяева, в человеке нужно различать глубинное и поверхностное Я. Слишком часто человек обращен к миру своим поверхностным Я и ведет двойную жизнь – внешнеусловную, неподлинную, обращенную к обществу, государству и внутреннюю – подлинную, обращенную к первореальностям. Поверхностное Я человека социализировано, рационально, цивилизовано. Оно может быть даже искажением образа человеческого, закрытием его личности. Вполне социализированный человек может быть безличным, может быть рабом, не замечая этого. Бердяев считает ошибочными все социологические теории о человеке. Лишь извне с социологической точки зрения личность представляется подчиненной частью общества, и притом очень малой частью по сравнению с массивностью общества. Он уверен, что подлинное учение о человеке-личности может создать лишь персоналистическая философия.

Личность укоренена в мире духовном, в мире свободы. Можно было бы сказать, что общество и природа дают материю для активной формы личности. Но личность не зависит от природы, не зависит от общества и государства. Личность есть абсолютный экзистенциальный центр. Она определяет себя изнутри, из свободы. Все определяемое извне, все детерминированное, основанное на власти объективности есть не личное, а безличное в человеке. Существование личности предполагает свободу. Тайна личности – это тайна свободы. Только личность имеет человеческое достоинство.

Личность как экзистенциальный центр предполагает чувствительность к страданиям и радостям. Ничто больше: ни нация, ни государство, ни церковь, ни социальный институт чувствительностью не обладают. Личность способна испытывать боль. Борьба за личность, утверждение личности требует несогласия на конформизм мира. Самоосуществление личности болезненно и дабы уменьшить боль, человек может идти на предательство самого себя. Свобода порождает страдание. Можно уменьшить страдание, отказавшись от свободы. Достоинство предполагает согласие на боль, способность пережить боль. Лишь человек, человеческая личность есть верховной ценностью в мире, а не общности, не коллективные реальности.

Человек есть существо, которое может себя преодолеть. Осуществление личности это постоянное трансцендирование, выход из замкнутости и конечности. Отношения личности к сверхличным цен-

ностям может совершаться либо в царстве объективации – и тогда легко порождается рабство человека, – или в царстве экзистенциальном, в трансцендировании – и тогда порождается жизнь в свободе. Трансцендирование есть освобождение человека от плена у самого себя. И свобода здесь не легкость, а трудность.

Персонализм понимает личность в ее противоположности эгоцентризму. Эгоцентрическая самозамкнутость и сосредоточенность на себе мешают реализовать полноту жизни личности, актуализировать ее силы. Эгоцентризм означает двойное рабство человека – рабство у самого себя, у своей затверделой самости и рабство у мира, превращенного исключительно в объект, извне принуждающий.

Бердяев указывал, что развитие личности – это выработка в человеке аристократизма, предполагающего, что человек не смешивается с безликой толпой, является внутренне независимым и свободным, стремится к высокому качественному содержанию жизни, осуществляет по отношению к страждущим жертвенность и великодушие, связанные с внутренним богатством, личной духовностью.

Результаты эмпирического исследования

Целью нашего эмпирического исследования было проверить, в какой мере персоналистическое понимание личности и свободы присутствует в современной психотерапевтической теории и практике и является ли свобода экзистенциальным основанием и социокультурным фактором становления современной психотерапевтической парадигмы.

В качестве методических приемов были использованы следующие: анкета для психотерапевтов, практикующих символдраматический метод с целью выявления их основополагающих ценностей, могущих конституировать психотерапевтическую теорию и практику. На анкету ответили 14 практикующих психологов-психотерапевтов. Кроме этого использовалось описание случаев, то есть аналитическая работа с психотерапевтической казуистикой с целью выявления конституирующей описываемую психотерапевтическую практику смысловых векторов. Использовались также материалы из супервизионного сопровождения практикующих психологов-психотерапевтов.

В анкете были предложены следующие вопросы:

1. Какой стаж вашей профессиональной психотерапевтической деятельности?

2. С каким подходом в психотерапии вы себя ассоциируете?

3. Какие, на ваш взгляд самые важные основания человеческой жизни: любовь, свобода, игра, творчество, вера, инициатива, конкуренция, компетентность, дружба, счастье, агрессия, равенство, сотрудничество, осмысленность, смерть, одиночество, сила, открытость, что-то еще?

4.Какие задачи психотерапии вы считаете самыми важными?

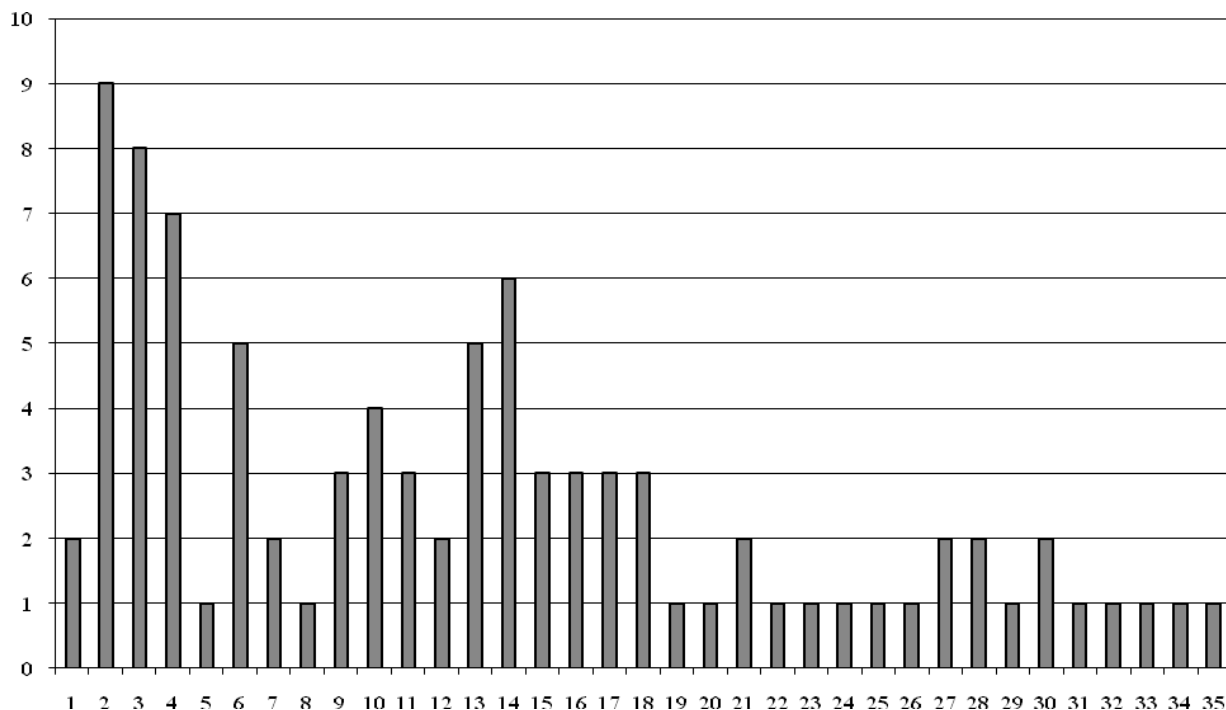
5.Подберите, пожалуйста, самую подходящую метафору для психотерапевтического взаимодействия: «Психотерапия – это...»

Как видно из анкеты, первый вопрос является простым, информационным, в перспективе могущим дать представление о связи осознанного ценностного профессионального действия с опытом работы. Второй вопрос поставлен для того, чтобы профессионал осознал свою профессиональную идентичность. Соотнесение второго вопроса со всеми остальными может дать информацию о том, насколько осмысленна и непротиворечива ценностная профессиональная организация.

Третий вопрос, в котором представлен перечень основополагающих ценностей, базировался частично на тезаурусных исследованиях текстов этического персонализма, который автор этого исследования А.Ф.Бондаренко считает русской традицией в психотерапии. Частично в этот список были внесены экзистенциальные данности человеческой жизни, как они представлены в экзистенциальной философии и психотерапии. Частично этот список базировался на контент-анализе текстовых образцов из психотерапевтической практики. Кроме этого, каждый опрашиваемый мог дополнить список перечнем тех ценностей, которые считал для себя важными.

Четвертый и пятый вопросы были открытыми и давали возможность индивидуальной версии для опрашиваемых, а для исследования давали возможность соотнести осознанное представление опрашиваемых о себе в аксиологическом аспекте с реальным положением дел в их психотерапевтической практике, которое обнаруживается в проективных вопросах.

Анализ эмпирического материала осуществлялся в нескольких направлениях. Прежде всего, определялся рейтинг основополагающих ценностей на основе двух показателей: 1) количества выборов и 2) рангового места. Данные представлены в диаграмме:

Перечень основополагающих ценностей, представленных на диаграмме:

1.юмор; 2.свобода; 3.творчество; 4.любовь; 5.игра; 6.вера; 7.инициатива; 8.конкуренция; 9.компетентность; 10.дружба; 11.счастье; 12.агрессия; 13.сотрудничество; 14.осмысленность; 15.смерть; 16.одиночество; 17.сила; 18.открытость; 19.честность; 20.стремление к росту; 21.присутствие; 22.эмпатия; 23.верность; 24.преданность; 25.уникальность; 26.свобода выбора; 27.достоинство; 28.доброта; 29.милосердие; 30.уважение; 31.здоровье; 32.семья; 33.воля; 34.активность; 35.самореализация.

Максимум выборов получила основополагающая ценность – свобода – 9 выборов. За ней по количеству выборов идут следующие ценности: творчество – 8 выборов, любовь – 7 выборов, осмысленность – 6 выборов, вера и сотрудничество – по 5 выборов, дружба – 4 выбора.

Мы сгруппировали все выбираемые ценности по их смысловому наполнению. Оказалось, можно выделить два системообразующих вектора, вокруг которых располагаются все остальные. Первый вектор задается фактором свободы, второй – фактором любви. Таким образом, мы получили подтверждение, что двумя основополагающими ценностями и онтологическими основаниями человеческой жизни являются свобода и любовь. Первый фактор – фактор свободы – это уникальная духовная возможность самостояния, самоопределения, творческой активности и осмысленности, переживаемая человеком как собственное достоинство и жизненная компетентность. Вторым фактором – фактором любви – это возможность жить в мире с другим человеком, проявляя по отношению к нему милосердие, доброту, уважение, это возможность

дружить и сотрудничать с другим, осуществляя свою преданность и верность. Ценности, объединенные фактором свободы, получили 60 выборов, ценности, объединенные фактором любви, получили 31 выбор.

Таким образом, подтвердилось первое наше предположение о том, что именно свобода является важным социокультурным фактором (а исследование показало, что самой важной духовной ценностью), конституирующим современную психотерапевтическую парадигму.

Здесь есть, конечно, условность полученного результата, поскольку выборка была специфической: анкетировались профессионалы, использующие метод символдрамы, а, следовательно, понимающие и использующие полидискурсивность современной психодинамической психотерапевтической концепции.

Ответы наших респондентов на второй вопрос показывают, что больше половины психотерапевтов (8 человек из 14) ассоциируют себя либо с несколькими подходами, а именно с экзистенциальным, феноменологическим, психоаналитическим, системно-структурным, либо с психодинамическим подходом. Это свидетельствует о том, что опрашиваемые нами психотерапевты понимают, что не смотря на разнообразие конвенций и методов, существующих в настоящее время в психотерапевтическом пространстве, схватить феномен человека возникающего, становящегося и исчезающего, находящегося в движении, в возможности быть собой, можно лишь, используя очень сложную концептуальную оптику психодинамического подхода и дискурсов его составляющих. 5 человек из 14 высказались однозначно по поводу своей профессиональной идентичности: двое указали на психоаналитическую принадлежность и трое на экзистенциальную, что в общем-то не противоречит вышесказанному, поскольку является частным случаем такового.

С другой стороны, все эти подходы прокатываются, испытываются психотерапевтами на каждой сессии в их практической деятельности, а также в их собственной развивающей психотерапии и супервизии. И каждый раз, подвергая их сомнению в своей предметной деятельности, осмысляя профессиональную ситуацию в экзистенциально-онтологической перспективе, они осуществляют самоопределение. Именно такое самоопределение и есть трансцендированием к духовной свободе. Именно самоопределение, то есть необходимость осмысляющей духовной активности, понимающего ситуацию профессионального искусства, и есть атрибут современной психотерапии и есть конституирующая ее духовная свобода.

Допуская, что некоторые респонденты в ответах на второй и третий вопросы анкеты могут дать некоторую фантазийную, желательную версию себя, мы предложили два проективных вопроса, полагая, что реальность

их профессиональной и ценностной идентификации проступит в ответах на эти вопросы.

Для анализа ответов на эти вопросы мы предприняли контент-анализ, то есть количественный анализ текстов ответов респондентов с целью последующей содержательной интерпретации инвариантного содержания, а именно с целью выявления того, присутствуют ли в этих текстах содержательные корреляты основополагающих ценностей.

Смысловыми категориями анализа ответов на 4 и 5 вопросы выступили категории свободы и любви, то есть те ценности, которые получили максимальное количество выборов в ответах на 3-й вопрос анкеты. Смысловыми подкатегориями выступали те символы – слова или образы – которые находились в одном с исследуемой категорией семантическом поле, то есть связанные по содержанию с исследуемой категорией.

Мы подсчитали частоты упоминания в ответах на 4-й и 5-й вопросы двух выделенных смысловых категорий. Как показывает контент-анализ, ответы респондентов на 4-й и 5-й вопросы содержат еще больше высказываний – слов и образов – которые по смыслу связаны с категорией «свобода» – 84 высказывания в довольно коротких текстах, что составляет 75% от всех высказываний, имеющих отношение к сообщениям профессионалов об их представлениях о современной психотерапии, ее задачах и процессе взаимодействия терапевта с клиентом.

Кроме этого, исследование показало, как участвующие в нем психотерапевты видят свое сопровождение клиента. Из представленных высказываний по поводу психотерапевтического процесса 25% имеют отношение к категории «любви»: не навредить, помочь, поддержать, устремить, принять (безоценочно), эмпатически отзеркалить, подготовить условия для осуществления возможностей, выстроить альянс, сопровождать экологически, адаптировать к среде. Все перечисленные действия создают для клиентов (очень разных по своим особенностям) возможность быть собой, в той или иной форме осуществлять процесс осмысления и самопонимания и процесс самоопределения. То есть реализовать (в той или иной степени) основополагающую человеческую возможность – быть свободным.

Таким образом, полученный с помощью анкеты эмпирический материал подтверждает нашу гипотезу о том, что свобода как ценность, то есть важный социо-культурный фактор, является конституирующей современный процесс психотерапевтической практики и психотерапевтической теории.

Полученный эмпирический материал дает возможность очертить семантическое поле самого понятия «свобода» и увидеть его спецификацию в профессиональном психотерапевтическом пространстве.

Кроме того, данное исследование дает дополнительную возможность утверждать, что на самом деле не одно, а два онтологических основания и важных социокультурных фактора участвуют в становлении современной психотерапевтической парадигмы. Мы имеем в виду свободу и любовь. Духовная свобода является одним вектором, который четко различим в социуме, в культуре и в психотерапевтическом пространстве и который задает возможность человеку становиться самособойным, возможность быть собой, не потеряв себя в других, приспособившись к миру. Любовь же является вектором жизни, который задает возможность жить человеку с другими людьми в совместности. Любовь – это символический посредник между людьми. В реальной коммуникации как в искусстве психотерапевтического взаимодействия оба эти векторы создают смысловое напряжение и высвечивают трансдискурсивные онтологически значимые аспекты современного психотерапевтического мышления и самого современного существования.

Безусловно важной и технологически адекватной является разработка психологической феноменологии этих двух топосов духа в соответствии с профессионально соразмерными действиями психолога-психотерапевта.

Особый интерес для нас представляет кататимно-имагинативная психотерапия, где работа с образом в кататимной имагинации и вне ее, является основным методологическим средством, позволяющим исследовать процесс возникновения, становления и исчезновения человека, осмысления последним своей жизни в экзистенциально-онтологической перспективе.

Представим материалы из психотерапевтической практики по методу символдрамы с их дальнейшим контент-анализом.

К нам обратилась женщина в возрасте тридцати с небольшим лет, астенически сложенная, тоненькая и худенькая, с сильно нарушенным зрением (миопия средней степени плюс астигматизм) со сложной жизненной ситуацией, смысл которой в том, что она недостаточно легализована в нашей стране и поэтому не защищена законом. Сложность ее ситуации определялась еще и тем, что у нее долгое время (8 лет) были отношения с так называемым гражданским мужем, тоже иностранцем, у которого к тому же еще были нелады с законом в собственной стране, и поэтому они не могли туда вернуться и узаконить совместного ребенка, что требовалось законами той страны. Она рассказывала о множестве хитроумных бюрократических препон, которые не возможно преодолеть. И сейчас, когда она фактически завершила супружеские отношения со своим первым мужем, упорядочить свои отношения с законом нашей и ее страны ей представлялось

непосильным делом. Несколько лет назад она попыталась сходить в свое консульство, но там «на нее накричали» и она прекратила делать какие-либо попытки. За это время у нее на родине сначала умерла мать, потом отец, оставалась пустой их родительская квартира, которую по ее мнению и жизненной ситуации надо было бы продать. Но она даже не могла «смотреть» в сторону упорядочения и переживала эту сферу своей жизни как тяжелый, неподъемный груз. Ситуация осложнилась еще и тем, что оставшись со своим ребенком (семи лет) без мужа в чужой стране, ей приходилось нести всю ответственность за него – и материальную, и моральную. Ей приходилось нелегально работать, снимать квартиру и учить сына. К тому же она начала новые отношения с мужчиной, который имел в свою очередь тоже жизненные сложности и, следовательно, приходилось делить с ним эти сложности. С этим вторым мужчиной она вступила в официальный брак и когда обратилась за психотерапией, то находилась на стадии выстраивания отношений как внутри своей семьи, так и с сообществом коллег и друзей, где вместе должны были фигурировать она, ее новый муж и его первая жена. Эмоциональное и физическое состояние клиентки было подавленное. Она жаловалась на свои иногда вспышки гнева и на обиду по отношению к мужу и коллегам, а также возмущалась своим первым мужем и рассказывала о его несурзанности и необязательности. Она жаловалась на слабость и хроническую усталость и невозможность освободить больше времени для отдыха и организации дома. Она также жаловалась на то, что в профессиональном сообществе ей сложно («или я не хочу?») занять такое место, которое больше бы соответствовало ее профессиональному уровню, она, якобы, по словам ее друзей, выглядит неоправданно незаметной. Она и сама понимает, что могла бы, например, писать статьи более вразумительные, чем ее начинающие, но зато самоуверенные коллеги. Складывалось общее представление, что то, что ей мешает осуществлять свой творческий потенциал и наводить порядок во всех сферах своей жизни – это какая-то внутренняя подавленность, хроническая неподдержанность со стороны значимого объекта (родительского, в частности, материнского, имаго) и выраженная эмоциональная зависимость в актуальных отношениях.

В работе с этой клиенткой мы использовали метод кататимно-имагинативной психотерапии (символдрамы), в частности на 16 сессии мы предложили ей представить какую-то картину ассоциативно с ее состоянием души.

Она представила, что идет по мокрой осенней аллее, вокруг никого нет, параллельно с аллеей в глубине сквера течет ручей с холодной водой, по нему плавают осенние листья. Впереди справа стоит пустая

скамейка, мокнет под дождем. Промозглая погода и довольно тоскливо на душе.

Клиентка вспоминает, как она, когда была маленькой, вместе с матерью собирала осенние листья для поделок на праздник в детский сад. Ее мать могла делать из них какие-то удивительные вещи и не научила свою дочь этому, говорила ей, что все равно у нее не получится.

Клиентка вспоминает сцену, где они вместе с матерью: это комната, клиентка сидит за своим маленьким столиком, мать перед ней на гладильной доске гладит, подсушивая, осенние листья. Взгляд у матери безразличный, отсутствующий, она, практически, не отзывается на обращение к ней ее дочери, поскольку поглощена мыслями о том, что поздний вечер, а мужа, военнослужащего, до сих пор нет дома и не известно, где он, может быть у другой женщины. Клиентка-девочка начинает чувствовать печаль, переходящую в тоску, одиночество. К этому примешивается легкое чувство вины. Это состояние постепенно затапливает клиентку, и она начинает понимать свое желание – почувствовать близость матери, ее тепло и поддержку. Мы создаем для нее эту возможность, стимулируя и устремляя ее вербальную активность, и она находит в себе силы обратиться к матери и попросить ее об этом. Мать удивленно смотрит на нее, возвращаясь мыслями к дочери, подходит к ней и протягивает руки. Клиентка-девочка прижимается к ней всем телом, обнимая ее руками, носом утыкиваясь ей в живот, горько и сладко плача. Мать поглаживает и теребит ее левой рукой по голове (потом клиентка вспоминала, что именно так она прикасается к голове своего сына) и обещает научить ее делать из листьев такие замечательные поделки. Переживание клиентки длится несколько минут, мы поддерживаем с ней деликатный вербальный контакт. На этом имагинация завершается и вскоре после некоторой обработки образов завершается сессия.

Получив задание, описать дома сновидение наяву, нарисовать представленный образ и принести эти материалы следующий раз, клиентка пришла через неделю и начала рассказывать о, казалось бы, совершенно не связанных с представлением образа вещах. Она описала, как собирается решать сложный и запутанный вопрос с регистрацией ребенка у себя на родине, с обменом паспорта, продажей квартиры и укоренением в здешней жизни и в профессиональной среде. Она выглядела намного более свободно, уверенно и оптимистично, не «тонула» в деталях, описывающих трудности этого процесса, вполне компетентно и подробно обсуждала с нами конкретные шаги и время, необходимые для решения данной задачи. И когда клиентка уходила по завершении сеанса, она, между прочим, заметила: «Да, забыла сказать, я же насобирала осенних листьев, правда ничего из них не сделала, они

у меня висят на холодильнике в кухне». Таким образом, она наметила связь предыдущей работы на прошлой сессии с открывшейся для нее возможностью и реализацией (уже осуществленной ею и еще предстоящей) этой возможности.

Осмысление данной символдраматической работы с опорой на ключевые слова, описывающие переживания клиентки и ее желания, с опорой на те символические действия, которые она осуществляла в имажинации и те реальные действия, которые последовали в ее жизни, дает возможность высказать некоторые суждения. Можно утверждать, что психо-терапевтическая технология, которая используется в символдраме, позволяет «достать» с помощью управляемой регрессии, ведомой аффектом, из бессознательного клиента вытесненное воспоминание и вернуть реальный аффект в переживание забытой сцены взаимодействия с родительским имаго. В данной работе, клиентка, осуществляя новое пробное действие, связанное с желанием, получила опыт соединенности с объектом любви, опыт поддержанности и близости. Этот опыт клиентка переживает в пространстве психотерапевтического взаимодействия (при поддержке психотерапевта) как необыкновенно ценный для себя. Этот опыт чреват для клиентки внутренней трансформацией, возможностью преодоления своей слабости и своей зависимости, возможностью творческой самореализации и внутренней свободы. Управляемая регрессия в зону амбивалентных отношений со значимыми объектами, проживание страдания, которое является спутником неосуществленного желания близости, переживание самой близости подготовило возможность для реальных жизненных изменений. Привычный поведенческий паттерн пассивности (заторможенной активности) в зоне, где необходимо творчество и презентация своего творческого продукта, который перерос в такую черту характера как нерешительность и безволие, а также в психастенический симптом был подвергнут в психотерапии неоднократно деконструкции и реконструкции. В описанной имажинации осуществился телесный убедительный соединяющий контакт с матерью, с его помощью осуществилась идентификация с поддерживающей и одобряющей матерью. Тем самым, появилась возможность начать разбираться с самой запущенной и неприятной областью жизни. Появился ресурс прикасаться к зоне, где ранее были переживания беспомощности от непосильной сложности и запущенной запутанности отношений с властями.

Данная работа, являясь типическим символдраматическим случаем, дает нам основания утверждать (тем самым, подтверждая наши гипотезы), что психотерапевтическая практика, если она конституируется идеей свободы в комбинации с идеей любви (а идея комби-

нации превышала нашу гипотезу и стала очевидной лишь в исследовании), создает и подготавливает возможность клиенту осуществлять свое самобытие, свободное духовное производство и реализовать свой творческий потенциал, осуществляя свою человеческую возможность.

Для проверки нашей гипотезы нами были привлечены материалы не только опроса профессионалов и не только материалы психотерапевтической практики, но и материалы супервизионного сопровождения профессионалов. Супервизия является одним из самых важных моментов современной психотерапевтической практики. Основной целью супервизии является расширение предмета профессиональной деятельности у супервизируемого терапевта и уяснение им онтологического понимания личности. Тем самым, расширяется зона его духовной свободы и творчества и благодаря этому может появиться возможность свободы и творчества у его клиента. Для достижения этой цели в супервизию должна включаться коммуникация супервизора с психотерапевтом, построенная так, чтобы организовать личностное саморазвитие и профессиональное методологическое самоопределение супервизируемого. Эмоциональным подтекстом такой коммуникации выступает уважение права последнего на собственное оригинальное творческое решение.

Можно утверждать, что задача супервизора – формировать психотерапевтическую позицию у терапевта, то есть выявлять зоны переноса последнего, то есть те точки, где терапевт теряет психотерапевтическую позицию и эмоционально вовлекается во взаимодействие, теряя при этом необходимый уровень осмысленности и ответственности.

Кроме этого, важным для супервизора является создать условия, чтобы терапевт осуществлялся как мыслящий субъект, то есть мог бы работать с символическим образом, то есть свободно бы владел символической функцией.

Приведем примеры из супервизионной психотерапевтической практики. Клиентка Н.Л., работа с которой представлена на супервизию, обратилась по рекомендации психотерапевта, работающего с ее шестилетней дочерью, которая к моменту начала терапии закончила 1 класс. У клиентки прежде было два курса психотерапии по 2 года каждый с разными психотерапевтами по методу гештальта.

Супервизируемый психотерапевт работал с данной клиенткой по методу символдрамы 1 раз в неделю по 50 минут. Было 8 сессий. Вот каким образом терапевт описывает свою клиентку:

Красивая молодая женщина 30 лет. Производит впечатление робкой, тихой, не уверенной в себе. Голубые глаза распахнуты, как у ребенка. В них читается доверие и растерянность. На сессиях часто тихо, но горько плачет, слезы катятся горохом из глаз, много сморкается. Говорит очень

вяло и через силу, испытывая трудности говорения, о чем и сообщает: «Мне трудно говорить». На уровне контрпереноса психотерапевт испытывал жалость и нежность и осуществлял ожидающе-разрешающе-устремляющее действие.

Клиентка жаловалась на сильные раздражение и злость в связи с дочерью, на привычное спазмирование в области солнечного сплетения, на осложненное дыхание, в частности выдыхание. Нет энергии, нет желания и удовольствия, много страха и беспомощности, уходила от контакта. Обычный рисунок отношений с дочерью: злящийся ребенок – не выдерживающая этого мать.

Замужем, второй брак, дочка от первого брака. Муж хотел бы иметь ребенка, но Н.Л. отказывается, боясь и не решаясь, поскольку с первым ребенком отношения плохие и есть представление о себе как плохой матери. Но мысль о втором ребенке у нее появляется.

Н.Л. имеет высшее экономическое образование. С мужем семейный бизнес. Скорее страдательно переживает не благоприятствующие бизнесу новые законы, чем ставит адаптационные задачи перед собой, скорее сникает перед громадьем дел, чем ищет лазейки. Взгляд при этом останавливается и она замолкает. Она может «улететь» из коммуникации в любой момент, причудливо-ассоциативно прикасаясь к привычной теме работы. Психотерапевт считал, что она требует, тем самым, специального сеттинга: плотного, возвращающего назад в коммуникацию, приглашающего к общению, устремляющего к осмыслению. И осуществлял в процессе психотерапии именно такой сеттинг.

Мотивация к психотерапии присутствовала. Это проявляется в ее интересе к психотерапии, а также к тренингам, в которых она участвовала. В последнем она участвовала вместе с мужем, рассказывала о значимом для себя, самом сильном впечатлении. В одном из упражнений, которое они с мужем выполняли вместе, таковым оказалось переживание своей соединенности, слитности с ним. Говорит об этом с энтузиазмом и глубокой удовлетворенностью. И это намекает на возможность разворачивания в психотерапевтическом пространстве близнецового переноса, который можно использовать для укрепления зеркального объекта самости клиентки.

Мотивация также присутствует в ее готовности выполнить рекомендации психотерапевта по поводу составления протокола и рисования, которые она записывает в блокнотик, ссылаясь на свою забывчивость. Она также отмечает, что дочке нравится, что они вместе рисуют.

Основное психотерапевтическое средство, которое использовалось в работе – сновидение наяву, или кататимное проживание образа.

Использовалось несколько стандартных мотивов: цветок, поляна (с множественными продолжениями), ручей.

М. Цветок. *Текст клиентки:* То ли астра, то ли георгин. По периметру серединки – черные щупальца. Для того, чтобы хватать. Хочется отвернуться от этого цветка и не видеть. Хочется уничтожить щупальца. Растет из камня. Нуждается в земле, воде, солнце. *Действия клиентки:* насыпала землю – начали расти корни. Погладила щупальца – они начали уменьшаться. Высадила травку, деревья, кусты, еще два цветка, почувствовала беспокойство и тревогу – сильно они близко. Пересадила их на достаточное расстояние – почувствовала одиночество.

М. Поляна. Стоит на поляне босая. Пахнет одуванчиками, свежестью как после дождя. 20-22 года. В шортах и футболке. Рядом с правой ногой кролик. Серый, пушистый, дергается носик, хочется его погладить. Спокоен. Много желтых одуванчиков. Впереди деревья. Ствол толстый, выпуклые корни. Сидит на земле в корнях, спиной опирается на ствол. Ей хорошо. Под деревом лысое место. Есть замороженность и отсутствие жизни. Кролику сюда не хочется. Понимает, что нужно что-то, но не понимает, что. *Не нарисовала, но сделала аппликацию вместе с дочерью.*

М. Ручей. Источник, дно песчаное, бьет струйка, течет маленький ручеек, образует озеро. Оно не такое как следует, не как нарисованное. Там темные листья на дне, старые, не понятно, откуда они прилетели. Есть какая-то опасность. (Клиентка в лодке на середине озера). Под водой змея, она выплывает Зеленая голова. Большая. Клиентка кормит змею. Кроликом. Змея снова ныряет. Клиентка опускает на нее покрывало. Покрывало медленно опускается на дно.

М. Продолжение предыдущего сновидения. Озеро. Белый лебедь полетал и вернулся. Ловит что-то. Вылез на берег. Лег загорать. Смешно лежит, пух беленький на животе. Он местами на гуся похож. Ему жарко, пошел в тень. Ему комфортно и скучно. Ива, ветки спускаются. Хочется, чтобы он был веселым. Н.Л. гладит его по голове, которая лежит у нее на ладошке. У него тотальная грусть. Он очень одинокий. Но нужны ли ему другие такие же птицы? Он живет в своем пространстве, своем мире, где много уныния. Ему нужна нормальная жизнь. В нем нет жизни. Хочется его растрясти и вернуть к нормальной жизни. Н.Л. удручает это. Она идет к озеру, опускает ноги в воду. Приятно. Вода теплая, прозрачная, дно черное. Спокойно.

М. Гусь. Белый, сверху салатový. Идет переваливаясь, как будто он вынужден идти. Есть смирение. Подошел к озеру, поймал рыбу в воде и съел. Развернулся. Ему необходимо что-то делать. Не понятно, что. Стоит думает. Он хочет расправить крылья и полететь. Что-то внутри

мешает. Есть внутренняя подавленность (печаль). Н.Л. хочет его поддержать, просит попробовать взлететь. Он посмотрел грустно. Клиентка придумала бегать по лугу, гусь за ней. Она подбадривает его, чтобы он взлетел. Он попробовал и взлетел, но тут же приземлился. *Появляется замутненность образа. Потом его удалось вернуть.* Сейчас они не бегают, а разговаривают, обсуждают весело и оживленно.

Психотерапевт считал, что технологически работа соответствовала проблематике клиентки. Для компенсации существующей у нее дефицитарной структуры самости, стратегической линией была поддержка клиентки, то есть установление таких отношений в психотерапевтическом пространстве, которые позволили бы развернуться идеализирующему и зеркальному переносу, а затем в процессе фрустрирующей интернализации дали бы возможность компенсировать структурный дефицит зеркального и идеализированного полюсов самости. Если сказать другими словами – позволили бы компенсировать недостаточность родительского имаго в функциях поддержки и устремления, дав клиентке возможность пережить позитивный убеждающий опыт соединенности с поддерживающим и питающим началом – стихией или объектом.

Но у психотерапевта, супервизирующего этот случай, фоновым состоянием оставалось сомнение и вопрос, в какой мере возможно влиять на раннюю патологию клиентки, как получить доступ к ее отщепленной аутентичной самости, представленной в имажинации Лебедь-гусем и которая может быть квалифицирована как аутическая. В обсуждении с супервизором дискутировался вопрос, в какой степени интернализация образа поддерживающего психотерапевта или же идентификация с поддерживающим родительским имаго даст устойчивые результаты, какие психотерапевтические действия в случае с данной конкретной клиенткой увеличивают шансы на успех, сможет ли она в психотерапии осуществить развитие и компенсацию своего материнства и отцовства.

Как потом показала дальнейшая работа, это сделать удалось: клиентка решилась на беременность и материнство – это исключительное по своему значению творческое действие.

Осуществляя понимание приведенного из супервизионной символ-драматической практики примера, мы видим, что психотерапевтическое пространство, в котором разворачивается феноменология свободы и любви и в символических действиях клиентки, и в реальных профессиональных действиях психотерапевта, создают и подготавливают для нее возможность свободы – творческого, осмысляющего, продук-

тивного существования и переживаются клиенткой как в высшей степени позитивные для себя.

Выводы

Таким образом, основываясь в своем исследовании на эмпирическом материале, а именно: опросе практикующих психотерапевтов с дальнейшим контент-анализом их высказываний, описании типичного психотерапевтического и супервизионного случаев мы показали важность и ведущую роль свободы как одного из духовных оснований для становления современной психотерапевтической парадигмы. Осуществили связь времен: философские интуиции Н.Бердяева, касающиеся личности и личностной свободы, нашли свое место в психотерапии как культурной практике. Исследование показало, что свобода является той сверхличной ценностью, с которой идентифицируются современные психотерапевты и которая посредством их профессиональной деятельности, с одной стороны, конституирует психотерапевтическую практику. С другой стороны, сама проблематизация клиентов, переживание ими стесненности и зависимости, их запрос на освобождение от беспомощности, растерянности, страха и т.д. тоже разворачивают психотерапевтическое пространство в сторону духовной свободы. Благодаря этому углубилось понимание психотерапии как экзистенциального производства личности, производства штучного, уникального, сродного искусству.

Дополнительным результатом нашего эмпирического исследования выступило понимание любви как второго, практически равнозначного, духовного топоса современной психотерапевтической парадигмы. Любовь и свобода переплетаются в психотерапевтическом и супервизионном взаимодействии, обуславливают друг друга и создают смысловое напряжение этого взаимодействия.

Список использованной литературы

1. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Интернет.
2. Бондаренко А.Ф. Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии. //Журнал практикующего психолога. – 2005, №1. – С.39-48
3. Винов И.Е., Юрченко Т.П. Супервизия в гуманитарной практике: теория и метод. //Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія. – К.: Ін-т психології ім.. Г.С.Костюка, 2009. – Вип..6. – С. 50-86.
4. Гарин И.И. Воскрешение духа. – М.: ТЕРРА, 1992. – 640с.
5. Єрмусевич О.І., Бондар С.Б. Вітчизняна філософсько-психологічна традиція та екзистенційно-гуманістичний напрям психотерапії. //Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія. – К.: Ін-т психології ім.. Г.С.Костюка, 2009. – Вип..6. – С. 125-143.
6. Онищенко Г.І. Християнські цінності як соціокультурний чинник становлення сучасної вітчизняної немедичної психотерапії. //Актуальні проблеми психології.

Консультативна психологія і психотерапія. – К.: Ін-т психології ім. Г.С.Костюка, 2009. – Вип.6. – С. 109-125.

7. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. /Пер. с англ. Т.С.Драбкиной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 576с.

Юрченко Т.П. Свобода як одна із онтологічних та соціокультурних засад становлення сучасної психотерапевтичної парадигми.

Дана стаття присвячена свободі як основоположному символу сучасної вітчизняної психотерапії. Поставлені основні теоретико-методологічні проблеми. Розкрито значення свободи як духовного, онтологічного та соціокультурного чинника становлення сучасної психотерапевтичної парадигми. Окреслена феноменологія свободи в соціокультурному та психотерапевтичному контексті. Надано проаналізований емпіричний матеріал з анкетування психологів-психотерапевтів, що працюють у сучасних умовах, аналізу психотерапевтичних випадків із практики автора, супервізування в символдраматичній психотерапії.

Ключові слова: особистість, сутність і феноменологія свободи, духовні, онтологічні, соціокультурні чинники, психотерапевтична парадигма, психотерапевтична та супервізійна практика.

Yurchenko T. Freedom as one of the ontological and sociocultural bases of becoming of the modern psychotherapeutic paradigm

This article is devoted to freedom as a basic symbol of modern native psychotherapy. The basic theoretical and methodological problems are put. The meaning of freedom as a spiritual, ontological and socio-cultural foundation of becoming of the modern psychotherapeutic paradigm is revealed. Phenomenology of freedom in a sociocultural and psychological context is opened. The article presents processed empirical survey data of psychologists and therapists working in modern conditions. Also it shows descriptions of psychotherapeutic case studies and supervising materials in symboldrama psychotherapy from author's own practice.

Keywords: personality, essence and phenomenology of freedom, spiritual, ontological and sociocultural reasons, psychotherapeutic paradigm, psychotherapeutic and supervision practice.

Народна театральна культура як явище соціокультурного простору

Литвиненко Л. І.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

Стаття присвячена теоретичному аналізу ігрового елемента народної культури; розглядається природа і значення гри як явища культури; роль і місце театралізованого дійства, театралізованої гри в розвитку особистості.

Ключові слова: культура, народна культура, обряди, гра, театр, театральне дійство, драматичне дійство.

Постановка проблеми

Історично українська культура – одна з найдревніших європейських культур, оскільки коріння її сягають в глибину тисячоліть, в епоху Трипілля. Культура, як джерело вічних гуманістичних цінностей, є спільним надбанням і необхідною умовою існування будь-якого суспільства; незмінним засобом виховання, фундаментом духовного розвитку особистості.

Сьогодні в усьому світі по-новому усвідомлюється попередній культурний досвід людства: зростає національна самосвідомість, посилюється цікавість до історії, народної творчості, відроджуються культурні, релігійні традиції, духовність.

Масові театральні дійства, народні ігри – невід’ємна складова культурного життя суспільства, засіб передачі від покоління до покоління основних життєвих смислів та цінностей. Основа театральної народної культури – театралізована гра об’єднує різних людей, долучає їх до вічних цінностей, створює суспільству можливості для духовного катарсису.

Збільшення в останні десятиліття кількості масових театралізованих дійств у сучасній культурі свідчить про необхідність сучасного осмислення національних цінностей. Аналіз театральної народної культури дозволить, узагальнюючи народний досвід, глибше розуміти значення символів, обрядів і ритуалів; визначати діалектику смислів і традицій в історії етносу.

Автор даної статті є представником психодраматичного підходу, який успішно поширюється на Україні, і у плані впровадження є одним із продуктивних напрямків.

Розвиток вітчизняної психотерапії в останні роки динамічно змінюється, активно поширюються різноманітні психотерапевтичні напрями. Зазначені процеси в цілому позитивні, але психотерапевтичні практики, які застосовуються в соціокультурному просторі, потребують науково-теоретичного і техніко-методичного опрацювання. Необхідно зосередитися на особливостях вітчизняної культури, її відмінностях від інших культур; на тому, як культура зв’язана з психологією поведінки людей. Культура є важливим регулятивним механізмом людської взаємодії. Мовою культури є ті символи, знаки, форми, тексти, які дозво-

ляють людям вступати в комунікативні стосунки одне з одним, орієнтуватися у соціокультурному просторі. Ми не можемо не враховувати вплив соціокультурного контексту на застосування різноманітних психотерапевтичних підходів, оскільки сліпе калькування зарубіжного досвіду на вітчизняну традицію може мати непередбачувані результати.

Результати теоретичного аналізу по даній темі, дають підставу вважати, що психодраматичні практики мають чіткий зв'язок з традиціями культури; психодраматичний метод у своєму арсеналі має відпрацьовані методики і техніки, які своїм корінням сягають у ритуали і обряди древніх культур; у психодрамі є мова і апарат для роботи з інтродюкованими елементами культури і висока чутливість до їх динаміки; основний метод психодрами – спонтанна гра, яка дає можливість нового способу переживання і нового емоційного досвіду; психодрама ратує за спонтанну, автентичну і творчу співпричетність людини зі світом. Психодраматичний метод втілює виразність і широту ритуалів традиційного цілительства і забезпечує нову стадію цих практик у контексті сучасної психотерапії. Як і будь-який психотерапевтичний метод, що виник в іншій культурі, в інших соціальних умовах, психодрама та її застосування потребує адаптації на вітчизняних теренах.

Розпочнемо цей аналіз із розгляду базових понять народної театральної культури.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Культура. Дослідники стверджують, що культура виникла на ранніх стадіях розвитку суспільства і нерозривно пов'язана з його історією. Вивчення культури має давню традицію. Більше 2 тис. років тому це поняття вживає Цицерон для характеристики вихователя, наставника. Починаючи з XVIII століття мислителі (Вольтер, Ж. Руссо, К. Гельвецій, Г. Лесинг, В. Гете, Ф. Шиллер, Гегель та ін.) [12] дають філософське бачення поняття культури. Важливу роль відіграють ідеї філософа М. Бердяєва [12], який звертає увагу на особистісний характер культури і виділяє її основні цінності – свобода, творчість, духовність. М. Бахтін [1] говорить про культуру як діалог. Визначення культури як системи духовних цінностей можна відслідкувати в роботах М. Чавчавадзе, З. Какабадзе [12] та ін.

Культура – (латин. cultura від кореня colore – обробляти, cultus – поклонятися, шанувати, культ), узагальнене поняття для форм життєдіяльності людини, створених нею в процесі розвитку. Вона об'єднує і надихає людей; в культурі зафіксований загальний спосіб осягнення світу, спосіб взаєморозуміння і співпереживання.

Американські культурологи А. Кребер і К. Клакхон [8] підраховали близько 500 визначень поняття «культура». Культура, в усьому своєму багатстві, складний багатогранний фактор людського буття, який проявляється в множині різноманітних феноменів соціального життя, що називаються явищами культури і складають її загальну основу. На сьогодні немає єдиного визначення цього поняття і на основі визначень поняття «культура» ми пропонуємо таке припущення: **культура** – універсальний загальнолюдський феномен, це ставлення людини до світу, через яке людина створює світ і самого себе; це сума всіх видів діяльності, звичаїв, вірувань; скарбниця всього створеного людиною, що включає в себе мову, знання, систему етикету, етику, релігію, книги, картини і т.д., що створювалося тисячоліттями. Культура – важливий регулюючий механізм людської взаємодії, який допомагає індивіду жити в своєму середовищі, зберігати єдність і цілісність спільноти; спосіб життя людини, форма поведінки, потік ідей, які переходять від одного індивіда до іншого. Культура функціонує як жива система і як живий організм до того часу, поки людство активно живе і творить.

В своїй роботі ми зупинимося на одному із аспектів культури, висвітленої в концепціях Ф. Шиллера, Й. Хейзинга, Х.-Г. Гадамера. Ці автори вважають, що основою культури всіх народів є гра.

Природа гри. Гра – самостійна онтологічна реальність, явище соціокультурне, що охоплює всі сфери людської діяльності, всі вікові і соціальні групи, всі субкультури. Х. Гадамер [5] описує гру, як самопрезентацію, яка є унікальним аспектом буття природи. За Ф. Шиллером [12], гра – показник духовного життя суспільства, форма здійснення свободи. За визначенням Л.Ретюнських [13], гра – складний багаторівневий феномен, онтологічно укорінений в антропологічній реальності і наділений характеристикою суб'єктності.

Й. Хейзинга, Е. Берн, Д. Ельконін, Д. Віннікот, Л. Виготський [2,4,7,14] та інші теж стверджують, що все життя людини наповнене елементами гри. Голландський культуролог Й. Хейзинга [14] говорить про людину як *homo lunders* – людина, яка грає і проявляє в грі свою людську сутність. Й. Хейзинга вважає, що гра структурує реальність, створює порядок; вона породжує такі важливі форми культури як ритуали і свята, створює мову для спілкування в процесі гри.

У людини є природна здатність до гри. У гру людина включається повністю і душею, і тілом; саме в процесі гри емоції є інтенсивнішими, ніж у звичайному житті, в ній вони знаходять свій природний вияв. Гра опирається на дію з певними образами, на «перетворення» дійсності. Найважливіші види людської діяльності переплітаються з грою. Саме гра нероздільно пов'язана з розвитком культури і є її яскравим феноменом.

«Гра і культура зв'язують між собою минуле, теперішнє і майбутнє; вони заповнюють простір і час» (Д.Віннікот).[2]

З раннього дитинства в грі діти проявляють себе, свій внутрішній світ, своє внутрішнє багатство через спонтанність, креативність, легкість і автентичність, захопленість процесом дії. Саме в грі з'являються образи, які діти уявляють і зразу перевтілюються, живуть в своїх уявленнях. Спонтанне, невимушене ігрове буття дитини, осмислене в філософсько-релігійній традиції людства, як прояв творчої сили і щастя; Геракліт пише: «Айон нагадує дитину, яка грає»; в Євангелії від Матфея говориться: «Істинно кажу вам, якщо не будете як діти, не увійдете в Царство Небесне»).[10] Цим висловлюванням вже більше 2000 років.

Як уже було зазначено, Ф. Шиллер, Г. Гессе, Й. Хейзінга, Х. Гадамер, вважають, що культура виникає з гри, розвивається, як гра; сутність культури і сутність ігрова – тотожні. Гра існувала до виникнення людства, вона навіть старіша за культуру, адже властива і світу тварин, але тільки людська гра породжує культуру.

Можна виокремити основні **характеристики** гри:

1) *Повторюваність* є однією із суттєвих форм гри. Саме повторюваність характеризує її внутрішню структуру. Гра, яка була один раз зіграна, залишається в пам'яті, як духовне творіння, як цінність; вона може передаватися далі, як традиція і може бути повторена в будь-який час.

2) Гра – дія, яка протікає всередині осмисленого *простору і часу*. Ігрова дія супроводжується почуттям підйому, напруження і спаду, і несе з собою учасникам радість і розрядку.

3) Гра має певні *рамки*, початок і кінець.

4) Для гри завжди є *місце дії* (сцена). Арена цирку, ігровий стіл, храм, сцена, майдан, вулиця, психодраматична сцена – всі вони за формою є функціонально ігровим простором, який має особливі, властиві правила. Цей простір можна назвати тимчасовим світом усередині звичайного, створеним для виконання замкненої в собі дії.

5) Гра відбувається за певними *правилами*.

6) Усередині ігрового простору панує власний *порядок, ритм, гармонія і естетичність*.

Гра як специфічне виразне дійство з психологічною атмосферою таємничості поєднує соціальне і духовне, прикрашає життя людини, доповнює його і є необхідною складовою людського буття. Завдяки грі людське суспільство піднімається на вищий щабель розвитку.

З розвитком культури гра відступає на задній план; вона ніби розчиняється в поезії, релігії, театрі, в формах політичного життя. Але ігровий інстинкт людини, незалежно від віку, може проявитися в повну силу і

в будь-який момент стати поштовхом для залучення як окремої особистості, так і мас у гру.

Культура розкривається в грі і театральні дійства, вистави, музичні п'єси, танці, драматургія, поезія, церемонії, календарні свята беруть свій початок у грі і існують завдяки ігровим формам. У системі різноманітних ритуалів (дні народження, весілля, смерть, встановлення пам'ятників, Святий Миколай, Дід Мороз тощо) проявляється людська потреба жити в красі і гармонії. Ця потреба реалізується через гру.

У процесі розвитку кожної цивілізації можна побачити комплекс подібних звичаїв і обрядів, на які не впливають релігійні уявлення, властиві кожному народу. Головне пояснення цього феномену лежить у самій людській природі, яка постійно прагне грати. Гра є тією вродженою функцією, завдяки якій людина пізнає світ, задовольняє свої потреби, здійснює прагнення. Гра є імпульсом, що підштовхує розвиток інших форм культури. Зі сказаного вище можна зробити висновок: *культура в усіх її проявах бере початок, живе і розвивається у грі.*

В грі народжується новий світ. І гра дитяча, і психодраматична є втіленням внутрішнього світу людини: в реальному просторі і часі розкриваються внутрішні людські переживання, що спричиняє особистісне зростання, душевне і тілесне зцілення. В психодрамі світ переживань досліджується через гру, дію. В драматичній дії відтворюються значимі події людського життя; в процесі імпровізації людина знаходить точку творення не поза собою, а в собі, в спонтанному стані. Проблеми і стосунки не обговорюються, а шляхом спонтанного сценічного відображення проживаються в реальній психодраматичній дії, «тут і тепер». Психодрама розглядає проблему комплексно, розгортаючи її в просторі і часі, в ситуації теперішнього, залучаючи всі психічні функції: мислення, відчуття і інтуїцію.

Засновник психодрами Я. Морено вірив, що саме життя виходить із дії і взаємодії, тому дія – спосіб людської поведінки. Психодраматична дія, спонтанна гра – основний засіб роботи в психодрамі.

Театралізовані дійства. Ігрова концепція культури дає можливість найбільш повно зрозуміти суть і природу театралізованих дійств, театралізованої гри в структурі яких знаходимо культури і поклоніння.

Театралізоване дійство – багатогранне суспільне явище, феномен народної культури, що відображає життя людини і суспільства. В ньому втілюються цінності, які формують особистість, сприяють духовному розвитку людини і людства. У театралізованому дійстві проявляється життєвий світ людини в особливому, символічному відображенні. Театралізоване дійство – одна із найдревніших форм емоційного спілкування, постійний елемент культури, синтез усього накопичено в світовій культурі.

Коріння театралізованих дійств лежить у глибокій давнині, в ранніх язичеських обрядах і ритуалах, іграх, синтетично поєднаних з піснею і танцем.

Як самостійне явище театральне дійство виникло із ритуально-ігрового дійства. В такому дійстві розширюється свідомість; з'являються нові почуття, думки; накопичується новий досвід. Ритуали народних свят із танцями, ритмічними діалогами, весільні та похоронні обряди мали елементи театрального мистецтва. В силу своєї обрядово-ритуальної природи свята носять колективний, масовий характер.

Ритуал – своєрідний театралізований спектакль, гра з чітким розподілом ролей, які уособлюють різні аспекти картини світу, місце людини в цьому світі. Ритуал має глибший вплив на людину, ніж слово чи вчинок, адже захоплює людину повністю. В уяві людей між ритуалом і подією встановлюється причинно-наслідковий зв'язок. Те, що відбувається впродовж ритуального дійства – впливає на реальне життя. Ритуал складається із стереотипного повторення певних дій з метою задоволення потреб, для отримання магічного ефекту. Соціальні ритуали антропологи вважають «колискою» багатьох елементів театрального виконавчого мистецтва. Як і раніше, сьогодні багато ритуалів продовжує виконувати важливі соціальні функції. Через ритуали іде передача культурних цінностей. Із театралізованим дійством, як фазою культурного життя, пов'язані культурні явища такі як звичаї, обряди, ритуали, символи, пісні.

З виникненням християнства з'являється дві лінії театралізованих дійств:

1) народна, балаганна, карнавальна стихія, яка розгорталася на площах, вулицях, ярмарках;

2) релігійні обрядові дійства носять позачасовий характер і спрямовують людину до трансцендентного, до вічних християнських цінностей: любові, добра, віри, надії, миру, милосердя тощо.

Тісні зв'язки Київської Русі з Візантією сприяли появі нових форм театрального мистецтва. З прийняттям християнства Київська Русь перейняла й елементи так званого церковного театру в якому вже було виокремлено на основі обрядових ігор і пісень три жанри драми: трагедія, комедія і сатира. До народної драми відносять народний балаганний театр мімів (сцени із народного побуту, пародії на міфи), буфонаду (підкреслене зовнішнє комічне перебільшення, інколи карикатура персонажів, явищ, дій), літургійну драму (церковна драма), міраклі (драматична вистава релігійного характеру із зображенням якого-небудь чуда), містерії (драми на біблейські теми з інтермедіями), мораліте (особливий вид драматичної вистави в якій дійовими особами є

не люди, а абстрактні поняття), фарс (комедія легкого змісту, смішна витівка).

Друга половина XIII – перша половина XVII ст. – період розвитку такого явища в нашій культурі, як діяльність скоморохів (бродячі музиканти, комедіанти, «майстри сміхотворства»). Джерелом мистецтва скоморохів була народна творчість. Вони виступали не тільки виконавцями, а й творцями усної поезії, музичного і танцювального фольклору.

З вищесказаного можна зробити припущення, що всі зразки української народно-драматичної творчості існували в первісних театральних формах в народних звичаях та обрядах (фольклорний театр) і розвивалися в грі.

Українська духовна культура особливо виразно проявляється в народних звичаях і народній творчості. О. Воропай пише: «звичаї – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенациональних справах. Звичаї і мова – це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу».[3]

О. Кульчицький у своїй роботі «Світовідчужання українця» зазначає, в обрядовому українському фольклорі річного циклу, в казках, прислів'ях можемо знайти безліч сюжетів космогонічного ряду, які плавно переходять в земний, героїчний (билини і думи), соціально-побутовий та інші сюжетні ряди національного буття, закріпившись в емоційно-почуттєвому характері української душі [9].

Особливим скарбом українського фольклору є народні пісні (в них тісно переплітаються мова, ритм і мелодія), обрядові пісні (колядки, масляниця, весільні пісні), етнічні пісні (билини, поеми); казки, духовні вірші, музика, театр. Архаїчні народні свята типу новорічних ворожінь, розгульні масляниці, коляда, святаки супроводжувались магічними обрядами і були свого роду молитвами про благополуччя.

Усі народні звичаї і обряди можна поділити на дві великі групи, пов'язані із народним календарем та родинним життям. Вони виявляють багато нашарувань на свою первісну основу і групуються коло Різдва й Нового Року (зимовий цикл), Великодня й Зелених Свят (весняний цикл), Івана Купала (літній цикл) та осінніх поминальних свят. Майже всі свята пов'язані з явищами календарного циклу, тобто з циклічною темою смерті і відродження в природі. Звідси походять особисті свята – дні народження, ювілеї та ін.

В епоху Відродження в Європі починає розвиватися придворно-святкова маскарадна культура театралізованих свят. Ці свята носили насамперед розважальний характер, однак, саме вони є початком формування традиції державних свят, спрямованих на пропаганду і рекламу нового способу

життя. Широко починають розповсюджуватися як масові, так і колективні форми театралізованих дійств: з'явилися різноманітні мітинги, демонстрації, паради, свята врожаю, свята міста, День сміху, День захисту дітей, День захисника Вітчизни, День матері, День вчителя і т.д. Всі дослідники зауважують значний вплив християнства на появу народних театральних релігійних свят: Різдво (колядування, вертеп), Великдень (Пасха), Трійця та ін. Більш камерним різновидом театралізованих колективних свят є корпоративні і домашні заходи: ранки в дитячих садках та школах, Дні народження, ювілеї тощо.

Отже ми бачимо, що традиції духовної культури українського народу містять невичерпні скарби глибинної мудрості, є узагальненням життєвого досвіду, відображенням народного світогляду, етичних та етнічних ідеалів, сформованих протягом століть.

Тема театральності в соціокультурному просторі була завжди предметом пристальної уваги дослідників, адже вивчення так званого «людського театру» дає ключ до розуміння багатьох соціальних процесів і явищ. Театральність у соціокультурному просторі є формою поведінки і одночасно способом передачі смислів і цінностей, своєрідним видом гри, що подвоює реальність, програє її в різних варіантах і вибудовує нову модель соціальної поведінки.

Висновки

На сьогодні немає єдиного визначення поняття «культури». Ми в своїй статті виходили з припущення, що культура – це універсальне ставлення людини до світу, через яке людина створює світ і самого себе. Розвиток культури супроводжується виникненням і становленням системи цінностей, яка допомагає визначити значимість оточуючого світу.

Звичаї, обряди, театралізовані дійства, ігри українського народу сприяють єднанню людей, зростанню їх сили духу, відродженню культурних, релігійних, народних традицій; залучають людину в перспективу минулого, теперішнього і майбутнього.

Сутність масових театралізованих дійств проглядається в символічній грі. Можна відстежити багато «театральних термінів», що увійшли в культурологію, філософію, соціологію, психологію. Через призму «театру» і в рамках «театрального» понятійного апарату можна зрозуміти як історичні події, так і сучасні явища повсякденного життя.

Елементи театральності можна спостерігати в повсякденній побутовій культурі людей, їхньому способі життя і стилі поведінки. Театральна образність і лексика пронизують всі пласти вітчизняного соціокультурного простору. В театралізованому дійстві проглядається зв'язок

культури і гри, як форми вияву духовності, переживання; способів переосмислення цінностей добра, краси, істини, віри, любові.

Психодрама – це дія, сцена, театр, гра. Психодраматична гра створює нову особистісну реальність для людини в якій вона долає різноманітні життєві проблеми та труднощі. Зв'язок гри з колишніми формами поведінки, яку здійснює психодрама, передбачає новий досвід переживань і являє собою певний емоційний досвід.

Психотерапевтичні практики, які застосовуються у вітчизняному соціокультурному просторі, потребують науково-теоретичного і методичного опрацювання. Необхідне обов'язкове вивчення і врахування соціокультурних чинників, які зумовлюють становлення сучасної психотерапевтичної парадигми.

Список використаної літератури

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
2. Винникот Д.В. Игра в реальность.- М.: Институт Общегуманитарных исследований, 2002. – 288с.
3. Воропай О. «Звичаї нашого народу» етнографічний нарис: 2 т. К., 1992.
4. Выготский Л.С. Собр. соч. – Т. 3. – М.: Педагогика, 1983.
5. Гадамер Х.-Г.. Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988.
6. Гирц К. Влияние концепции культуры на концепцию человека//Антология исследований культуры. Т.1. – Спб., 1997.
7. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Педагогика, 1978.
8. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб.,1998.
9. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. К., 1992.
10. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л.Морено / Пер. с нем. – Издание 2-е, испр. и доп. – М.: «Когито-Центр», 2007. – 380 с. – (Современная психотерапия).
11. Матвеева Н.П., Голобородько А.Р. Святі і свята України. – К.; Укр. центр духовної культури, 1995.
12. Мацумуто Д. Психология и культура. – СПб.,2003.
13. Ретюнских Л.Т. Философия игры – Москва, Вузовская книга.2002.
14. Хёйзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл.- М.: Изд.гр. «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992.
15. Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Difinitions // Papers reabody Mus., 1952.

Литвиненко Л.И. Народная театральная культура как явление социокультурного пространства.

Статья посвящена теоретическому анализу игрового элемента народной культуры; рассматриваются природа и значение игры как явления культуры; роль и место театрализованного действия, театрализованной игры в развитии личности.

Ключевые слова: культура, народная культура, обряды, ритуалы, традиции, игра, театр, театральное действие, психодрама, драматическое действие.

Lytvynenko L.I. The folk theatrical culture as a phenomenon of sociocultural space.

The article is a theoretical analysis of the phenomenon of folk culture; considered the essence and value of the game as a phenomenon of culture, role and place of theatrical action, theatrical play in the development of personality.

Keywords: culture, folk culture, rites, rituals, traditions, myths, game, theater, theatrical performance, psychodrama, dramatic action.

Социокультурные факторы становления психотерапевтической помощи человеку в ситуации осуществления личностного выбора

Журавлева Н.Ю.,
Институт психологии им. Г.С.Костюка
НАПН Украины

Данная статья посвящена исследованию социокультурных и психологических факторов, обуславливающих становление психотерапевтической помощи человеку в ситуации осуществления личностного выбора. Рассматривается влияние культурального поля на стратегии выбора человека.

Ключевые слова: социокультурные факторы, личностное развитие, личностный выбор, ценностно-смысловая природа личностного выбора, психологическая помощь.

Постановка проблемы

В двадцатом столетии в развитии психологии произошел поворот к изучению социокультурного содержания психики, к исследованию личности в контексте широкой социальной жизнедеятельности. Социальные ценности, традиции, обычаи и нормы влияют на человека, пронизывают его повседневность и особенно ярко заявляют о себе в критические жизненные периоды, порой облегчая принятие важных решений, а порой конфликтуя с индивидуальными желаниями, стремлениями. В такие моменты человек сталкивается с необходимостью как более глубокого осознания себя, своих потребностей и возможностей, так и поиска подходящих жизненных альтернатив. Иногда варианты

возможных жизненных решений обнаруживаются в социокультурном опыте людей, иногда, возникшие задачи, требуют от человека выхода за границы общепризнанных стереотипов и стандартов. Это время напряженного предстояния пред внешней и внутренней реальностью, выверения собственных убеждений, осмысления их ценностных оснований; время обращения к личной ответственности, в отдельных случаях – творческого преобразования себя и реальности. В этом смысле процесс поиска жизненно важного решения, процесс личностного выбора неотделим от культурального поля индивидуальной жизни человека. Напряженность этого процесса бывает значительной, требующей профессиональной поддержки и участия.

Вопросы психологической помощи человеку в ситуации личностного выбора являются предметом рассмотрения виднейших зарубежных психотерапевтов (В. Франкл, Ф.Перлз, И.Ялом и др.) и отечественных психологов, вносящих весомый вклад в теорию и практику современной психотерапии (Ф.Е. Василюк, Д.А.Леонтьев, Т.М.Титаренко и др.) [4; 9; 16; 18; 22; 23]. Способность к личностному выбору рассматривается как чисто человеческая, личностная способность. Понятие «личностный выбор» рассматривается в соотношении с понятиями «жизненный путь личности», «самоопределение личности», «принятие решения», «поступок».

Представители гуманистического и экзистенциального направлений психотерапии уделяют особое внимание теме выбора, подчеркивая *взаимосвязь готовности человека к личностному выбору с уровнем его личностной зрелости*, способностью принимать ответственность за свою жизнь. Содействие личностному развитию человека в данных психотерапевтических подходах рассматривается в качестве важнейшего условия его готовности к осуществлению личностного выбора.

Интерес к личностному развитию в мире достаточно высокий. В современном социокультурном пространстве, с присущей ему сложной динамикой изменяющихся реалий, широким разбросом норм поведения и ценностных ориентиров, с резким повышением требований к уровню функционирования людей, ярко и значимо обозначается тенденция выхода человека на сознательную эволюцию [11]. Многие люди в разных странах практикуют те или иные пути самопознания и самосовершенствования. Вопросы саморазвития и самореализации становятся значимыми для многих, и эта тенденция проявляется как важная составляющая массовой зарубежной культуры. Одна из задач данного исследования состоит в выяснении – насколько эта тенденция проявлена именно в отечественной культуре, в какой мере личностное развитие является ценностью для наших соотечественников само по

себе и как важнейшее условие и базовое основание личностного выбора.

Вопросы психологической помощи человеку в ситуации личностного выбора продолжают привлекать интерес исследователей и практиков. В частности, остается вопрос – какие психотерапевтические средства являются адекватными для решения этой проблемы, каким образом на выбор этих средств и разработку новых влияет социокультурная среда, в пространстве которой разворачивается жизнедеятельность участников психотерапевтического процесса – клиента и терапевта, а также сам процесс психотерапии.

Результаты теоретического и эмпирического исследования

Анализ понятий «личность», «личностный выбор», «социокультурные факторы». В своем исследовании мы основываемся на следующем понимании личности. Личность, с точки зрения Д.А.Леонтьева, в своей основе представляет собой «целостную систему смысловой регуляции и жизнедеятельности, реализующую через отдельные смысловые структуры и процессы логику жизненной необходимости во всех проявлениях человека как субъекта жизнедеятельности» [9, с. 154]. А.Н. Леонтьев подчеркивает: «Личность... выступает как то, что человек делает из себя, утверждая свою человеческую жизнь» [8, с.224].

С.Д.Максименко трактует личность следующим образом. «Личность – это форма существования психики человека, которая представляет собой целостность, способную к саморазвитию, самоопределению, сознательной предметной деятельности и саморегуляции и имеет свой уникальный и неповторимый внутренний мир» [12, с.38]. Л.И. Божович определяет личность как такой уровень развития человека, который позволяет ей управлять и обстоятельствами собственной жизни, и самой собою [3]. В разных подходах такие качества как уникальность, активность, саморазвитие (личность является субъектом развития своего внутреннего мира – мировоззрения, желаний, стремлений, ценностей, мечтаний), саморегуляция (в том числе сознательная регуляция собственной ценностно-смысловой, мотивационной, волевой сферы), способность к творчеству, открытость, незавершенность отмечаются как фундаментальные для личности.

Д.А.Леонтьев взаимосвязь личности и культуры подчеркивает в следующем определении «под философским углом зрения личность – это способность человека, (или человек, способный) выступать автономным носителем общечеловеческого опыта и исторически выработанных человечеством форм поведения и деятельности» [9]. Г.А. Балл перефразирует данное определение в более лаконичную форму: «Личность

– это способность человека быть автономным носителем культуры» [2, с.311].

Принцип детерминизма С.Л.Рубинштейна (внешнее преломляется через внутреннее) и противоположная точка зрения А.Н.Леонтьева (внутренне действует через внешнее и тем самым само себя изменяет) в работах украинского психолога В.А.Роменца приобрели обоюдное признание в авторском подходе «поступковый подход». В.А.Роменец обращает внимание на то, что психологию человека и разные аспекты человеческой культуры реально соединяет поступок, имеющий субъективные и объективные детерминации. Поступок есть способ личностного существования – поступок соответствует отношениям между личностью и миром, выражает это отношение [8; 19; 20].

Личностная трудность человека часто состоит в том, что его жизненный путь в силу непредвиденных изменений разворачивается в контексте «вызов-ответ», а не в контексте рационально просчитанного плана, который нельзя построить и осуществить без постоянного внесения существенных корректив. «Быть человеком – значит быть постоянно открытым запросам жизни, а жить – значит давать ответ на ее запросы», – отмечает А.Ленге [10, с.120.] Жизненное поведение, таким образом, может определяться рядом поступков, которыми личность отвечает (или испытывает затруднения, и тогда это возможная тема для психотерапии) на ряд вызовов, щедро предлагаемых нынешней жизнью в виде возможностей или необходимостей.

Основные психологические затруднения человека значительно видоизменились под влиянием социально-экономических, политических перемен на рубеже XX–XXI столетия. Как отмечает И.Ялом, «классические психоневротические симптомы стали раритетом... У сегодняшнего пациента больше проблем со свободой, чем с подавленными влечениями. Больше не преследуемый изнутри представлениями о том, что ему «следует» делать, и не понуждаемый извне «обязанностями» или «долженствованиями», пациент имеет дело с задачей выбора того, что он хочет делать» [23, с.252].

Ялом подчеркивает достаточно большой уровень свободы современного человека и вытекающей из этой свободы ответственности как сущностной природы человека. Для нашего исследования важна мысль о взаимосвязи процессов самосозидания человека и циркулирующих в обществе идей. Затруднять личностное развитие, саморазвитие и в итоге выбор может как жесткое давление со стороны общества, так и недостаточная социальная регламентация, дефицит ценностей. Вероятно, как отмечает Н.А.Низовских, «нужен некоторый «оптимум» в пропорциях предписаний и свобод, предъявляемых человеку обществом» [15, с.30].

Необходимость принятия личностного выбора часто актуализируется при решении следующих жизненных задач, заданных фактически современными социокультурными ориентирами: выбор профессии, выбор учебного заведения, места работы, путей и темпов профессионального развития; определение круга общения (друзей, коллег) и способов построения взаимоотношений, самоопределение в семейном плане; вопросы самообразования и саморазвития (эмоциональном, нравственном, духовном); выбор форм общественно-политической и культурной активности, а также форм использования свободного времени. Социализация человека, по сути, происходит в его самоопределении по отношению к этим сферам жизни. И здесь он сталкивается с возможностью выбора уже известного, типичного варианта жизни или стоит перед задачей поиска более индивидуализированного и личностного способа организации своей жизни.

Выбор может быть простым, тривиальным, не требующим от человека внутреннего напряжения и может быть личностным или экзистенциальным, обращающим человека к самоинтерпретации и самоопределению. В данной работе мы ориентируемся на следующее понимание личностного выбора, предложенное Ф.Е.Василюком. Личностный выбор является актом «сознательным, произвольным, ответственным, ценностным и свободным» [4, с.293].

Представители гуманистической психологии акцентируют внимание на том, что любой жизненно важный выбор несет в себе ценностно-смысловое измерение, нравственное измерение, и, кроме этого, это также выбор себя, что влияет на формирование Я-образа (подтверждает собственные представления о себе или призывает их к изменению). В.Франкл определяет человека как существо, которое постоянно решает, чем он будет в следующий момент. «Человек решает за себя, любое решение есть решение за себя, а решение за себя – всегда формирование себя» [22, с.114]. Принятие такого решения – акт не только свободы, но и ответственности. Свобода, лишенная ответственности, вырождается в произвол. Эта ответственность сопряжена с бременем выбора человеком того, какие таящиеся в мире и в нем самом возможности заслуживают реализации, а какие – нет. Это ответственность человека за аутентичность его бытия, за правильное нахождение и реализацию им смысла своей жизни [9, с.43].

Созвучные утверждения мы встречаем у М.Папуша. Автор говорит о том, что важнейшее качество экзистенциального выбора – «это удовлетворенность личности своим выбором. В этом, собственно, и состоит экзистенциальность выбора. Только «совпадая» со своим выбором, принимая свой выбор и себя, как выбравшего, личность начинает

экзистировать, т.е. существовать. Никак иначе, кроме как в выборе, личность не существует, и выбирает личность, в конце концов, не что иное, как себя» [17, с.369].

Личностный или экзистенциальный выбор предстает перед человеком часто как вызов в критических жизненных ситуациях, когда субъекту не даны ни достаточно ясные альтернативы, ни критерии их сравнения. Он должен сам сконструировать эти альтернативы, предположить возможные реалии, стоящие за ними. Свой выбор человек осуществляет на основе сравнения этих вероятных будущих реальностей, а также, принимая во внимание свои возможности по реализации той или иной альтернативы. Сложность этого вида выбора состоит в том, что он чаще всего осуществляется в ситуации, которая характеризуется выраженной неопределенностью. В этом случае субъекту необходимы личностные ресурсы (ценностно-смысловые основания, творческие ресурсы) для построения альтернатив выбора, важна готовность к наибольшему числу вариантов событий.

В.Н.Дружинин полагает, что существуют независимые от индивида, изобретенные человечеством и воспроизводящиеся во времени варианты жизни, в которые индивид включается помимо воли либо активно их выбирает: «жизнь как предисловие», «жизнь по правилам», «жизнь как достижение», «жизнь как сон», «жизнь – трата времени», «жизнь против жизни», «жизнь как творчество», «жизнь-служение». Понятие «вариант жизни» является целостной психологической характеристикой индивидуального бытия и определяется типом отношения человека к жизни. Вариант жизни формирует человеческую личность и определенным образом «типизирует» ее. Индивид превращается в представителя «жизненного личностного типа» [5].

Человек в зависимости от конкретных обстоятельств может выбрать тот или иной вариант жизни, или переживать ощущение навязанности какого-либо из них. Степень свободы индивида и мера давления на него внешнего мира – социальной среды – зависят от конкретных исторических условий. По наблюдениям В.Н.Дружинина для современного человека характерны, главным образом, два варианта жизни – «жизнь по правилам» и «жизнь как достижение», что часто в результате порождает переживание экзистенциального вакуума и нередко является причиной обращения за психотерапевтической помощью. Вместе с тем, как отмечает автор, «жизнь по правилам» – это жизнь большинства. Это наиболее древняя и устойчивая форма бытия людей. «Жизнь как достижение» сегодня также является «модальным» – основным вариантом индивидуального существования людей в так называемом цивилизованном мире [5].

В.Н.Дружинин также отмечает, что, хотя «модальные» социально-одобряемые варианты жизни достаточно востребованы и распространены, они не являются удобными и желанными для всех членов общества. Эти варианты не соответствуют мотивации, темпераменту и способностям некоторых людей, поскольку требуют от них невозможного. Современное общество во многом ожидает от человека активности, стремления к успеху, независимости, высокого уровня автономности. Но не все люди видят смысл в карьере и достижении профессиональных высот. Однако давление общества таково, что таким людям крайне сложно его преодолеть, и они часто уходят на обочину дороги, становятся аутсайдерами, в крайних случаях выбирая пассивные и не вполне здоровые варианты жизни, такие как «жизнь как сон», «жизнь – трата времени», или откровенно разрушающий способ жизни – «жизнь против жизни». Более подходящими для этих людей и социально приемлемыми, по мнению В.Н.Дружинина, могут быть варианты жизни – «жизнь как творчество» и «жизнь-служение». Психологическая помощь этим людям может быть ориентирована в направлении поиска возможного для них уровня активности именно в этих формах самореализации.

Некоторые исследователи, в частности В.П.Зинченко и Е.Б.Моргунов, высказывают мнение, что при трактовке процесса развития как присвоения культурного опыта «практически не остается места для саморазвития, самостроительства, самоопределения личности» (6, с.21). С этим мнением полемизирует Н.А.Низовских, считающий более верной точку зрения тех авторов, которые полагают, что «саморазвитие личности невозможно вне присвоения культуры, личностное саморазвитие им начинается» [15,с 33]; и, как отмечает Т.И.Артемьева, «достижения человечества могут названы потенциальными по отношению к каждой отдельной личности» [1, с.76-77].

Безусловно, зрелый человек должен уметь противостоять культуре. В частности, А.Маслоу подчеркивал, что самоактуализирующиеся люди сопротивляются «окультуриванию», они независимы и нетрадиционны во взглядах, привычках [13]. Но, даже восставая против культуры, человек продолжает принадлежать ей, пользуясь тем языком и теми знаниями, которым научился благодаря своей социокультурной среде. И если культура, по определению Р. Мея «это сам человек» [14, с.91], то личностное саморазвитие человека происходит «посредством присвоения и творения культуры» [15,с.33]. Зрелая личность, как отмечает А.Н.Кричевец, характеризуется развитой избирательностью по отношению к средовым факторам и самостоятельно выбирает, что и в каком виде ей следует усваивать [7, с.15]. И все же, если «человек

больше, чем психика» [21, с.275-276], то «личность – больше, чем культура» [15, с.33].

Принимая во внимание существующую полемику по данному вопросу, отметим, что в практике психотерапевтической помощи человеку в ситуации жизненного выбора терапевт сталкивается с тем, что для одних клиентов является актуальной задача освоение принятых в культуре вариантов жизни, и для них это способ их возможного личностного развития на определенном жизненном этапе. Других же важно поддержать в творческом поиске способов уникального аутентичного самоосуществления, иными словами, помочь найти себя на границе культурального поля.

Личностный выбор является одним из экзистенциальных факторов, имеющих свою социокультурную специфику. К социально-психологическим переменным, влияющим на личностный выбор человека, можно отнести в качестве социальных переменных – культурные традиции (обычаи), нормы закона (гражданские, религиозные); специфические характеристики и требования современности: напряженный ритм жизни, предъявляющий высокие требования к уровню функционирования людей; большой разброс ценностей и норм жизни, что с одной стороны, дает человеку больший уровень свободы, а с другой, призывает и к большей личной ответственности. В качестве психологических переменных, влияющих на личностный выбор человека, отметим внутренние установки, убеждения, совесть, а также потребности, желания, интересы, являющиеся, в определенной мере, преломлением внешних социальных факторов через внутренний мир человека.

Психологическая помощь человеку в ситуации личностного выбора предполагает содействие ему, с одной стороны, в прояснении собственных подлинных желаний, не искаженных давлением социальной среды, а с другой, в ответственном их осуществлении в социокультурном пространстве. Психотерапевт поддерживает клиента в поиске адекватных форм реализации им собственных стремлений и, по сути, в самореализации.

В контексте вышесказанного отечественная теория и практика психотерапии восприимчива к техникам психологической помощи, помогающим клиентам осознать, где они действуют под внешним влиянием (культуры, социальной микросреды, некритично воспринятых и не ассимилированных установок), а где они реализуют аутентичный личностный выбор.

Понятия «личностное развитие» и «личностный выбор» в представлениях соотечественников. Изучались представления соотечественников – практикующих психологов и клиентов относительно

понятий «личностное развитие» и «личностный выбор». Исследовался интерес к этим феноменам у клиентов и готовность работать с такого рода запросами у психотерапевтов. Было проведено пилотажное исследование, в котором приняли участие две группы респондентов (г. Киев): 18 практикующих терапевтов и 24 клиента. Сбор данных проводился в виде индивидуальных бесед в формате частично-структурированного интервью по специально разработанным анкетам для каждой из групп. Вопросы анкет представлены ниже. Отметим, что в данной работе мы не ставим задачу дать полный анализ полученных экспериментальных данных, а ограничиваемся представлением уже обобщенных результатов, касающихся исследования значимости ценности личностного развития и личностного выбора для наших респондентов.

Вопросы к психотерапевту.

1. Сталкивались ли Вы с ситуацией, когда клиент запрашивал психотерапевтическое сопровождение своего личностного развития?

2. Пытаетесь ли Вы в своей работе создавать условия к такому «созреванию» клиента, при котором он имел бы шанс, если захочет, лично развиваться? Если «да» – что Вы делаете?

3. Часто ли Вы получаете запрос от клиента на «личностный выбор», а не просто «выбор»? Обращаете ли внимание на эту разницу? Если «да», то каким образом сами дифференцируете – стремится ли клиент именно к личностному выбору, или его бы вполне устроило более простое решение?

4. Стремитесь ли показать клиенту зону ближайшего возможного личностного развития при работе с проблематикой выбора? Если «да» – с какими реакциями клиентов сталкиваетесь?

5. Интересует ли Вас, какой логикой принятия решения клиент руководствуется (по Д.А.Леонтьеву [9, с.155-157]): логика реагирования на стимул, логика собственного стереотипа, логика социальной нормативности, логика удовлетворения потребностей, логика смысла (ценностей), логика свободного выбора?

6. Обращаете ли внимание на то, насколько выбор клиента: сознательный, произвольный, ответственный, ценностно-смысловой, свободный?

Анализ данных, полученных в интервью с психотерапевтами, показал, что в подавляющем большинстве случаев наши клиенты, обращаясь за психотерапией, не говорят прямо о том, что хотят лично развиваться. Крайне редко такой запрос может прозвучать у «программных» клиентов», то есть у будущих психотерапевтов. Вместе с тем, большинство опрошенных терапевтов отмечают, что в процессе

работы они часто сталкиваются с желанием клиентов развиваться вообще: «хочу развиваться, быть гибче, лучше понимать жизнь», «мне надо что-то изменить в себе», «хочу быть более уверенным, самостоятельным», «мне важно самопознание, совершенствование». Такие высказывания скорее можно проинтерпретировать как желание развивать свою индивидуальность. Вместе с тем, мы можем говорить и о наличии желания личностного развития, которое, по наблюдениям терапевтов, также нередко звучит в высказываниях их клиентов, хоть и косвенным образом. Эту внутреннюю интенцию к личностному развитию можно отследить, например, когда клиенты говорят о желании большей свободы в своей жизни, лучшем понимании смысла происходящего, понимании последствий своих действий и т.д.

Практически все терапевты ответили, что они в своей работе ориентированы на личностное развитие клиента, если он проявляет интерес к этому процессу и готовы, в этом случае, создавать соответствующие психотерапевтические условия. В качестве примера приведем несколько высказываний из интервью с терапевтами: «Самое главное – помочь клиенту развиваться, причем лично»; «В каждом запросе я вижу скрытый запрос на личностное развитие; пытаюсь понять, что человек делает сам, чтобы находиться в проблемной ситуации; готов исследовать, как клиент сам себя ограничивает, готов поддерживать его в движении к иному качеству собственной жизни»; «Пытаюсь прояснить, что клиенту важно, ориентирую на поиск смысла происходящего, на исследование ценностно-смысловой, нравственной составляющей его ситуации», «Если клиент хочет изменить свои взаимоотношения к лучшему и готов исследовать свою роль в этих отношениях, то для меня это сигнал о запросе на личностное развитие».

Рассмотрим ответы терапевтов на вопросы, связанные с особенностью осуществления выбора клиентами. При поиске выхода из непростой жизненной ситуации клиенты, приходящие в терапию, ведут себя по-разному. Одни готовы переложить ответственность на терапевта и ждут от него совет. Другие в несколько большей степени опираются на свой опыт и способность к осознанию, но стремятся проскочить фазу исследования ситуации и поскорее что-то решить и что-то делать. Этим людям больше свойственны следующие логики принятия решения: логика реагирования на стимул («так получается»), логика собственного стереотипа («я так привык»), логика социальной нормативности («все так делают»). Эти клиенты приходят с уже практически готовыми решениями, но с небольшой долей тревоги, обусловленной некоторыми собственными сомнениями, или связанной с тем, что с этим решением недоволен кто-то из их окружения. Этим

людям чаще всего важно получить от терапевта подтверждение своей правоты, заглушить слабые сомнения.

Часть клиентов в процессе принятия важных решений руководствуются, главным образом, логикой удовлетворения собственных потребностей. Одни клиенты знают, что они хотят, но не знают, как этого достичь. Другие лучше знают, чего они не хотят, но плохо понимают, что им на самом деле нужно. Поддержка таких людей в обнаружении их истинных желаний может быть существенной частью психотерапевтической работы с ними.

Перечисленные выше логики принятия решений, на наш взгляд, скорее можно назвать логиками действия индивидуальности. По наблюдениям наших терапевтов, редко кто из клиентов в начальном запросе четко формулирует проблему собственного выбора как ценностно-смысловое затруднение, а в принятии решения стремится исходить из логики свободного выбора, то есть изначально ориентирован именно на личностный выбор. В нашем пилотажном исследовании ни один из терапевтов не сказал, что у него был клиент, который бы в первичном запросе обозначил для себя важность принципиально личностного выбора, а не просто выбора или благополучного решения ситуации. Мы также обратили внимание на следующий аспект. В описании своих проблемных ситуаций, многие клиенты находятся внутри границ своих индивидуальных логик принятия решений и некоторые не особенно хотят выходить за эти границы. Вместе с тем, терапевты готовы показывать клиентам зоны их возможного ближайшего развития, поддерживать их движение от логики индивидуальности к личностной логике. Многие клиенты принимают этот вектор развития, хотя в отдельные моменты, могут проявлять реакции страха, попытки удерживаться за привычные формы реагирования.

При работе с темой выбора, наши терапевты внимательны к характеристикам выбора клиента. Им важно, насколько выбор клиента сознательный, ответственный, свободный, ценностно-смысловой. Если говорить о степени важности перечисленных параметров, то, в нашем исследовании получилась именно такая последовательность.

Анализ полученных результатов в целом позволяет говорить о том, что отечественные психотерапевты работают с темой личностного развития человека и при желании клиента с готовностью откликаются на подобные запросы. Наши психотерапевты внимательны к запросам клиентов, находящихся в процессе поиска жизненно важного решения и способны поддержать его в движении к личностно значимому выбору, если клиент ориентирован на такой уровень решения своих проблем. Безусловно, не все способны к такому выбору и не все готовы нести ответственность за него. Вместе с тем, привлекательность и

востребованность именно такого выбора, как основы существования в нашем, все более либеральном обществе, на наш взгляд, растет. И, похоже, не малую роль в этом процессе может и уже реально играет современное психотерапевтическое знание, в котором личность человека, его личностный выбор имеют неоспоримую ценность.

Вопросы для клиента.

1. Приходилось ли Вам в жизни делать серьезные жизненные выборы? Если да, то на что Вы опирались при принятии таких решений, что вам важно было учесть?

2. Является ли для Вас ценностью личностное развитие? Если «да» – как Вы это понимаете? Что это для Вас?

3. Если вы решаете проблему выбора, хотите ли Вы, что бы Ваш выбор был именно личностным, или это не столь важно? В каких случаях?

4. Если Вы принимаете важное жизненное решение, существенно ли для Вас, что бы это решение было: сознательным (обдуманном); отражало Ваши значимые потребности или желания; соотносилось с Вашими ценностями и смыслами, нравственными представлениями; было ответственным (т.е. вы хорошо понимали его последствия для себя и других); свободным (окончательное решение Вы принимаете самостоятельно, это не слепое следование совету авторитетного человека или решение, принятое под внешним давлением).

Представим краткий анализ результатов интервью клиентов по теме нашего исследования. Все клиенты отметили, что им приходилось принимать жизненно важные выборы, и в этом процессе они опирались на свои потребности, интересы, желания, ценности. Типичные высказывания: «Чтобы мне было хорошо, комфортно, удобно», «Обращаю внимание на эмоциональное состояние, и те чувства, которые приносит это решение. Результат должен быть позитивным». Некоторые клиенты давали более глубокий и расширенный ответ: «Важно, чтобы это решение гармонизировало отношения с людьми и природой. Важен морально-этический момент», «При принятии решения опираюсь на опыт, интуицию, доверяю больше себе», «Опираюсь на приоритеты, желания», «Важно, чтобы выбор соотносился с моей жизненной позицией, моими принципами, отвечал морально-этическим нормам», «Важно, чтобы выбор приводил к достижению целей и в конечном итоге был мой. Взвешиваю количество усилий, которые потребуются, и оцениваю, насколько это будет изнурительно для меня», «Смотрю, насколько выбор согласуется с совестью», «Я знаю, что я делаю правильно и хорошо для себя и для других».

Все опрошенные без исключения сказали, что личностное развитие для них является ценностью. Под личностным развитием чаще всего

понимается: «Это путь к самому себе, познание себя», «Это профессиональное развитие, самореализация, самопознание, повышение уверенности в себе и самооценки, избавление от тех качеств, которые мешают жить», «Это не стоять на месте, развиваться в разных сферах. Это эрудиция, новые знания, расширение своего культурного уровня, кругозора. Развитие отношений. Воспитание в себе человеческих качеств – сострадания, милосердия. Самосовершенствование», «Это стать свободным (в широком смысле), стать интересным для других людей человеком и по возможности им помогать», «Раскрытие личностного потенциала во многих сферах жизни, достижение тем самым гармонии и возможности развиваться дальше. Личностное развитие требует усилий», «Это работа над собой (чтение, размышление) и это процесс бесконечный. К личностному развитию подталкивает желание сделать свою жизнь и жизнь других более качественной. Это желание может идти только изнутри, оно не может возникнуть насильственно», «Это нравственное развитие, развитие души (доброты, отзывчивости), духовное развитие (театр, выставки, церковь)», «Чтение, размышление, познание мира, самореализация, карьера, материальное благополучие», «Это иметь свою точку зрения, свои убеждения, ценности и приоритеты. Личностно расти – это самосовершенствование, постоянное движение, реализация творческого потенциала», «Это наполненность жизни, это мужество претерпевать сложности жизни и находить смысл», «Это понять, что такое «моя жизнь», это найти и реализовать свою уникальную возможность, а не жить по стереотипам», «Развитие сильных сторон, которые помогут реализовать свое предназначение», «Это реализация замысла своей жизни, призвания», «Это не умножение знаний, не карьерный рост. Это прислушивание к себе и узнавание своего собственного пути».

При ответе на вопрос «Важно ли вам, чтобы Ваш выбор был именно личностным?», респонденты отвечали: «Конечно, да». При этом уже после ответа некоторые спрашивали: «Что такое личностный выбор?». Когда этот вопрос возвращался им, то типичный ответ был следующим: «Это мой выбор, именно мой. Я так хочу». Иными словами люди в первую очередь подчеркивают произвольность своего выбора, его свободу, и обратим внимание, не особо нагружают это понятие дополнительными характеристиками. Когда же предлагался далее четвертый вопрос, более дифференцированный в плане возможных смысловых пластов и особенностей выбора, в большинстве случаев люди говорили: «Конечно, все это важно». При исследовании такого параметра выбора как свобода, обнаружилось, что эта характеристика у многих людей с возрастом приобретает большую значимость и возможность реализации.

Результаты интервью по этой группе мы можем проинтерпретировать следующим образом. Для наших соотечественников идеи личностного развития, личностного выбора очень привлекательны. Понятие «личностное развитие» в сознании людей представлено достаточно широко и разнообразно. Общая тенденция состоит в том, что многие люди понимают под личностным развитием общую информированность, широту кругозора, культурный уровень в целом, профессиональную реализацию; сюда же относят карьерный рост и материальное благополучие. Некоторые к этому набору добавляют самопознание, творческую реализацию, самосовершенствование как преодоление внутренних ограничений, гармоничное развитие отношений и признают, что личностное развитие требует усилий. Реже, но все же звучит понимание личностного развития как нравственного развития, как поиск смысла и утверждение ценностей, как усилие по нахождению и реализации своего собственного жизненного пути, соответствующего глубинной внутренней сущности человека. Можно сказать, что представление о личностном развитии у наших клиентов имеет широкий разброс от значительно упрощенного, одностороннего, более близкого к понятию индивидуального развития до, вполне, адекватного отражения основной сути понятия личностного развития.

В отношении понятия «личностный выбор» в представлениях людей также обнаруживается определенный разброс и некоторая неполнота. Это понятие в сознании наших клиентов активно связано с идеей произвольности и свободы, но в ряде случаев имеет более слабые связи с другими важными характеристиками, такими как осознанность, ответственность, ценностно-смысловой аспект. Вместе с тем, при прямом вопросе «Важны ли эти характеристики?» все опрошенные признают их несомненную важность. Мы полагаем, что эта неполнота является зоной возможной психотерапевтической работы с темой выбора клиента. Мы считаем, что имеет смысл выяснять у клиента насколько для него действительно важны эти характеристики его выбора, в какой мере для него, в самом деле, значима личностная наполненность его жизненного выбора.

На наш взгляд, эта неполнота отражает и объясняет тот факт, что, с одной стороны людям нравится называть свой выбор личностным (по результатам клиентских интервью), с другой стороны, пришедшие в терапию клиенты, так свой первичный запрос не формулируют (из интервью терапевтов). При этом ряд клиентов, по нашим исследованиям, активно откликаются на предложение терапевтов продвигаться от индивидуальной логики решения проблем к личностной логике и личностному выбору в том числе. И это еще раз подтверждает значимость темы личностного развития и личностного выбора для нашего

социокультурного пространства. Вместе с тем эти вопросы, конечно, требуют дальнейшего исследования.

Выводы

Методология психологической помощи человеку в ситуации личностного выбора (теоретические основы и практические методы) формируется под влиянием внешних социокультурных факторов (социокультурные стратегии выбора, ценность личностного развития) бытия участников психотерапевтического процесса (клиента и терапевта) и внутренних психологических факторов клиента (мотивация, ценности, смыслы), которые, в свою очередь, являются результатом творческой интеграции клиентом элементов культурального поля и индивидуальных предпочтений. Качество этой творческой интеграции зависит от уровня личностного развития человека.

По результатам исследования было выявлено: вопросы личностного развития и значимость личностного выбора являются существенной ценностью для наших соотечественников; уровень личностного развития человека влияет на его способность к осуществлению личностного выбора; особую ценность имеют следующие факторы – свобода (с возрастом ее значение увеличивается), сознательность, ответственность. Часть клиентов нуждается в более глубоком прояснении ценностно-смыслового аспекта личностного выбора, что во многих случаях может быть зоной психотерапевтической работы. В целом исследование подтверждает предположение относительно того, что ценность личностного развития является одним из социокультурных факторов становления психотерапевтической помощи человеку в ситуации осуществления личностного выбора.

Список использованной литературы

- 1.Артемьева Т.И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности // Психология формирования и развития личности. М.: Наука, 1981. С.6-87.
- 2.Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе. Избранные работы. К.: Изд-во Основа, 2006. – 408с.
- 3.Божович Л.И. Избранные психологические труды. М.: Международная психологическая академия, 1995. – 209с.
- 4.Васильюк Ф.Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. М.: 1997, С. 284-314.
- 5.Дружинин В.Н. Варианты жизни. – СПб.: Питер, 2010.–156с.
- 6.Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. М.: Тривола, 1994.
- 7.Кричевец А.Н. Внутренние условия развития и психофизическая проблема // Вопр. психол. 2005. № 1. С. 3-19.
- 8.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1977.
- 9.Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 1999.– 487с.

10. Ленге А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. – 2-е изд. – М.: Генезис, 2004. – 128с. – (Теория и практика экзистенциального анализа).
11. Майков В.В. Становление трансперсональной психологии // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под. ред. Д.А.Леонтьева, В.Г. Щур. М.: Смысл, 1997. С. 31-39.
12. Максименко С.Д. Генезис существования личности: К.: Издательство ООО «КММ», 2006, – 240с.
13. Маслоу А. Самоактуализирующаяся личность. М. 1999.
14. Мей Р. Сила и невинность. М.: Смысл, 2001.
15. Низовских Н.А. Человек как автор самого себя: психосемантическое исследование жизненных принципов в структуре саморазвивающейся личности.– М.: Смысл, 2007. –255с.
16. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т.М.Титаренко. – К.: Міленіум, 2005 – 336с.
17. Папуш М. Психотехника экзистенциального выбора. М., 2001.
18. Перлз Ф. Теория гештальт-терапии.– М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2008– 320с.
19. Роменец В.А. Психологія творчості: Навч. посібник.– К.: Либідь, 2001. – 288с.
20. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. –191с.
21. Франкл В. Доктор и душа. СПб.: Ювента, 1997.
22. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990.
23. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. М., 2000.

Журавльова Н.Ю. Соціокультурні фактори становлення психотерапевтичної допомоги людині в ситуації здійснення особистісного вибору.

Стаття присвячена дослідженню соціокультурних і психологічних факторів, які зумовлюють становлення психотерапевтичної допомоги людині в ситуації здійснення особистісного вибору. Розглядається вплив культурального поля на стратегії вибору людини.

Ключові слова: соціокультурні фактори, особистісний розвиток, особистісний вибір, ціннісно-смилова природа особистісного вибору, психологічна допомога.

Zhuravliova N.Y. Socio-cultural factors that are the basis of psychological help of the person in a situation implementation of personal choice.

This article is devoted to the investigation of sociocultural and psychological factors that are the basis of psychological help of the person in a situation implementation of personal choice. Examines the impact of cultural field on human strategy of choice.

Keywords: socio-cultural factors, personal development, personal choice, value – sense character of personal choice, psychological help.

Соціокультурні чинники формування вітчизняної традиції психологічної допомоги онкологічним хворим

Плескач Б.В.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

В статті здійснено порівняння соматопсихічної, психосоматичної та орієнтованої на особистість традицій психологічної допомоги онкологічним пацієнтам. Сформульована гіпотеза про вплив соціокультурних факторів на методологію та практику надання допомоги хворим у вітчизняних умовах. Такими факторами є: ідеологія суспільства; особливості виховання та сімейні історії; культурні настановлення стосовно ставлення до старших, біди, роботи; фінансування зі сторони держави.

Ключові слова: соматопсихічна традиція, психосоматика, орієнтація на особистість, соціокультурні фактори.

Постановка проблеми

Останнім часом відмічається тенденція гуманізації медицини, що проявляється у збільшенні випадків звернення за психологічною допомогою при переживанні тяжких захворювань, в тому числі онкологічних [8]. На законодавчому рівні це відображається у введенні в штат лікувальних закладів посад «лікар-психотерапевт» та «лікар-психолог». Так, згідно наказу МОЗ України №33 від 23.02.2000 року в онкологічних диспансерах передбачається одна посада лікаря-психотерапевта на 400 ліжок, а в службі хоспісу – одна посада лікаря-психолога/психотерапевта на 25 ліжок. Тому актуальною є проблема методологічного та методичного забезпечення психологічної допомоги онкологічним хворим, набуття практичних навиків роботи серед професіоналів, які здійснюють допомогу.

В розумінні задач психологічної допомоги онкологічним хворим можна виділити певні традиції, що склались як на теренах колишнього СРСР (соматопсихічна парадигма – орієнтація на симптом, відхилення), так і в країнах Західної Європи та США (психосоматична парадигма – пошук психологічних та соціальних факторів, які впливають на початок захворювання та його перебіг). Окремо можливо вирізнити новітній підхід, який полягає в орієнтації на допомогу особистості онкологічного хворого.

В сучасних вітчизняних публікаціях, які присвячені проблемам психологічної допомоги онкологічним хворим, можна виділити три основні тенденції. Перша проявляє себе в прямому запозиченні розробленої на

Заході психосоматичної методології психологічної допомоги та адаптації її до проблем онкологічних хворих. Прикладом такої тенденції може бути публікація Луценко О.Г., Балабуха О.С. [7]. Автори виходять з припущення Менегетті А., що причиною онкологічного захворювання є потяг до смерті, який був задіяний в результаті сильної емоційної прив'язаності до втраченої людини. Свою роботу вони ілюструють випадком, в якому клієнт нарешті «дає дозвіл собі жити» та знаходить новий смисл життя. Друга тенденція проявляє себе в доповненні вітчизняної традиції розробленими за кордоном методами діагностики чи психотерапії. Наприклад, Васильєва А.О. [3] виходить з соматопсихічної традиції і ставить наступні завдання: проведення діагностики рівня дистресу (виявлення психічних порушень), проведення психологічних втручань з метою зменшення відхилень та психосоціальна адаптація хворого. Проте, допускає можливість використання деяких психосоматичних технологій роботи, наприклад, візуалізацій з метою активізації імунної системи. Антоненко М.М. [1] виходить з діяльно-особистісного підходу, досліджуючи порушення у мотиваційній сфері онкологічних хворих. Але автор пропонує групову терапію, явно запозичений метод, з метою корекції фіксації на цінності «здоров'я». І, нарешті, третя тенденція проявляє себе в інтеграції вітчизняної та західної традицій навколо ідей турботи про особистість важко хворого. Прикладом може бути навчальний посібник, створений Максименко С.Д. та Шевченко Н.Ф. [8]. В цій праці вчені акцентують увагу на необхідності корекції певних цілей-мішеней, що визначаються фактом захворювання та проведенням складного лікування, а також роблять пріоритетом відновлення сенсу життя та особистісне зростання в результаті проходження через життєву кризу.

На сьогоднішній день домінуючою вітчизняною тенденцією допомоги онкологічним хворим можна вважати орієнтацію на симптом, його корекцію, виконання професіоналом певних завдань, що постають на кожному етапі лікування хворого. Це твердження можна довести тим, що в обов'язки лікаря-психотерапевта (згідно наказу МОЗ України № 199 від 15.04.2008 року), який має працювати в онкологічному диспансері, входять: діагностика, лікування, профілактика, реабілітація розладів психіки і поведінки, кризових станів, соматичних розладів, в походженні яких провідним чинником є психологічний. Можна допустити, що уповільнення у використанні найбільш нових, особистісно-орієнтованих, методів допомоги онкологічним хворим відбувається в зв'язку з певними соціокультурними факторами, характерними для нашої країни.

Мета статті полягає у порівняльному теоретичному аналізі методологічних підходів допомоги онкологічним хворим, що склались на території колишнього СРСР та в країнах Заходу (США) з метою

виділення соціокультурних факторів, які визначали вітчизняну традицію допомоги.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Передусім слід дати загальну характеристику традиціям або парадигмам психологічної допомоги, порівняння яких є завданням дослідження.

Соматопсихічна парадигма. Описуючи вітчизняну традицію психологічної допомоги онкологічним хворим, Шевченко Н.Ф. [13] узагальнює її як соматопсихічний напрямок. Його базис був закладений в працях видатних психіатрів Корсакова С.С., Ганнушкіна П.Б., Гіляровського В.А., Краснушкіна Є.К. Як видно з аналізу літератури, проблема надання психологічної допомоги онкологічним хворим знаходилась в компетенції психіатрів. Проблеми пацієнтів були описані як різні за своєю інтенсивністю психогенні реакції, викликані несприятливою для подальшого життя інформацією. Як приклад цього підходу можна навести публікацію Саф'янова М.Г. [11]. Інший вітчизняний підхід, який був узагальнений Максименко С.Д. та Шевченко Н.Ф. [8] як діяльно-особистісний, виник в результаті потреб реабілітації онкологічних хворих. В ряді досліджень були помічені зміни в системі мотивів, цінностей хворого, його «образу Я», які негативно впливають на стосунки з оточуючими та трудову діяльність після проходження лікування [11, 5]. Герасименко В.Н. та співавт. [5] описують подібну деформацію особистості як процес, наслідком якого ціль збереження життя стає головним мотивом, а колишні мотиви втрачають свою цінність і стають конкретними цілями для досягнення збереження життя. Наприклад, працювати для того, щоб були гроші на лікування; друзі для матеріальної підтримки; родина для того, щоб отримати піклування.

Наукові розробки допомоги онкологічним хворим були узагальнені в методичних рекомендаціях під редакцією Бажина Є.Ф. [2]. Основною проблемою під час стаціонарного лікування вважається інтенсивна психогенна реакція, оскільки вона пов'язана з підвищеним ризиком ускладнень, повільним одужанням, деструкцією особистості та неможливістю повернення до трудового життя. В рекомендаціях описана залежність між преморбідними особистісними рисами та розвитком психогенних реакції, а також зв'язок між особистісними рисами та певним ставленням до хвороби, внутрішньою картиною захворювання. Так, особистості з істероїдними рисами схильні до заперечення, тривожні риси пов'язані зі змінним ставленням, шизоїдні – з частковим або неповним прийняттям, синтонні та циклотимічні риси – з реалістичним прийняттям. Найбільш вразливими вважаються особи з тривожними рисами, оскільки вони схильні бачити найгіршу перспективу та, як

правило, мають виражену психогенію. Підкреслюється, що психотерапевтичний вплив не повинен знаходитись у протиріччі з особистісними особливостями хворих і в певному значенні має їх доповнювати/компенсувати. Так, з шизотимними пацієнтами рекомендують проводити раціональну психотерапію, ставитись з повагою до їхнього уявлення про хворобу. Істероїдним та синтонним хворим рекомендується відволікаюча психотерапія (арт-, трудо- музикотерапія). Особам із збудливими рисами рекомендують давати незначні обов'язки для того, щоб вони мали змогу контролювати свій процес лікування. Тривожним особистостям рекомендують давати дуже чіткі та точні інструкції, без зайвих коливань.

До кожного етапу лікування (діагностичний, початок госпіталізації, передопераційний, післяопераційний, підготовка до виписки, катамнестичний) визначені завдання психологічної роботи. На діагностичному етапі це робота з емоційним стресом (викликаним повідомленням діагнозу), формування активного ставлення до хвороби, допомога у пристосуванні. На початку госпіталізації – сприяння у встановленні адекватної внутрішньої картини захворювання. На передопераційному етапі психолог має нівелювати гострі психогенні реакції особистості. Підготовка до виписки та катамнестичний етапи потребують проведення реабілітації, корекції патологічних змін в ціннісно-мотиваційній сфері особистості.

Психосоматична парадигма. В США після публікації Alexander F. психосоматичної теорії намітилась тенденція розглядати онкологічні захворювання як психосоматичні. Особливо це стосувалось онкогематологічних захворювань, патогенез яких медицина того часу не могла а ні пояснити, а ні ефективно лікувати. Так, Greene W.A. зробив ряд психоаналітичних припущень стосовно жінок, які були хворі на лейкемію. За його даними захворюванню передують психологічні травми (втрата значимих об'єктів або цілей життя); однак хворі живуть довше (в середньому на два роки), якщо мають об'єкт ідентифікації, на який здійснюється проекція їх значень та емоцій, і по відношенню до яких вони можуть проявляти турботу як до самих себе. Дослідник також формулює психоаналітичну інтерпретацію онкогематологічних хвороб. За його думкою, втрата об'єкта ідентифікації є настільки нестерпною для особи, що на рівні особистості майбутні пацієнти лише раціонально визнають втрату і виявляють нездатність пережити на психологічному рівні процес власної безпомічності; на рівні організму – імунна система сприймає втрату як ворожий агент (оскільки втрата об'єкту сприймається як втрата себе і вимагає знищення), що викликає її перевантаження та хворобу.

Інший підхід був розвинений в працях Temoshok L. [15], яка узагальнила всі відомі дослідження в області психоонкології та запропонувала виділяти особистісний профіль «С» (cancer) як набір рис, що визначають схильність до онкологічної патології. До нього були віднесені такі особистісні риси, як заборона на вираження почуттів, намагання бути ввічливим, справити добре враження, визнання авторитету. Людина з цими рисами є соціально-бажаною та приємною, що дається їй ціною сильного психологічного дистресу, який врешті-решт закінчується хворобою.

В західних країнах була проведена значна кількість досліджень з метою вивчення взаємозв'язку між психологічними і соціальними факторами та схильністю до онкологічної хвороби й особливостями її перебігу. Зокрема, вивчалися стрес (фізичний, соціальний, психологічний), депресія, утримання від вираження емоційної відповіді, стратегії подолання онкологічного захворювання, соціальна підтримка тощо [9].

Яскравим прикладом психологічної допомоги онкологічним хворим у психоматичній парадигмі є програма, яку створила подружня пара Carl та Stephanie Simonton [10]. На основі доступних в літературі досліджень ними були виділені психологічні фактори, пов'язані з онкологічною патологією, та розроблені психологічні техніки, спрямовані на їх корекцію. Одна з таких технік націлена на активізацію роботи імунітету за допомогою візуалізації того, як імунна система атакує пухлину. Carl та Stephanie Simonton припускають, що досягнення ряду психологічних параметрів, як: емоційна експресія, активна реакція на неприємні події, емоційна відкритість та щирість у спілкуванні, здатність висловлювати свої справжні потреби, довгострокові цілі життя, можуть відновити роботу імунної системи та наблизити одужання.

Парадигма, орієнтована на допомогу особистості. Останнім часом в країнах Заходу намітилась абсолютно нова тенденція, яка полягає в турботі по відношенню до особистості хворого. Це стосується надання паліативної допомоги і поступово поширюється на сферу психологічної роботи з онкологічними хворими. Гнезділов А.В. [6] відмічає, що після досліджень, котрі були присвячені досвіду клінічної смерті, та експериментів Грофа С. істотно змінилося бачення життя й смерті та пріоритети лікування термінальних хворих. Вчений дотримується думки, що духовне чи психологічне існування людини, безсумнівно, має більший пріоритет над біологічним. Тому, коли хворобу неможливо вилікувати, вступає в силу паліативна медицина, спрямована на зменшення болі, хворобливих симптомів, вирішення духовних питань. Гнезділов А.В. пише: «Годами мы привыкали к борьбе за жизнь пациента до последнего вздоха. Но, насколько гуманен этот подход к умирающему? Насколько

наши усилия не превращают его жизнь в затаившуюся агонию?» [6, с. 20].

Wess M. J. [16], працюючи в хоспісі капеланом, використовував холічний підхід до горювання своїх пацієнтів. Смысл підходу в тому, що страждання пацієнтів зменшуються після того, як вони зможуть прийняти певні речі (власну смерть, вічне розставання з близькими тощо) та пройдуть через процес горювання. Наприклад, один помираючий пацієнт (рак легенів) страждав сильними болями та був дуже злий на всіх оточуючих. Wess M. J. виявив, що медичний персонал хоспісу намагався займатись перевихованням пацієнта, забороняючи йому палити. В цьому також виражалось воля медичного персоналу підтримувати максимально довго життя пацієнта та неприйняття його особистості. Кроком до встановлення контакту між капеланом та пацієнтом було те, що Wess M. J. дозволив хворому палити, оскільки для нього був більш важливим внутрішній світ хворого та його переживання, ніж звички. Такий підхід дозволив хворому стати більше відкритим та розслабленим, зменшилась агресивність. Він зміг розповісти капелану про свої переживання з приводу запущеної стадії раку легенів; це вказувало на процес горювання, який має принести полегшення пацієнту.

Володін Б.Ю. [4] відмічає, що деякі автори рекомендують в лікуванні онкологічних хворих керуватись не стільки можливістю продовжити життя, стільки поліпшенням його якості. Шаверен Дж. [12] описує роботу з хворим на рак легенів протягом декількох років до моменту його смерті. Працюючи в стандартній техніці юнганського психоаналізу, Шаверен Дж. не намагалась вплинути на перебіг захворювання чи лікування. Проте, в повній мірі розділила із своїм клієнтом всі думки, переживання та страждання (була свідком його життя), створила надійні та сповнені довіри психотерапевтичні стосунки. Максименко С.Д., Шевченко Н.Ф. бачать одне із завдань допомоги онкологічним хворим у проходженні життєвої кризи, спричиненої захворюванням, інтеграції нового унікального досвіду захворювання для осмислення і переосмислення якості, смыслу і мети людського життя, призначення і можливостей людини у світі. Для цього рекомендується максимально уникнути маніпулювання особистістю, спрямувати роботу на розділення переживань, зумовлених захворюванням та співчуття.

Порівняння ключових моментів у підходах надання психологічної допомоги онкологічним хворим

Відповідальність та провина. Вітчизняна традиція лікування онкологічного хворого базується на принципі оптимізму та фактично навчає хворого, як йому жити, поводитись та приймати випробування [6]. Психологічна допомога виглядає як така, що обслуговує процес

лікування, полегшуючи його психологічний травматизм. Разом з тим відбувається трансляція лікувального принципу оптимізму та надії у ефективність лікування. З порівняння соматопсихічної та психосоматичної парадигм видно, що участь (відповідальність) особистості хворого у походженні та перебігу захворювання у вітчизняній традиції не розглядається, відповідальність за лікування цілком перекладається на лікаря, який відчуває провину в випадках, коли лікувальні зусилля неефективні. За таким ставленням стоїть певний деонтологічний принцип, який рекомендує позбавити особистість почуття провини за своє захворювання, оскільки важкі почуття ускладнюють процес лікування. В психосоматичній парадигмі певна відповідальність за перебіг захворювання надається особистості хворого. Підхід, що орієнтований на особистість клієнта, не стільки обслуговує процес лікування, скільки спрямований на те, щоб розділити критичну ситуацію з хворим (обслуговує особистість пацієнта).

Тривога смерті. У соматопсихічній та, частково, психосоматичній парадигмах демонструється неприйняття смерті, натомість цінність життя декларується як найвища. Гнезділов А.В. дуже чітко сформулював доктрину життя: «Смерть воспринимается как абсолютный враг, в исключительно негативных тонах. Жизнь на земле – единственная и самая большая ценность, никакая иная не может заменить ее ни на земле, ни на небесах» [9, с.12]. Можна припустити, що подібне ставлення у професіонала до проблеми смерті співіснує з інтенсивним психологічним захистом проти факту смертності людини. Традиція, орієнтована на допомогу особистості онкологічному хворому, спрямована на розділення його почуттів, а значить і на часткову ідентифікацію з пацієнтом, та потребує певної здатності психотерапевта витримувати тривогу власної смерті.

Позиція професіонала. Можна допустити, що в соматопсихічній та психосоматичній парадигмах спеціаліст займає більш авторитетну та віддалену позицію по відношенню до хворого, ніж в парадигмі, орієнтованій на допомогу особистості та рівноправні стосунки.

Конструкт, на який орієнтується психологічна допомога. Соматопсихічна парадигма орієнтована на психогенне порушення, симптом. Його поява вважається загрозою, потребує уваги спеціаліста до клієнта. При цьому виникнення психогенії більше пов'язується з біологічними факторами, такими як стадія онкологічного захворювання, конституційно зумовлені риси, особливості нервової системи. Натомість, психосоматична традиція орієнтована на суб'єктивне ставлення до захворювання, певні особистісні та соціальні фактори. Останні розглядаються як такі, що можуть впливати на початок захворювання та тривалість життя (що не властиве соматопсихічній традиції). Орієнтація

на особистість, як вже зазначалось, спрямована на досвід людини та її смисли.

Особливості мислення. Соматопсихічна традиція тяжіє до закінчених, цілісних концепцій, в яких виражається класичне причинно-наслідкове мислення. В вітчизняній психології це, як правило, ідеологічно забарвлені концепції, на основі яких здійснюється інтерпретація тих чи інших порушень. Психосоматична парадигма хоча і зберігає істотні ознаки класичного мислення (вимога об'єктивності та ефективності) враховує багато факторів, більш тонко підходить до розв'язання психофізіологічної проблеми. В історії розвитку цього напрямку часто зустрічаються дедуктивні висновки (узагальнення та теоретизування на основі досвіду та спостережень дослідників), спрямованість на розв'язання практичних проблем. Оскільки об'єктом досліджень в цій традиції часто є виживання онкологічних хворих (достатньо об'єктивний критерій), можна допустити, що практична спрямованість цього напрямку зумовлена ідеями біхевіоризму та позитивізму. Традиція допомоги, яка орієнтована на особистість, не має настанови щодо впливу на фізичний стан людини, не претендує на об'єктивність, а є вираженням турботи про потреби особистості онкологічного хворого.

Трансляція цінностей. Соматопсихічна традиція, переслідуючи цінність життя, фактично транслює фаталістичну картину світу та структурує пацієнта у підлеглій залежній позиції, що особливо характерно для етапу перебування в стаціонарі.

Психосоматична традиція транслює ідеалістичні ідеї про можливість впливу суб'єкта на перебіг захворювання. Припускаємо, що це може відчуватися пацієнтом як сподівання на всемогутність власного бажання щось змінити.

Орієнтація на особистість переслідує гуманістичні цілі, надає перевагу особі над біологічним існуванням. В підході відсутній акцент на індивідуальній всемогутності, проте клієнт може відчути підтримку його особистості, розуміння його життєвих замислів, починань, цінностей, ідей тощо.

Гіпотеза про соціокультурні фактори, які визначили відмінність між парадигмами допомоги онкологічним хворим

Основна задача статті полягає в тому, щоб сформулювати припущення (гіпотези) про ймовірні соціокультурні фактори, які визначають особливості надання допомоги онкологічним хворим. Допускається, що соціокультурне середовище впливає на ціннісно-мотиваційну сферу, соціально-психологічні та особистісні риси психологів. Останні визначають особливості психологічної допомоги. В подальшому планується емпірична перевірка сформульованих гіпотез.

Суспільний устрій. Розрізнення певного конструкту, на який опирається психологічна допомога, позицію професіонала та трансляцію певних цінностей можна пов'язати з особливостями суспільного устрою. Практика публічного засудження цілих напрямків гуманітарних досліджень (про які в своїй роботі, присвяченій структурі особистості, згадує Платонов К.К.) могла викликати почуття незахищеності серед вітчизняних психологів. Одним із способів, за допомогою якого психологічне дослідження або практика може захиститись від нещадної критики, є вибір беззаперечного, об'єктивного конструкту, на який би могла орієнтуватись практична робота. У вітчизняній соматопсихологічній парадигмі таким конструктом є зворотне психічне відхилення, психогенія. Тобто, в якості гіпотези допускається, що сприйняття суспільства як авторитарного, очікування критики зі сторони колег веде до схильності орієнтуватись в роботі на психічне порушення чи симптом.

На відміну від історичних умов, які склались в нашому суспільстві, в західних країнах підкреслюється роль індивідуалізму та здатності особистості самотужки досягти соціальних висот. В якості гіпотези допускається, що суспільний акцент на індивідуальних досягненнях сприяє тому, що в фокусі емпіричних досліджень і психологічної допомоги постає суб'єктивне ставлення до захворювання (психосоматична парадигма). Цей підхід виявився достатньо плідним, оскільки довів, що відсутність надії та відчуття безвиході хвороби пов'язані з поганим виживанням пацієнта; а применшення тотальності онкологічного захворювання пов'язано з добрим прогнозом.

Домінуючий у слов'янських країнах в середині ХХ століття командно-адміністративний тип керівництва фактично регулював діяльність, виходячи із сформульованих на вищому рівні задач. В якості гіпотези можна допустити, що вказаний тип керівництва повторюється в соматопсихічній парадигмі, коли на першому місці ставиться проходження лікування, а психологічна допомога обслуговує цей процес. Також, слід допустити, що професіонал, надаючи психологічну допомогу, відтворює командно-адміністративний стиль керівництва, знаходиться в позиції керівника та обирає директивний стиль роботи.

Релігія та сімейні історії. Є підстави допускати, що певні соціокультурні фактори впливають на здатність витримувати тривогу смерті. Від здатності психолога переносити в собі думку про обмеженість життя залежить, в якій мірі ним будуть зрозумілі переживання клієнта. Неможливість професіонала переносити тривогу смерті зменшує його здатність до емпатії в роботі з онкологічним хворим, схиляє до вибору директивного стилю роботи (при якому всю відповідальність та провину відчуває спеціаліст). Можна допустити, що клієнт, відчуваючи дистанцію

та нерозуміння, неможливість розділити з кимось свої роздуми та емоції, переживає фатальність. Гіпотетично припускаємо, що: 1) чим більше професіонал поділяє думку про фатальність онкологічного діагнозу, тим більша дистанція виникає в процесі роботи; 2) релігійні вчення та вірування пом'якшують трагічність смерті, оскільки допускають віру в потойбічне життя; 3) випадки онкологічних захворювань серед родичів можуть передаватись як певні сімейні історії і виховувати страх цих хвороб.

Культурні традиції. Слід допустити, що певні культурні традиції можуть впливати на позицію професіонала та особливості його мислення. Так, у вітчизняній культурній спадщині можна знайти настанови, що застерігають від біди, небезпечних людей та вчинків. Вони, будучи засвоєними особою, можуть створювати дистанцію в практичній роботі з онкологічним хворим. Вимогливий стиль виховання і культурні настанови, що закликають прислухатись до думки оточуючих, старших за віком, бути скромним та працьовитим, можуть сприяти: 1) створенню особистісної готовності працювати в організації з командно-адміністративною структурою та брати на себе відповідальність за кінцевий результат; 2) неготовності діяти на власний розсуд (конформізм); 3) інтенсивній роботі процесів мислення в бік утворення цілісної та завершеної моделі своєї роботи. Також, в якості гіпотези можна допустити, що тип міжособистісних стосунків в батьківській родині та на робочому місці можуть впливати на когнітивний стиль. Стосунки за типом «розпорядження-виконання» схожі на причинно-наслідкове мислення. І, навпаки, толерантність до альтернативних думок, прийняття рішення на основі різнобічного бачення проблеми можна пов'язати з багатофакторними моделями пояснення.

Фінансування. Є підстави зробити припущення, що такий соціальний фактор як недостатність державного фінансування досліджень в області психоонкології гальмує емпіричні дослідження та негативно відображається на якості практичної допомоги онкологічним хворим. В Західній Європі та США дослідження ролі психологічного фактору в розвитку та перебігу онкологічних захворювань добре фінансувались, що відобразилось в великій кількості публікацій та створенні спеціалізованого психодіагностичного інструментарію. Як приклад можна навести наступні опитувальники: EORTC QLQ-C30 (шкала якості життя онкологічних хворих), SIRI (опитувальник, створений за теорією Grossarth-Maticek R. та Eysenck H.J. і спрямований на визначення схильності до онкологічних, серцево-судинних хвороб, асоціальної поведінки та тривоги), CECS (шкала емоційного контролю), MAC (психічна адаптація до онкологічної хвороби), PAC (шкала психологічного пристосування до раку). В країнах пострадянського простору

дослідження щодо ролі психологічного фактору в області онкології не фінансувались та здійснені переважно в рамках виконання дисертаційних робіт на невеликих вибірках. В Україні ніколи не було фінансування проектів по створенню психодіагностичного інструментарію для потреб допомоги онкологічним хворим.

Як гіпотеза можливе припущення, що відсутність фінансування та заохочення досліджень в області психоонкології визначає сприйняття власних ідей як безперспективних, невартих уваги, що гальмує теоретичні та емпіричні дослідження. Відсутність методичного забезпечення, організації роботи (можливість представляти власну роботу й мати доступ до досвіту своїх колег, отримувати підтримку) може негативно впливати на діяльність психологів-практиків. Натомість, західна практика фінансування проектів на чесній конкурсній основі можуть сприяти впевненості в те, що розумна ініціатива буде підтримана та буде простягнута рука допомоги.

Висновки

На основі аналізу ключових моментів у трьох традиціях психологічної допомоги онкологічним хворим (соматопсихічний, психосоматичний та орієнтований на особистість напрямки) сформульовані гіпотези про вплив соціокультурного контексту на вітчизняну методологію та практику роботи. Культурні традиції, особливості виховання, суспільно-політичні процеси та ідеологія суспільства, фінансування галузі та релігійність формують певні психологічні особливості спеціалістів, які в свою чергу визначають вибір тих або інших методів роботи. Припускаємо, що в нашому суспільстві суворе виховання в родині, традиції прислухатись до думки авторитетних людей, сприйняття суспільного устрою як авторитарного створюють базу для психологічної неготовності витримувати невизначеність, сприяють розвитку конформізму та страху покарання. В свою чергу, названі психологічні особливості визначають схильність спеціаліста шукати просту та цілісну модель роботи, займати директивну позицію по відношенню до клієнта, відчувати провину у випадках смерті клієнтів, працювати з відхиленням (а не з суб'єктивним ставленням), переживати сильну тривогу при представленні роботи іншими фахівцями. Стереотипи сприйняття онкологічного захворювання як смертельного, трагічні родинні історії сімей (в який були випадки онкологічних захворювань), культурні застережливі настанови від лиха можливо збільшують дистанцію в роботі професіонала з онкологічним хворим, знижують його рівень емпатії, сприяють вибору директивних моделей психологічної допомоги. Недостатність фінансування знижує інтерес психологів до проведення емпіричних досліджень в області

онкології, що врешті-решт гальмує розвиток надання психологічної допомоги онкологічним хворим.

В подальшому емпіричному дослідженні планується вивчення взаємозв'язку між стилем роботи психологів (які працюють з онкологічними хворими) та їх соціально-психологічними рисами, культурними установками, вимогами до освіти та фінансування.

Список використаної літератури

1. Антоненко Н.Н. Социально-психологическая реабилитация онкологических больных: автореферат дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05/ Ярослав. гос. ун-т П.Г. Демидова. – Ярославль, 2007. – 24с.

2. Бажин Е.Ф., Гнездилов А.В., Цейтина Г.П. О медико-психологической работе в онкологических учреждениях // Метод. рекомендации. Под. ред. Е.Ф. Бажина – Л. 1987. – 27с.

3. Васильева А.О. Особенности психотерапевтического подхода в комплексном лечении пациентов онкологического профиля // Журнал психіатрії та медичної психології. – 2006. – №1 (16). – С. 126-131.

4. Волидин Б.Ю. Качество жизни онкологических больных: подходы к проблеме // Паллиативная медицина и реабилитация. – 2007. – №2. – С.50-53.

5. Герасименко В.Н., Артюшенко Ю.В., Тхостов А.Ш. Применение психологических методов в восстановительном лечении и реабилитации онкологических больных // Актуальные вопросы изучения механизмов гомеостаза. Тез. респ. научн. конференции. – Каунас, Райде, 1983. – С. 142-144.

6. Гнездилов А.В. Психология и психотерапия потерь. Пособие по паллиативной медицине для врачей, психологов и всех интересующихся проблемой. – СПб.: Издательство «Речь», 2002. – 162с .

7. Луценко О.Г., Балабуха О.С. Возможности сімейної психотерапії в роботі з онкологічними хворими //Медична психологія. – 2007. – Том 2, №1. – С. 38-41.

8. Максименко С.Д., Шевченко Н.Ф. Психологічна допомога тяжким соматично хворим: Навчальний посібник. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України; Ніжин: Міланік, 2007. – 115 с.

9. Плескач Б.В. Психологічні фактори в розвитку та перебігу онкологічного захворювання; гіпотези для психотерапії // Актуальні проблеми психології. Том.3.: Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 6. Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2009. – С. 241-257.

10. Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.

11. Сафьянов Н.Г. Психогении у онкологических больных // Тез. научно-практ. конф. Онкологов, посвященные 30-летию образования Омского обл. онкол. диспансера. – Омск: РИО Упрполиграфиздата, 1986. – С. 91-93.

12. Шаверен Дж. Умирующий пациент в психотерапии: Желания. Сновидения. Индивидуация /Пер. с англ. – М.: «Когито-Центр», 2006. – 318 с.

13. Шевченко Н.Ф. Практикум із психологічної допомоги соматичним хворим: Навч. посібник. – Запоріжжя: «Інссервіс», 2003. – 52 с.

14. Шиповников Н.Б., Чулкова В.А. О социально-психологических сторонах реабилитации онкологических больных на постгоспитальном этапе // Социально-психологические исследования в психоневрологии. – Л.: изд-во Ленинградского НИИ им. В.М. Бехтерева, 1980. – С. 110 – 115.

15. Temoshok L. Personality, coping style, emotion, and cancer: toward an integrative model // Cancer Surveys, 1987. – No 6. – P. 545-567.

16. Wess M. J. Bringing hope and healing to grieving patients with cancer // Am. Osteopath. Assoc. – 2007. – Vol. 107, suppl. 7. – P. 41-47.

Плескач Б.В. Социокультурные факторы формирования отечественной традиции психологической помощи онкологическим больным.

В статье проведено сравнение соматопсихологической, психосоматической и ориентированной на личность традиций психологической помощи онкологическим пациентам. Сформулирована гипотеза о влиянии социокультурных факторов на методологию и практику оказания помощи больным в отечественных условиях. Такими факторами являются: идеология общества, особенности воспитания и семейные истории, культурные установки относительно отношения к старшим, беде, работе; финансирование со стороны государства.

Ключевые слова: соматопсихическая традиция, психосоматика, ориентация на личность, социокультурные факторы.

Pleskach B.V. Social and cultural factors in national practice of psychological assistance for oncological patients.

The article is devoted to comparison of somatopsychological, psychosomatic and personality-oriented traditions of psychological assistance for oncological patients. The hypothesis was formulated concerning influence of social and cultural factors on methodology and national practice of such help. They include the ideology of society; peculiarities of education; family history; cultural guidelines on attitudes for elderly people, troubles, work; financial support from the state.

Keywords: somatopsychological tradition, psychosomatic, focus on personality, social and cultural factors

Дослідження структурно-психодинамічних механізмів розвитку людини

Гребінь Л. О.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

У статті розглядаються феномени розвитку, часу та простору, зрілості, фрустрації, поваги з точки зору психодинамічного та структурного підходів. Досліджуються структурно-психодинамічні механізми розвитку людини. Автором запропонована інтенційна модель розвитку та її графічна інтерпретація, антропологічна модель об'єкту розвитку, розрізнення етапів розвитку за принципом структурних розбіжностей, нові аспекти поняття структури стосунків. До дискусії запропоновано проект структурно-психодинамічного підходу. Введено терміни: «розімкнення», «другий едипальний період», «друга стадія дзеркала», «здатність до поваги». Розглядаються поняття відчуження та символізації. Також у статті підкреслено роль помірної та вчасної фрустрації в становленні людини, розрізнено актуальні форми фрустрації в залежності від етапу розвитку.

Ключові слова: розвиток, час, простір, структурно-психодинамічний підхід, зрілість, об'єкт розвитку, етапи розвитку, структура зрілості, ознаки зрілості, специфіка людськості, можливість розмикання, фрустрація як досвід очікування, фрустрація як необхідність безпеки, символічна кастрація, відчуження, символізація, другий період «дзеркала», другий едипальний період, структура поваги; «гідний поваги» як властивість об'єкту; «здатний поважати» як характеристика суб'єкта.

Постановка проблеми

На початку другого десятиліття ХХІ сторіччя ми живемо в часи так званої кризи. Пам'ятаючи, що криза це відкрита можливість переосмислення та якісного зрушення, на цьому тлі різноманітні моделі розвитку економіки, суспільства і навіть людини і саме поняття **розвитку** – можуть бути переглянутими. Для філософів, психоаналітиків та науковців саме на роздоріжжі історії розкриваються нові можливості для досліджень: процеси та явища розшаровуються, загострюються, з'являються шляхи, де до того були глухі кути розмірковувань. Перед нами все частіше

постають питання: чи є описані у психології етапи розвитку людини онтологічною необхідністю чи результатом дії соціокультурних норм певного суспільства у певну добу? Що відбувається коли норми зникають і доба змінюється? Як розрізнити та співвіднести фактичні особливості розвитку окремої особи, уявлення про «нормальний» розвиток та онтологічні механізми розвитку? Що відбувається, коли у достойних батьків, у престижній школі діти стають наркоманами, злодіями чи самогубцями? Як батькам та вчителям виплекати Людину? Як виходить, що ми подекуди втрачаємо людську гідність і право називатися людиною, або ж уже поза сподіваннями раптом здійснюється шляхетність? На нашу думку, увага до цих питань є вкрай важливою та може стати у нагоді при виявленні та дослідженні центрального феномену психології й психотерапії – проявів чи втраті людської сутності. До того ж напевно саме виявлення онтологічних структур людини може бути основою побудови у майбутньому загальної антропології та теорії психотерапії. На нашу думку, структурно-психодинамічний підхід, побудований на основі ідей часу та простору, може бути найбільш відповідним так поставленій проблемі. Наведемо окремий приклад своїх спостережень одного з феноменів у психотерапевтичній практиці. Ми виявили цікаву та тепер, здається, очевидну кореляцію: непорозуміння і напруга у деяких стосунках супроводжуються підвищенням тривоги та інфантильними проявами, а також порушенням відчуття психологічних кордонів та ставленням *неповаги*. При тому у інших стосунках ця сама людина може виявляти цілком дорослу поведінку, вихованість та небайдужість до зрілих цінностей. У більшості досліджених випадків партнери у цих стосунках мали цілком достойні поваги характеристики. Тож ми звернули увагу на те, що прояви поваги та неповаги у цих випадках залежали не стільки від гідності об'єкту, як визначають у тлумачних словниках та підручниках з етики, скільки від ситуативної або особистісної можливості/неможливості до поважання самого суб'єкту. Дослідити цей та інші виявлені на практиці феномени та завдяки відкритим можливостям уточнити чи створити нові моделі людини, окремих механізмів та всього процесу розвитку у якості нотаток до майбутньої загальної антропології та теорії психотерапії, також заявити структурно-психодинамічний погляд на людину як окремий психотерапевтичний підхід і тим самим сприяти підвищенню ефективності психотерапевтичної допомоги стало метою нашої роботи.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

Час та простір. Досліджуючи будь-які зміни, процеси, зокрема і розвиток, ми імпліцитно спираємось на уявлення про час та простір:

щось просторове, об'єкт розвитку, змінюється з плином часу. Досліджуючи ж людину, ми помічаємо що у її внутрішньому світі час являє себе вільно і має дещо інші властивості. Переживання тривалості події більше залежить від ставлення особи до цієї події ніж від фізичних характеристик її здійснення. Щоб уточнити для себе, що ж мається на увазі, коли мова йде про просторові об'єкти, простір, зміни та плин часу і як людина сприймає ці феномени та відтворює їх, ми провели експериментальне дослідження за традиціями загальної та експериментальної психології. Пізніше ми досліджували також переживання тривалості та тривалість переживань у взаємодії з нашими пацієнтами, спостерігали їх та себе у процесі консультування, психотерапії, супервізій, публічних учбових сеансів та життєвих подій. Представимо коротко результати першої частини дослідження, а саме – експерименту.

Ми досліджували сприйняття та відтворення людиною інтервалів часу (тривалістю від 4 до 6 секунд) за формулою Г. Еренвальда та методикою професора Цуканова (вираховували τ тип особи – власну одиницю часу). За тією ж процедурою, яку адаптували, ми вивчали сприйняття та відтворення простору (відрізків довжиною від 4 до 6 сантиметрів); обраховували середню помилку у серії відтворень та за аналогією – власну одиницю сприйняття простору λ . Далі ми порівнювали помилки у відтворенні проміжків часу та простору для кожної особи. Також ми обраховували *коефіцієнт рангової кореляції за Спірменом між власними одиницями сприйняття часу та простору та отримали $r_s = 0,6$, що є достовірним результатом на рівні 0,05*. Вибірка складала 100 осіб віком від 14 до 52 років.

Тож ми виявили факт, що τ та λ , згідно з визначенням кореляції, є взаємопов'язаними величинами. Тобто τ та λ є проявами одного й того ж феномену. Ми не маємо певних даних, чи є цей зв'язок віддзеркаленням властивостей об'єктів (інтервалів часу та простору), які пред'являє експериментатор. Якщо це так, то наше дослідження може претендувати на рівень відкриття і є експериментальним підтвердженням ідей Анрі Бергсона про природу часу [1] та наших гіпотез про сутність часу та простору [7;8;9;10]. Другий варіант можливого пояснення існування значущого зв'язку між τ та λ такий, що процедури нашого експерименту спонукають до дії одні й ті самі механізми людської психіки. Тобто спільний феномен належить до внутрішньо психічної сфери. Втім, ці варіанти взаємно не виключають один одного.

Спроби зрозуміти отримані результати спонукали нас ще раз звернутись до вже здійснених відомих досліджень. Що ж мається на увазі, коли ми говоримо про час та простір? У своїй дисертації Анрі Бергсон вивчає феномен часу і говорить про власне час як про тривалість. Якісне

переживання тривалості він пов'язує зі свободою. І ми припускаємо, що феномени здатності до свободи/ не свободи та здатності розрізняти та обирати свободу чи не свободу у людини порівняно з іншими істотами мають якісну специфічну відмінність. Далі Бергсон вказує на те, що тривалість у культурі несвідомо замінюється протяжністю, послідовність – одночасністю, якість – кількістю і навпаки. Він розрізняє дві форми тривалості, дві сторони життя свідомості. «Одна тривалість пов'язана з «я», кожен стан якого чітко окреслений, як тінь «я», що відкинута у простір розмірковувань і здійснюється у послідовності ідентифікацій. Друга, якісно відмінна тривалість, пов'язана з «я», в якому послідовність станів передбачає злиття, відчуття власної сутності та ідентичності. Вимогам соціального життя в цілому та мови зокрема краще відповідає «тінь я», що відкинута у простір стосунків зі світом. Наше ж сутнісне «я» поступово зникає з поля зору. Реальне замінюється символами і розглядається через призму символів.» [1] Ми додамо, що далі може зникнути і зв'язок з реальним, символ буде замінено знаком, виникне феномен дійсного відчуження.

Більше розгорнемо метафору Бергсона про «тінь я». Формально тінь – це сума двовимірних проекцій які відкидає на площини об'єкт який знаходиться у просторі у променях світла. Структурно ця метафора вказує на те, що відчуття власної сутності та ідентичності – є феноменом вищого порядку ніж розмірковування та послідовність ідентифікацій, як простір має більше вимірів ніж площина. І це розрізнення можливе «в променях джерела світла». Тобто, щось важливе існує зовні мене, мого сутнісного «я» і у стосунках з цим іншим виникає «тінь я» та можливість розрізнення.

У цьому контексті на думку спадає і поетичне «дослідження»
Э. Рільке:

Та хіба це назвала ти душею,
Що дзенькає в тобі нерівно, тонко,
Щоб вщухнути як брязкальця у блазня?..
Що слави просить, простягає руку?..
Що прийме смерть в тьмяній імлі каплички?

Чи це душа є?

А я дивлюсь в ночі в травневі квіти,
В мені як наче вічності краплина,
Що лине в круговерть зірок, у далеч,
Вона тріпоче і кричить навздогін,
Летить до них і хоче поєднатись...
Душа у цьому...

Тлінну тривалість відокремлено від тривалості вічності. Тож, можемо констатувати, що як наукові та філософські, так і поетичні способи сприйняття світу виокремлюють тривалість як форму людської сутності та розрізняють дві її якості. «Наші сприйняття, відчуття, емоції та ідеї існують у двох якостях: точній, але безликій; а також у непевній, нескінченно мінливій і невиразній, але такій, що висвічує нашу сутність.» [1] Першу Бергсон називає часом-кількістю, або допоміжним простором, а другу – часом-якістю.

«Аналізувати можна річ, а не процес; можна розчленувати протяжність, але не тривалість. Якщо ми все ж таки намагаємось його аналізувати, то несвідомо перетворюємо процес у річ, а тривалість у протяжність. Уже одним тим, що ми намагаємось розчленувати конкретний час, ми розгортаємо його моменти в однорідному просторі, замінюючи факт, що зараз відбувається, таким, що вже відбувся. Таким чином, ми начебто заморожуємо активність нашого «я», і спонтанність перетворюється на інерцію, свобода – на необхідність» [1, 145] «Чи можна адекватно представити час за посередництвом простору?» На це питання ми відповідаємо: «Так, якщо мова йде про час, що вже минув; ні, якщо ми говоримо про час, який плине тепер». [1, 146] **Це фундаментальне розрізнення дозволяє глибше зрозуміти такі форми психічного життя: безпосереднє переживання як процес і переживання як об'єкт розгляду та усвідомлення (що передбачає розщеплення).** І це розрізнення також стає очевидним, коли ми згадаємо способи, які вигадало людство для вимірювання часу. Перший, коли ми спостерігаємо та можемо переживати справді тривалість теперішнього часу (обертання Землі навколо своєї осі створює окрім зручної для обліку періодичності ще й тривалість дня та ночі; навколо Сонця – тривалість теплих та холодних пор року; так само і фази місяця). Другий спосіб, коли тривалість «тепер» стискається до миті, наближається до нуля, математичної точки на просторовій шкалі часу (на стрілочних годинниках – це справді риска на існуючому у просторі циферблаті чи кутова величина; секунда чи година через хронограф вертається до нас вже просторовим феноменом; у водяних чи піскових годинниках «тепер» є просторовим перешийком, а просторовий феномен об'єму речовини говорить нам про час, що вже сплинув чи ще лишився). До другого ж способу вимірювання віднесемо електронні годинники, де «тепер» позначається цифрами (суть – абстракціями, які існують в просторі уявлень) та атомні хронографи, де частоти електромагнітного випромінення атомів чи молекул не доступні безпосередньому сприйманню людиною, тобто так вимірюється не безпосередньо тривалість, а кількість послідовностей.

Чи можна відтворити переживання? Мабуть ні, як не можна зайти в ту ж саму воду. Чи можна відтворити тривалість, не відокремивши її попередньо від переживання, завдяки зусиллю розуму перетворивши її в послідовність (часто, через процес співвіднесення з ритмами організму)? Мабуть ні. Але, завдяки здатності до відчуження, запам'ятовування, уявлення та усвідомлення, мабуть можна відтворити певні ознаки переживання. Наприклад, у нашому експерименті – «кількість» тривалості та протяжності.

Завдяки терміну *допоміжний простір*, який означає підміну людиною тривалості часу у її намаганнях аналізувати переживання, що триває, виникає принципова можливість виокремлювати процеси об'єктивації станів свідомості і вносити їх у загальну течію соціального життя. А отже, і у поле розгляду науки. **Перетворення тривалості стану в об'єкт розгляду** – один із базових механізмів свідомості, спілкування, мови, самосвідомості, ... людськості. Тож одним з найважливіших понять теорії Бергсона на яке ми спираємось у намаганнях зрозуміти час та простір (не інакше, як із точки зору людини, отожд, зрозуміти і саму людину) є поняття *опросторювання часу*, яке розкривається автором як інерція свідомості, яка привчена до гарантованих форм мовного, визначеного апріорними знаннями існування. Пригадуючи фізичне розуміння інерції, ми бачимо, що це є сила, яка виникає *не із взаємодії*, як всі решта сил. Вона є векторною величиною, що спрямована у напрямку, зворотному прискоренню, тобто опосередковано, дії суми первинних сил, які викликали прискорення. Також вона прямо залежить від маси тіла та виникає у неінерційних системах відліку. Використовуючи фізичне поняття як метафору, або модель, тобто виокремлюючи структуру, яка повторюється у відмінних контекстах (як ми вже робили раніше), в нашому випадку – психології та фізики, ми можемо висвітлити та розшарувати окремі аспекти феномену. Тут – феномену свідомості та його властивості до інерції, опросторювання та відчуження. Життєва сила людини, яка виникає із взаємодії (поки не розглядаємо, якої саме) та первинно створює прискорення розвитку («тіла разом з неінерційною системою відліку»), може бути відчуженою від первинного джерела та приборканою і **привласненою** завдяки силі інерції свідомості. На наш погляд, Бергсон, описуючи процес *опросторювання часу*, саме відкриває механізм відчуження, принципи конституювання суб'єкту в соціальному плані та *глибинні передумови можливості існування соціуму* і людини як соціальної істоти. Через просторовий образ людина може порівнювати об'єкти світу між собою. Завдяки образу ми можемо уявляти самих себе, тобто здійснювати відчуження, об'єктивацію власних станів свідомості та складати до себе *ставлення*. На нашу думку, це перша з умов та механізм можливості самоусвідомлення,

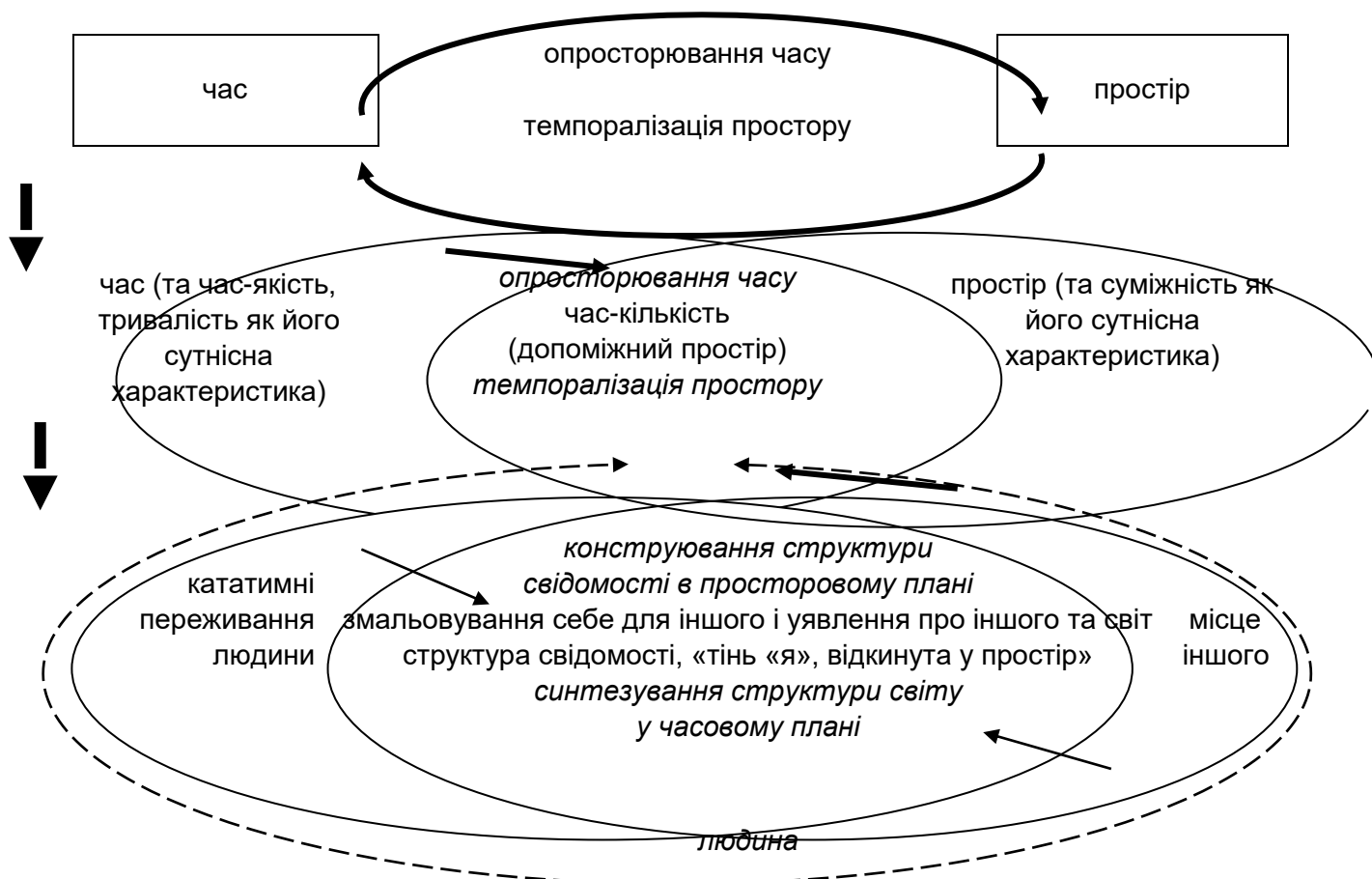
рефлексії. І на рівні психофізіології, процеси сприйняття відрізняються від процесів відчуття тим, що відчуття – це збудження відповідних локальних зон мозку, а сприйняття має просторовий «малюнок» – зони окремих відчуттів пов'язуються між собою проторованими шляхами нервових імпульсів завдяки досвіду повторення рухів немовлям у просторі та відповідному утворенню мієлінових оболонки.

Одним із наслідків описаних механізмів відчуження, який ми намагаємось застосувати вже в цьому дослідженні, є важливість утримання у свідомості дослідника кількох різних моделей феномену, зокрема людини, як методичний прийом самодисципліни мислення, спосіб не забувати, що модель не збігається з реальним, можливість використовувати описані Бергсоном властивості різних «я» та одночасно уникати повного відчуження. Це дає можливість усунути попередні установки свідомості, досліджувати феномен «майже» безпосередньо та створювати нові моделі людини згідно з сучасним контекстом її існування та задля прагматичних цілей нашої психотерапевтичної практики.

Тож, повертаючись до нашого експериментального дослідження, ми можемо сформулювати тезу: за допомогою процедури професора Цуканова та нашої модифікації цієї процедури, вимірюється феномен, який знаходиться в області часу-кількості (допоміжного простору) і по суті існує, так би мовити, на перетині часу й простору або ж поєднує їх. Саме тому відтворення проміжків часу і простору можуть мати кореляційний зв'язок. Тау лише умовно можна визнати як «тепер» з його можливостями глибинних душевних переживань та духовних станів. Цуканов вказує на вродженість тау та її константність протягом життя. Психіка ж людини формується і може змінюватись якісно. І сам феномен змін може бути здійсненим тільки тепер. В минулому вже, а в майбутньому ще нічого не можна змінити. Тож «тепер» Цуканова та «тепер», коли можливі зміни, переживання, самовизначення – це різні феномени. Ми можемо визначити феномен тау як сталу психофізіологічну одиницю базових структурних утворень психіки. А будь-яка структура є поняттям просторовим, яку, за Бергсоном, лише умовно можна віднести до часу. І саме тому тау має бути значимо пов'язане з процесами соціалізації та успішністю (про це пише Цуканов), які по суті є процесами оволодіння та пристосування до різноманітних соціальних і природних структур світу – пошук чи створення місця власного переживання у світовому порядку.

Підсумовуючи цей етап дослідження пропонуємо розглянути динаміку створення онтологічної моделі часу-простору як часово-просторової моделі людини. [9;10]

Рис. 1.

На основі цієї моделі розглянемо ретельно конкретні феномени, розуміння яких могло б допомогти у створенні психодинамічної антропології та теорії розвитку.

Зрілість як етап розвитку людини. Ми помітили, що феномен неповаги у загалом позитивних стосунках може виникати по-перше, коли, згідно визначенню, об'єкт стосунків втрачає свою гідність. По-друге, коли сам суб'єкт стосунків втрачає внутрішню можливість поважати. Згідно із спостереженнями, це зазвичай супроводжується ознаками вікової регресії. Тож ми можемо припустити, що внутрішня здатність поважати якимсь чином пов'язана з певними етапами розвитку.

У психодинамічній психотерапії основними інструментами роботи психотерапевта є стосунки, мова та мовлення. Значення та відсилання синонімів, часткових синонімів, однокорінних слів, антонімів та ін. створюють певний контекст взаємозв'язків – *структуру*, яка, за нашими спостереженнями, існує як у мові та мовленні, так і у взаємостосунках людини, яка є носієм цієї мови. Тобто, структуру відсилань та значень певних мовних одиниць ми можемо використати для дослідження структури стосунків між людьми та уявлень про ці стосунки у носіїв мови.¹

¹ У такому баченні ми спираємось на ідеї Фердинанда де Сосюра, Роланда Барта, Жака Лакана та ін.

В українській мові слово **зрілий** має кілька синонімів.

Стиглий (доспілий) – той, що досяг найвищої межі за своїм станом, розвитком.

Змужнілий – той, хто став дорослим, фізично і духовно зрілим; Мужніти – означає ставати сильнішим набуваючи досвіду; розвиватися, міцніти; бути здатним до витримки.

Продуманий, майстерний.

Цікавими є такі похідні значення: слово *стигнути* ще означає – *втрачати тепло, охолоджуватись, застигати; твердіти, згущуватись; переставати рухатись, ворушитись; ставати нерухомим, незмінним (застиглий погляд); неможливість заспокоїтись, сильне хвилювання (серце стигне) або навпаки, поступове заспокоєння після гніву, роздратування.*

Слово *зрілий* щодо людини та її творінь означає: *який досяг повного розвитку (про вік, пору життя); який має великий досвід, досяг високої майстерності, цілком сформований; глибоко продуманий.* Відповідно, *зрілістю* є стан об'єкту, який досяг повного розвитку; *високий ступінь розвитку досконалості, майстерності.*

Антоніми слова *зрілий* (*зелений, недостиглий, недосвідчений, молодий, малий, молоко на губах не обсохло; непродуманий, імпульсивний; недорозвинутий, з затримкою; інфантильний, регресивний*) вказують на початкові етапи розвитку, незавершеність процесу чи розбалансованість різних сторін процесу розвитку людини (фізичного, інтелектуального, емоційно-вольового...), затримку розвитку, невідповідність дійсного стану об'єкту певним нормам розвитку.

Таким чином значення всіх наведених слів існують завдяки уявленням про більш загальні феномени: **процесуальність, можливість змін як така**; нерівномірність, певна етапність змін, та їх зонованість, **певна спрямованість змін**, яка формує поняття **розвитку**. І звичайно, коли ми говоримо про розвиток, у смисловому полі іманентно присутнє уявлення часу та простору. [4;16] (У психологічних теоріях ці феномени здебільшого не аналізуються, приймаються як аксіоматичні форми і далі наповнюються конкретним психологічним змістом.) Крім цього, із наведених значень витікає, що під розвитком об'єкту мається на увазі деякий конечний певним чином спрямований процес, останній етап якого, *зрілість, стиглість*, у мові асоціюється як із розквітом майстерності, оформленістю, так і з зупинкою руху, втратою енергії. Тривалість цього етапу може становити від кількох миттєвостей, як у стиглих плодів, до десятків років, як у деяких людей, які набули зрілості в молоді роки. Один із синонімів назви цього етапу, *мужність*, певним чином пов'язаний з позицією мужа і можливістю проявляти *витримку, хоробрість, рішучість*. Цей останній мовний факт висвітлює значення, яке у психоаналітичних теоріях розвитку людини надається *батьківській позиції* у вихованні. Присутність цієї позиції у процесі становлення

людини вважається необхідною умовою формування зрілої структури особистості, вміння володіти своїми імпульсами, розрізняти уявне та реальне. Розвиток об'єкту закінчується, коли об'єкт втрачає свої сутнісні властивості: зникає чи перетворюється на інший об'єкт чи об'єкти.

Ще про припинення розвитку у вузькому сенсі інколи говорять коли змінюється напрямок змін – починається процес деградації чи регресу. У цьому дослідженні ми будемо вважати періоди *регресу*, гальмування чи зупинки розвитку, поки зберігаються сутнісні якості об'єкту – частинами загального процесу розвитку людини, які можуть виникати з метою захисту об'єкту в несприятливих чи катастрофічних для об'єкту умовах, та також з психотерапевтичною метою – отримання ресурсу та опрацювання конфлікту. Незворотній процес деградації, коли сутнісні якості і можливість їх поновлення втрачені, будемо вважати припиненням розвитку об'єкту.

Тож чи можливо розмірковувати про розвиток і не мати на увазі попередньої заданості його спрямування? Чи можливий розвиток як послідовність випадкових подій, хаотичних змін? Чи є *еволюція* життя на Землі справді випадковою? – На ці питання ми певно не зможемо дати вичерпних відповідей, тільки спробуємо розглянути існуючі з цього приводу уявлення, узагальнити деякі спостереження із психотерапевтичної практики та проаналізувати структуру мовних відсилань та стосунків – і отожд, наблизитись до самого феномену **методом його моделювання**. Хоча, з погляду на вказаний мовний контекст слова розвиток, відповідь на ці питання вже є вельми прозорою.

Згадаємо що у минулі часи пересічні уявлення спирались на значення слова еволюція латиною: розкриття та читання /вже написаної/ книги, розгортання /вже існуючого/ савою. І наші питання в тому контексті просто не мали б сенсу. Ми ж вимушені послідовно «розкодовувати», детривілізувати знайомі слова у власній свідомості. Одним з витоків зміни значення слова на нашу думку є теорія еволюції Дарвіна. У цій теорії було задано вектор розвитку від одноклітинних до складних організмів, від мавпи до людини. Тим самим задано іманентне але не назване продовження цієї спрямованості – кудись до понад-людини, супер-людини... на крайній випадок – машини або, за інерцією, знищення всієї системи. Інерція руху свідомості, закладена цією теорією, як потужна сила продовжує впливати на наші розмірковування. Людство сприйняло цю теорію як навіювання такої собі гонитви від власної екзистенції до примарного ідеалу; ідеї, що людство в цілому є проміжною тимчасовою формою. У такій моделі розвитку існування людства, а тим більш життя окремої особи не може мати суттєвого унікального сенсу. На шкалі часу розгорнуто тривалість уявного минулого та майбутнього, а теперішнє визначено математичною точкою. З цього, на нашу думку, витікає сучасна технологічна цивілізація, уявлення про людину як «гвинтик», фашизм та інші прояви відчуження. Але логічна конструкція дарвінівської еволюції є тільки однією з моделей дійсності. І у цій моделі, як ми гадаємо, не коректно здійснено інтерпретацію фактів. Метод, який розроблено для дослідження однієї групи об'єктів (світ рослин і тварин) використано щодо іншого,

сутнісно відмінного об'єкту – людини. Тобто, факти, на які спирається теорія Дарвіна є важливими, але їх значення має бути переглянутим.

Слово **розвиток** буквально означає деяке вторинне явище, до якого вже відбулася первинна подія «завивання, загортання». Деяка сутність вже є потенційно можливою і являє себе у процесі розвитку.² За своєю структурою слово і поняття розвитку є інтенційним і передбачає існування *бажаного напрямку* та мети – смислу, здійсненого у випадку людини (як об'єкту розвитку) в ідеалах та цінностях. Таке місце у структурі мови слова «розвиток» найбільш очевидно відповідає релігійній формі мислення, коли ми віримо, що абсолютний Суб'єкт творіння має свої задуми щодо явищ та подій створеного життя і вкладає в них деяку вищу сутність, спрямованість, яка може проявитися, розгорнутися за ходом розвитку окремих форм втілення у всій повноті. Важливою властивістю цієї форми мислення є діалогічність (у православ'ї – сінергія): абсолютний Суб'єкт має ім'я (часто – таємне) і до нього можна *звернутись*, особисто чи через посередників; з ним можна підтримувати стосунки, разом турбуватись.

Природничі наукові уявлення про те, що світ має свої закони існування і послідовних, тих чи інших змін, користуються, на нашу думку, тим же розумінням розвитку. Емпірично ми спостерігаємо і досліджуємо наявність деяких закономірних змін, виявляємо причини та наслідки або кореляційні зв'язки. Тільки питання творця, *суб'єкту активності в розумінні початку та причини* – не розглядається, підміняється безособовим словом «природа», а самі закони природи виокремлюються за допомогою наукових методів як факти. Випадковості (події, які не впливають із відомих закономірностей) можуть змінювати процес, створювати нові закономірності.

Проміжною формою уявлень про наявність суб'єкту розвитку є безособова форма (до нього неможливо звернутись) зовнішнього спрямування змін долею, фатумом, безіменною вищою сутністю (як, наприклад, в аналітичній психології Юнга, коли мова йде про суб'єкт процесу індивідуації).

Спроба створити уявлення про світобудову, яке б ґрунтувалося тільки на ідеї випадковості, на нашу думку може бути здійснена тільки теоретично у моделі безладу – відсутності жодного внутрішнього та зовнішнього порядку, структури. Не враховувати зовнішній порядок і розглядати внутрішньо непорядкований об'єкт безвідносно до кон-

² Синоніми у Європейських мовах. Німецькі слова: Entwicklung має значення розвитку, прояву, розгортання, перебудови; від Wickel – згорток, сувій, пелюшка, компрес, моток. Англійські: development – розвиток, еволюція; зростання, розширення; розгортання; прояв, розробка; покращення; evolution – розвиток, розгортання; виділення (тепла); Латиною: progresus – рух уперед, просування, успіх, початок; cultura – обробка, вирощування, виховання; proventus – урожай, хід, успіх, процвітання, evolution – розгортання (савою), розкриття (книги), читання.

тексту, на нашу думку означає створювати ілюзію випадковості. Разом з тим уявлення, що ми можемо в умовах реального світу врахувати всі можливі впливи зовнішніх структур, є іншою крайністю. Продуктивним компромісом, на нашу думку, є ідея невизначеності, коли ми визнаємо свої обмеження щодо можливостей врахування всіх неочевидних впливів, але визнаємо і можливість наявності зовнішнього чи внутрішнього не завжди явного порядку. Принаймні для такого складного об'єкту досліджень як людина, котра народжується у світ структур (соціальних стосунків, фізичних, біологічних, психологічних та ін. ритмів, закономірностей та подій) без врахування феномену невизначеності коректні дослідження не є можливими. Така установка свідомості психотерапевта-дослідника створює готовність до зустрічі з невідомим та передумови для внутрішньої дисципліни мислення. Крім поняття випадковості поза структурами закономірностей існує ще й феномен *свавілля* як подолання структури на якісно іншій основі.

Таким чином ми бачимо, що у понятті розвитку структурно передбачається попередня заданість до спрямовування змін. У випадку, коли така спрямованість відсутня, ми не можемо говорити про розвиток, лише про зміни чи незмінність. А відповідь на питання *хто* чи *що саме* визначає цю спрямованість є одним з наріжних каменів розбіжностей в уявленнях про світ у різних культурах. Можливість саморозвитку людини, на нашу думку, виникає тільки на певних етапах формування самосвідомості у межах тієї ж структури.

Представимо графічно наше розуміння інтенційної структури процесу розвитку.

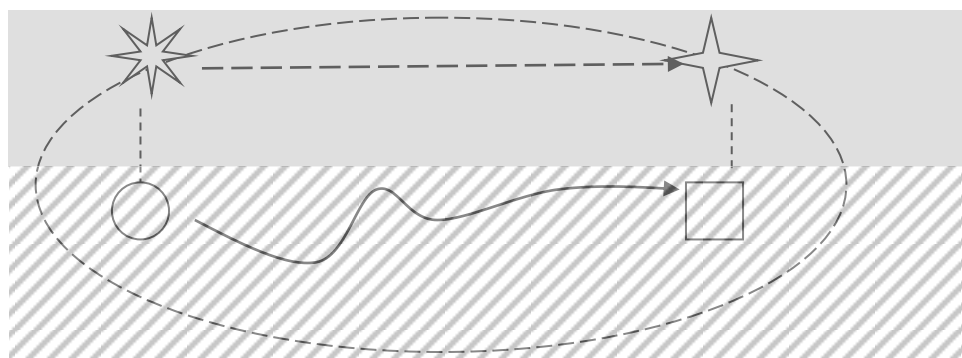

Рис.2

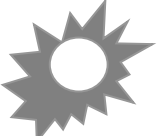
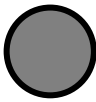
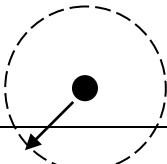
Елементами структури є ☆ – сенс розвитку, втілений у *символі* (вміст цього функціонального місця в структурі відповідає на питання **заради чого** відбуваються зміни); □ – сенс розвитку, втілений в *образі* ідеалів та цінностей (**для чого, навіщо** відбуваються зміни); - - -> – символічна спрямованість змін (**в якому напрямку** мають здійснюватись зміни; спрямованість прагнень); ~> – дієва спрямованість змін (**як саме** здійснюються зміни); ○ – об'єкт розвитку (**що саме** змінюється); ☆ –

суб'єкт розвитку (**хто** визначає спрямованість змін; автор та відповідальний ініціатор свідомої активності, здійснення цінностей); ■ – символічний рівень; ▨ – не символічний рівень (наприклад: актуальний соціокультурний контекст); | – зв'язок з символічним рівнем; ○ – світ існування особи (структура стосунків у якій існує особа, та уявлення про ці стосунки).

Положення суб'єкту та сенсу розвитку на межі світу особи у цій моделі символізує **розімкненість** структури розвитку особи. Відсутність у структурі будь-якого з елементів, за нашими спостереженнями ставить під сумнів можливість розвитку, і на тілесно-психічно-соціальному рівні втілюється у **симптомах**. В цьому випадку рух втрачає певну спрямованість, стає неупорядкованим або зворотнім, гальмується, а у крайньому випадку – зупиняється.

Вище вже було зазначено, що позиція суб'єкта у моделі є як зовнішньою, так і внутрішньою. Це означає, що життєва сила особи спрямовується зовнішніми щодо її психічної сфери структурами, примарно самостійно чи, в разі спроможності особи до рефлексії та самовизначення – у діалозі.

Терміни «внутрішній» та «зовнішній» в даному контексті є результатом нашого теоретичного погляду на *структуру* розвитку особи. Вони передбачають існування психічних меж особи. У деяких моделях інших авторів стверджується, що межі психічної сфери самі є результатом перших етапів розвитку в онтогенезі. Ми ще раз підкреслимо умовність використання цих структурних термінів. Коли йдеться про психічні кордони, ми вважаємо, що у контексті практичної роботи доцільніше говорити не про наявність їх у дитини, а про спосіб та суб'єкт утримання цих кордонів. Наведемо геометричну метафору способів утримання психологічних кордонів.

1	Зовнішнє «середовище» утримує для особи її психічні кордони («ти такий»). Порушення меж сприймаються розгублено («Я такий?»)	
2	Особа буквально і конкретно утримує свою психічну «територію» («я такий»). Порушення (критика, відмінні судження) сприймаються з тривогою, агресивно або запобігливо. («Ні, я такий!»)	
3	Особа має «точку центру кола» $A=(x,y,z,t)$ (відчуття «я-сам» в соціокультурному контексті певної доби) та «значення радіусу» $r=n$ (досвід адекватного втілення бажання в діалозі з іншим, «я можу бути	

таким»), гнучко володіє власною територією, утримує психологічні кордони через символічну функцію. Порухення сприймаються доброзичливо з цікавістю. («Що в мені це може розкрити?»)	

Рис. 3.

Одним з підтверджень актуальності розрізнення у свідомості суб'єкта та об'єкта дії ми можемо знайти в українській мові. Маємо «я» та «ся», *наприклад*: я оженився. Тобто, я (суб'єкт) оженив себе (об'єкт). В західних діалектах часточка «ся» існує як окреме слово і більш рельєфно проявляє цей феномен: Я ся оженив. Лакан вказує на аналогічний факт: у французькій мові існують два слова «я», *je* (я) та *moi* (моє власне я). [14;15] Цікавим є і те, що в українській мові хлопець ся женить, а дівчину заміж видають. Тобто, у ритуалі набуття статусу дорослого хлопець вже є відповідальним і розрізняє та особисто утримує позиції як об'єкта, так і суб'єкта. Для дівчини суб'єкт у цій сфері стосунків лишається зовнішнім.

Спираючись на результати аналізу літератури, досвід наших досліджень та викладені вище розмірковування ми пропонуємо гіпотезу щодо **онтологічної мети психотерапевтичної допомоги** у рамках структурно-психодинамічної психотерапії. На наш погляд, на перший план виступає **створення можливості утримувати та у разі необхідності – відновлювати інтенційну структуру розвитку особи**. Тобто відповідно із сутнісним визначенням психіки людини як структурно-динамічного феномену, у психотерапії необхідно сприяти створенню системи забезпечення можливості направлених змін психічного феномену, усвідомлення цієї спрямованості, виявлення порушень інтенційної структури на матеріалі симптомів та свідомому самовизначенню пацієнта на основі обізнаності про ресурси, зони напруження, зони невизначеності та часо-просторовий контекст стосунків.

Об'єкт розвитку (антропологія). Тепер розглянемо, який саме об'єкт розвитку мається на увазі, коли ми говоримо про зрілість людини. У структурі мови та уявленнях про світ ми знаходимо розрізнення на деякі сфери існування людини. Двосферові моделі існування протиставляють тіло та душу. У більшості уявлень так чи інакше існують три сфери: організм (чи тілесність), душа та духовна сутності. І відповідно можна розглядати фізичний розвиток організму чи тіла, душевний розвиток особи чи індивідуальності, та духовний розвиток особистості. У деяких уявленнях душевно-духовний розвиток розглядається як єдиний послідовний процес і виникнення особистості стає етапом розвитку особи. Кожна з виділених сфер має свої закономірності та особливості розвитку. Всі сфери в ідеалі

мають розвиватися гармонійно, у взаємній відповідності якостей. (Конкретні закономірності та моделі цих відповідностей – уточнюються фрагментарно).

У нашій психотерапевтичній практиці ці моделі не стали функціональними та ефективними в силу нашого недостатнього їх розуміння і специфіки структурно-динамічного мислення. У літературі ми не знайшли вказівок на генеральний принцип єдності чи розрізнення цих сфер чи етапів, окрім факту, що, коли ми говоримо і про тіло, і про душу, ми говоримо про людину. Чим, окрім носія, ці сфери об'єднуються і різняться? У більшості доступних нам літературних джерел наявність у людини тіла та душі приймається як даність. Щоб створити функціональну психодинамічну модель об'єкту розвитку ми продовжили пошуки ідей у сфері філософії. Мартін Хайдеггер говорить про онтичний, онтико-онтологічний та онтологічний способи існування людини. Видатний мислитель епохи відродження Микола Кузанський у своєму трактаті «Про передбачення» досліджує власне феномени *єдності та розрізнення*. (Це є принципами структурування його моделі. На рівні пересічних розмірковувань принципи впорядкування зазвичай не рефлексуються і не піддаються сумнівам). Він говорить про чотирьохрівневу *ієрархію єдності: тілесні відчуття, здоровий глузд, розум та вищу божественну єдність*. Хоча на теренах психотерапії і не існує інструментів для роботи з останньою із означених Кузанським сфер, ми вважаємо, що саме ця модель є найбільш зрозумілою та адекватною для використання у структурно-психодинамічній психотерапії. Спробуємо довести свою думку порівнюючи ієрархію Кузанського з нині популярною психологічною моделлю Клонінгера (темперамент – характер – особистість) боромейовим вузлом Лакана (реальне... – уявне... – символічне) та ідеями Хайдеггера про сутність людини та питання Буття. Ми припускаємо, що ієрархія Кузанського охоплює науково-психологічний, структурно-психоаналітичний (межовий між науковим та філософським) та філософсько-онтологічний рівні мислення. Терміни кожного з авторів ми будемо підкреслювати ризиком відповідної форми і не вважати повними синонімами. Таке порівняння різних концепцій може бути коректним при умові розуміння, що всі обрані нами автори досліджували той самий феномен – людину, висвітлюючи сфери її існування у певних контекстах та на певних рівнях мислення. Порівнюючи таким чином ми, звичайно, збіднюємо поле кожного поняття, але збагачуємо розуміння самого феномену, на який вони вказують.

Вимір *тілесності* за Кузанським (темпераменту, переживання, онтики) є *реально* відчутною, біологічно та соціально зумовленою структурою, яка сама собою без виміру здорового глузду не здатна до розрізненнь.

Вимір здорового глузду (розмикає рівень переживання від такого, що зараз переживається, до ще не пережитого), міркувань, характеру – знімає у собі перший вимір та утворює зумовлену мовним середовищем, якістю віддзеркалення, особливостями спілкування і навчання – структуру уявного. Розмірковування здорового глузду природно спрямовані на тілесні прояви світу які нам самі собою вже дані у відчуттях та переживаннях, безпосередньому досвіді. Спираючись на цей опис, припускаємо, що цей вимір теж треба віднести до онтичного рівня.

Вимір розуму, особистості (виконує інтегративну функцію за Клонінгером) є здатністю до рефлексії співвідношення форми розмірковувань та їх предмета, розрізнення тілесних проявів та уявлень про них. Всі автори згодні, що у пошуку умов виникнення цього виміру акцент очевидно падає на соціальні стосунки (досвід співвіднесення своїх бажань та бажань іншої людини) а можливості проявляються у здатності розрізняти та утримувати свої кордони та межі інших людей, покладати мету, здатності до гумору, духовності, наявності цінностей та здатності вибудовувати життєвий шлях; ми додамо – у здатності до мислення за Кузанським, символізації за Лаканом. Мислення розмикає якісно замкнені логічні конструкції здорового глузду; символізація дозволяє відрізнити уявне від реального та створює передумови виникнення реальності. Припишемо цей вимір до онтико-онтологічного рівня за Хайдеггером.

Четвертий вимір вищої божественної єдності (онтологічний) знімає собою попередні виміри та за визначенням не має наповнюватись конкретним психологічним змістом. Але він є структурно необхідним для утримання **розімкненості** духовного виміру і всієї системи. Питання про причину, сенс та творця мого існування є відсиланням за межі цього існування, трансценденцією, яка змістовно завершує модель, а структурно створює можливість принципової **незавершеності буття**. Тобто, саме завдяки цій сфері можливі зміни, розвиток, динаміка, свобода волі, творче натхнення, свідомий вибір, кохання, поезія і відповідальність. (Але треба зауважити, що присутність у мові слів «бог», «духовність», «смысл» не є гарантією утримання цього виміру. У культурі ми можемо спостерігати такі феномени як фанатизм, фетишизм, ідолопоклонство, галюцинації релігійного змісту та інше – **замкненість** свідомості на конкретному образі, уявленні, які розуміються буквально. Феномен відчутно зрозумілого але якісно незбагненого бога – розмикає свідомість, зберігаючи іманентність реального переживання. Мовою віруючої людини цей вимір існування можна описати словами

Валаамського старця: і у повсякденному житті «мати пам'ять Божу, що Він тут».)

Кузанський пише: «...почуття сприймає та не розрізняє; будь-яке розрізнення ж виникає зі здорового глузду, <...> здоровий глузд користується відчуттями як знаряддям розрізнення чуттєвих речей, але сам він той, який розрізняє у почутті те, що чуттєво сприймається. <...> царина чуттєвих речей вільна будь-якого заперечення та будь-якого небуття. Від царини ж вищої єдності, навпаки, віддалено всіляке ствердження. В області середніх єдностей допускається і ствердження, і заперечення; у другому – згорнуто; в третьому – розгорнено. У нижчій єдності мають місце тільки дієслова теперішнього часу; у першому, вищому, – жодного часу; у другому – згорнутість теперішнього та не-теперішнього часу; в третьому ж – розгорнено або теперішній, або не-теперішній час.»

Таким чином, чотиривимірний об'єкт розвитку у нашому дослідженні створює можливості:

- інструментального утримання в полі зору та відчуттів дослідника чи психотерапевта іманентних властивостей об'єкту;
- звернення до екзистенції як особливої людської здатності;
- і, як казав Мартін Хайдеггер, тримання питання про Буття відкритим – утримання розімкненості об'єкту розвитку, його трансцендентних властивостей.

Цей складний чотиривимірний об'єкт розвитку фактично є основою структурно-динамічної **антропології** – онтологічною моделлю людини, побудованою на основі ієрархії єдності. Ця модель, за нашими спостереженнями, дозволяє запобігти виникненню у дослідника та психотерапевта «універсального» ставлення до людини як до статистичного об'єкту, як прийнято у природничих науках. Також, вона створює умови утримання у свідомості дослідника **специфіки людськості** на будь-якому із відомих рівнів дослідження та можливість роботи з *невизначеністю* (та вимушеним не рефлексійним визначенням) у різних формах – від мовчання, пауз, білих зон на малюнках та безладу у стосунках, до неадаптивностей у структурі Его, порушень соціальної поведінки, образу тіла, відчуття спустошеності та екзистенційних проблем.

Слідом за багатьма дослідниками (Кузанський, Фейберн, Хорн та ін.) ми вважаємо здатність до **розрізнення** та **єднання** базовими для людини. А з точки зору структури, **специфікою людськості** ми називаємо **принципову можливість розмикання будь-якої актуальної замкненої сфери існування при одночасному збереженні відчуття єдності**. (Це визначення фактично є формулою можливості розвитку.)

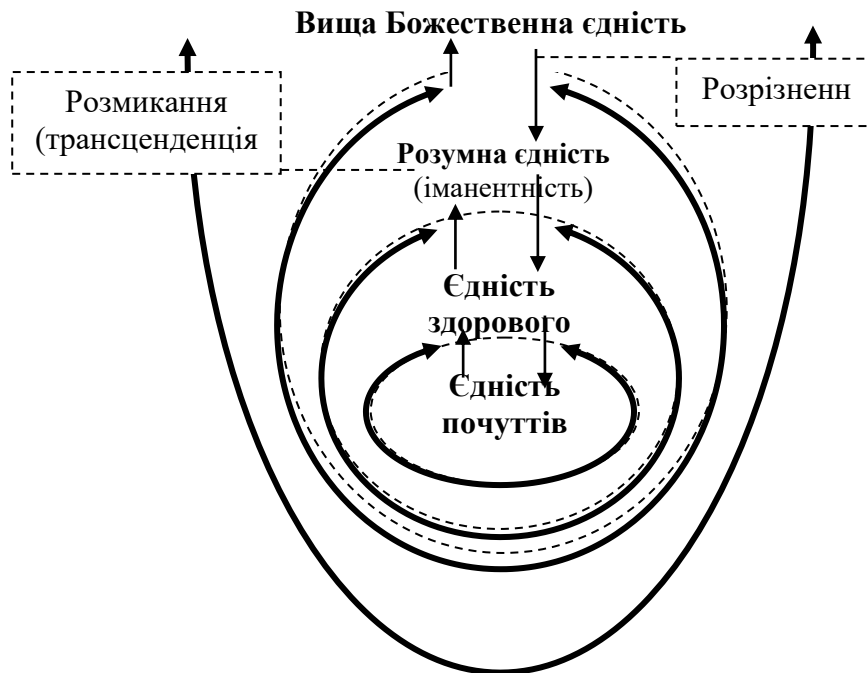

Рис.4

Другою рисою людськості ми вважаємо **принципову можливість розрізняти та утримувати позиції об'єкту та суб'єкту розвитку однією особою.** (Див рис.1) Тобто це можливість рефлексії, саморозвитку та свободи волі. Останнє питання про суб'єкт розвитку більш ретельно ми розглянемо у інших роботах. Щодо феномену розмикання в широкому розумінні, З. Фрейд щонайменше двічі використав у своїх теоріях цю структурну можливість. По-перше, формулюючи принцип реальності, він розмикав звужене розуміння свідомості як сфери уявлень, через принцип реальності, до широкого розуміння свідомості як самоусвідомлення людини у контексті світу. По-друге він розімкнув розуміння людини як такої, що принципово можливо досягнути та вичерпати, як людину-машину, – через поняття несвідомого, до людини як принципово незбагненого і невичерпного феномену.

Враховуючи фундаментальність теми розвитку, у нашому психотерапевтичному дослідженні ми не вичерпуємо її і розглядаємо тільки певні аспекти розвитку людини – як феномену з акцентом на *стосунках* як факторі і механізмі утворення структури психіки; *психічних кордонах* (і формах їх утримання) як умові існування психічних об'єктів; *ознаках* різних етапів розвитку та *цілях* цих етапів з точки зору **структуроутворення об'єкту.** Також спробуємо утримувати саме чотиривимірну модель людини як об'єкт та контекст наших досліджень.

Процес розвитку людини ми розглядаємо спираючись на традиції психодинамічного підходу та наші моделі. Тепер *описово* визначимо наше розуміння структурної мети розвитку – зрілості. **Зрілою є особа, яка має досвід самотійного свідомого розмикання замкнених сфер будь-якого виміру; рефлексійного утримання зв'язку між об'єктом та**

суб'єктом розвитку; позитивного проходження едипального періоду свого розвитку, співвіднесення власних бажань з бажаннями інших людей; має відчуття власних кордонів та психічних меж іншої людини, здатність поважати; досвід створювати і утримувати сталі стосунки одночасно більше ніж із однією особою, складати своє ставлення щодо відносин інших людей між собою; досвід відчуття своїх прагнень та контролю над імпульсами через принцип реальності, відокремлення своїх бажань від форм їх реалізації; розуміння умовностей, розрізнення буквального та символічного смислу слів та подій; має почуття гумору. Слідом за Фрейдом узагальнимо: здатна отримувати задоволення від кохання (тобто мати сформовані бажання та цікавість і повагу до інших людей як наявність інтенції до життя, гнучко спрямованого лібідо) та роботи (здатність здійснювати відповідальність – утримувати контекст соціальних стосунків і власне бажання у цьому контексті).

Етапи розвитку людини. Спробуємо розгорнути чотиривимірну онтологічну модель людини по вектору часу і виявити основні, зважаючи на процес формування структури психіки, етапи розвитку людини. Основним парадоксом такої роботи є те, що механічно це здійснити неможливо. У житті ми спостерігаємо, як вимір мислення іноді здійснює маленька дитина, а доросла розвинена людина подекуди втрачає вимір розмірковування і занурюється в емоції або втрачає відчуття власного єства і поринає по замкненому колу у нескінченні логічні, але безглузді розмірковування. Певно, що процес розвитку здійснюється нелінійно. Дуже важливу для нас ідею, з цього приводу, висловив Жак Лакан: людина – це мовна істота і вона народжується у мовне середовище. Ми продовжуємо цю думку: структура стосунків для дитини вже існує до її народження і зафіксована у структурі мови батьків. З одного боку, ми стверджуємо, що майбутня дитина з моменту зачаття вже існує у «силовому полі» батьківських стосунків. Крім цього можна побачити, що дитина формується у ритмічному візерункові життя вагітної/мами: мереживі змін її емоційного стану, сподівань родини, радощів чи тривоги, сердечних розмов чи непорозумінь, режимі прийому їжі, коливань відчуття захищеності; структурі родинних свят, молитов; добових, місячних та річних ритмах. (Це створює певні ритми організму – структуру коливань гормонів та інших хімікобіологічних показників, яка розгорнута у часі і є, одночасно, первинною структурою стосунків, у якій з'являється та формується дитина.) [8, с.82] На іншому рівні мовне середовище фіксує і відображує ці структури стосунків у певних усталених мовних формах відсилань – мовних звичках та патернах цієї родини, кола спілкування матері та батька, народу.

Тож, **онтологічна структура людини існує для дитини ще до її початку і в повному обсязі**, опосередкована мовою, стосунками батьків та хіміко-біологічними ритмами організму.

Цей факт є констатацією тілесно-соціально-психологічного емпіричного узагальнення. Питання про природу і походження самої структури, чому і як людина є такою – ми відносимо поза межі нашої компетенції до четвертої сфери.

Цілком очевидно, що форми здійснення структури є закономірними у конкретному соціокультурному оточенні певної доби, а змістовне наповнення – унікальним. За нашими спостереженнями, особа отримує досвід перебирання на себе функцій суб'єкту у трьох перших вимірах структури щонайменше протягом двох макроперіодів (двох «обертань» лаканівського баромейова вузла) – у різних контекстах. Перший тритактний період відбувається у структурі родини, де є щонайменше три сталі позиції стосунків, дитини, матері та батька і вони в ідеалі

утримуються сталими об'єктами. Другий – у широкому соціокультурному контексті, де і позиції і об'єкти більш-менш мінливі. (Згідно з моделлю теоретично можливими є третє коло тритактного обертання – у контексті «незбагненого» та нульове коло в контексті біологічного (в утробі). Але це є поза межами нашого теперішнього дослідження.)

Перший тритактний період. У цей період у тілесно-емоційному вимірі структура втілюється у візерунку коливань хіміко-біологічних характеристик організму та емоційному стані матері й батька. У вимірі здорового глузду – в уявленнях цієї родини про світобудову, певних логічних аксіомах, сталих ланцюжках розмірковувань, «сценаріях». Та типових для цієї родини «провалах», таємницях, витісненнях, розривах, недоладностях мови, родинних міфах. У вимірах мислення та вищої єдності – структура втілена як взаємоповага батьків, розрізнення у свідомості батьків реального та уявного, принципове допущення існування невідомого та незбагненого, відмінного від уявлень та припущення чи віру в існування вищих законів буття та повага до творця цих законів.

Зникнення з оточення дитини або втрата вже дорослою людиною вимірів мислення та вищої єдності, *буквальне, не символічне* відчуття чи розуміння феномену *структури* відсилань у вимірі здорового глузду чи тілесності має наслідками з одного боку – можливості існування **інтуїції** (структура стосунків відчутно існує, але відсутні можливості її особистого утримання; не дарма кажуть, що діти та тварини відчувають добрі чи погані наміри людей), з іншого – виникнення нескінченних варіантів **«магічних»** маніпуляцій свідомістю з використанням реально існуючої, відчутної, але проінтерпретованої довільним чином і не усвідомленої онтологічної структури людини.

Проілюструємо графічно емпірично виявлені та теоретично змодельовані етапи розвитку людини. Візьмемо за основу баромеїв вузол Лакана, додамо вертикаль, яка б вказувала на четвертий вимір вищої єдності (ВЄ) та розгорнемо цю схему по осі часу. Як відомо, Лакан вважав, що «ідея однолінійного, наперед встановленого індивідуального розвитку, який проходить один за одним у заданій типовій послідовності етапи...» [14, с.23] є оманливою. Підкреслимо ще раз, що всі означені сфери нашої моделі є доступними для людини з самого початку (безпосередньо чи опосередковано). Коли ж ми говоримо про етапи розвитку, то мова йде про набуття досвіду самостійного і безпосереднього утримання зазначених сфер існування особою. Лакан виділив такі порядки виміру людського існування: реальне (Р), уявне (У) та символічне (С), і змалював їх як три кола, які перетинаються між собою. Паралельно у нашій графічній ілюстрації друга схема буде означати розвиток об'єктних стосунків та можливості утримування психічних

кордонів. Квадратом ми означимо батьківську позицію (Б), еліпсом – материнську (М), кружечком – позицію дитини (Д), пунктирами та лініями – стосунки та актуальні відносини на стадії становлення самостійної можливості утримування (актуальність означимо стрілками), границі кружечку – розмиті, пунктирні чи чіткі – будуть вказувати відповідно на ступінь сформованості можливості утримання психічних меж дитиною. У цій моделі ми припускаємо, що особи, які виконують для дитини материнську та батьківську функції є психічно зрілими особами. Слово позиція вказує на те, що відповідні функції можуть виконувати інші особи. Наприклад, материнську позицію займає бабуся, старша сестра чи батько і т.д..

I етап. Розвиток дитини до народження та приблизно до 6 місяців після народження. В цей період структура об'єктних стосунків є зовнішньою стосовно дитини і пов'язана з нею безпосередньо через біохімічні ритми організму матері та опосередковано через структуру часу, життєві ритми родини та мову батьків. Дитина емоційно є частиною співприсутнього дорослого (частіше – мами).

Схему формування об'єктних стосунків на цьому етапі ми можемо умовно назвати *монадою* (0-мірний простір).

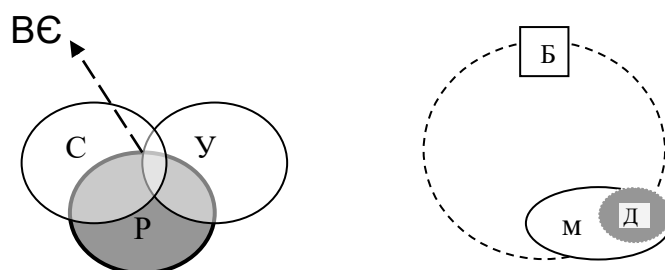

Рис.5.

На першому етапі *символічне, уявне та вимір вищої єдності* утримує для дитини структуроване середовище уособлене батьками («мовними істотами») та загальними ритмами життя. До народження – ці виміри опосередковані біологічно. За висловом Ж. Лакана, людська дитина народжується передчасно, її нервова система анатомічно не завершена, відсутня моторна координація та вона лишається гуморально залежною від матері. На нашу думку, дитина має *реальні* відчуття комфорту та дискомфорту, відчуття від внутрішніх органів та органів чуття. Спостерігаючи за новонародженими та поведінкою матерів ми звернули увагу на те, що немовля у перші тижні після народження вирізняє не стільки маму як окрему особу-годувальницю, скільки емоційний стан людини, яка здійснює первинний догляд та спрямованість її глибинної уваги – на немовля чи деінде. Новонароджене дитя заспокоюється, коли доглядальниця внутрішньо стабільна, спокійна та має настрій і час (добре налаштована на сприйняття потреб немовляти) бути тут разом з дитиною. Тобто уособлює на всіх рівнях, від тілесного до духовного та

вищого – зовнішню структуру стосунків у якій немовля вже має власне місце. Коли маминої уваги потребує усунення проблем власного здоров'я, не влаштованість побуту чи напружені стосунки з оточенням – виникає феномен неможливості зосередитись на спів-присутності з новонародженим. Дитина теж стає тривожною, плаксивою, тобто, відчуває дискомфорт який ми інтерпретуємо як дефіцит стабільності. Дитина губить своє місце в структурі стосунків, бо самостійно його втримувати ще не може. Не тривалі відволікання уваги матері – є нормальними та формують у дитини потребу у спілкуванні – дитина навчається привертати увагу до себе, поновлювати відчуття комфорту власними зусиллями.

Наші психотерапевтичні спостереження свідчать про те, що існує кореляційний зв'язок між актуальною здатністю людини долати перепони та характером смоктання молока на перших місяцях життя. Частіше за все, якщо людина не завершує справи, має труднощі з утриманням уваги, не витримує напруги і рятується втечею – в анамнезі виявляється така особливість, що немовля слабо ссало, відверталось, недоїдало і швидко втомлювалось. Це може бути побічним аргументом на користь тези, що життєва сила по-перше формується у відчуття «Я-сам» через відчуття власних зусиль щодо відновлення комфорту. Вони поступово диференціюються разом з диференціацією нервової системи, мозкових структур та стосунків зі світом. Основними складовими комфорту немовляти, за нашими спостереженнями, є відчуття ситості, теплого дотику, відчуття ритмічно пульсуючого серця матері та її спокійного дихання, відповідний смак та запах молока, тембр, висота звуку та ритм голосів матері та батька, які відповідають стану спокійної радості, ритмічна зміна світла та темряви і відповідні родинні ритуали, небайдужий погляд матері. Щоб виникла необхідність відновлювати комфорт, звичайно, потрібно часом відчувати помірний дискомфорт. Тобто, не менш важливими для розвитку є *тимчасові* та *помірні* стани голоду, спраги, холоду, мокрості, коливання запаху та смаку, світла, не комплементарні дотики – як **помірні фрустрації** та **досвід помірного дискомфорту**. Помірна фрустрація, життєві ритми, **досвід помірного очікування** та **необхідність докладати зусилля** (м'язова напруга, плач) **для відновлення комфорту** – за нашими спостереженнями є первинними умовами подальшої диференціації *здатності до розрізнення*, відповідно, поступового формування первинних психічних меж, свідомості та мислення. (На думку Гюнтера Хорна, *обмеження* у рухах в останні тижні вагітності спонукає дитину до народження.) Можливість та необхідність докладання власних зусиль немовляти щодо відновлення комфорту, крику, смоктання, хапання, намагання звільнитись від пелюшок при тугому пеленанні, фокусування погляду та

ін., та адекватна відповідь дорослого на ці зусилля – є первинними умовами формування відчуття самості, «Я-сам». Вже на цьому етапі маємо розрізнення на суб'єкт та об'єкт.

Слідом за М. Малер, Ф. Піне та А. Бергманом ми виділяємо дві під фази цього періоду: переважання відчуттів від власного тіла та переважання відчуттів від контактів із зовнішнім світом. Перехід може відбуватися приблизно у три місяці з першою посмішкою немовляти та уважним стеженням за об'єктами зовні. Структурних змін не відбувається, але змінюється інтенція уваги. Графічною метафорою цього переходу може стати таке зображення:

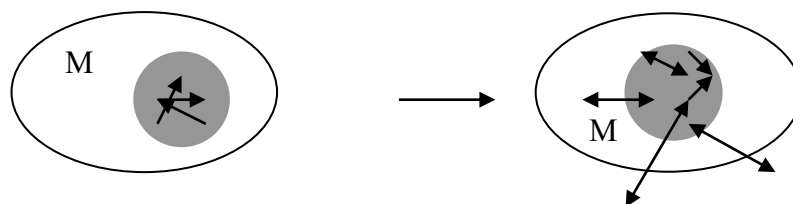

Рис.6

Переважна увага до відчуттів від внутрішніх органів поступово змінюється на здатність зосереджувати увагу на зовнішніх подразниках.

За нашими спостереженнями та відповідно моделі, сучасні уявлення педіатрів та акушерок про користь годування за бажанням, «свободи» рухів – вдягання на новонароджених штанців та підгузок, які не промокають («памперсів»), та використання пустушки – є неоднозначними та такими, що можуть гальмувати та викривляти процес розвитку немовляти.

У випадку регресії дорослої людини у цей період – актуалізується монадна «структура» стосунків і має місце «психотична» симптоматика. Тілесні відчуття та переживання актуалізуються. Здатність розуміти чи розмірковувати – втрачається. Від психозу регресія на рівень монади відрізняється тим, що при регресії зберігається розімкненість та можливість діалогу.

Якщо на цьому етапі з якихось причин припиняється розвиток чи відбуваються фіксації (життєва енергія лібідо не знаходить адекватних форм втілення, не знаходить місця у структурі стосунків, іншими словами, дорослі не мають стосунку до дитини) – може бути сформована психотична патологія.

II. Другий етап – розвиток дитини з шести до вісімнадцяти місяців, стадія дзеркала за Лаканом, опросторювання часу, формування здатності до відчуження. Якісне прирощення структури: формування психічних кордонів та об'єктів, можливості самостійного утримування сфери уявного. Формування образу тіла.

На цьому етапі символічне та вимір вищої єдності продовжує утримуватись для дитини її оточенням, «мовними істотами» батьком та

мамою, людьми, які здійснюють первинний догляд, розмовляють з дитиною, відповідають поглядом на погляд, жестом на спонтанний жест дитини (Д. В. Віннікотт), віддзеркалюють її стани і потяги, «вгадують» та задовольняють бажання. Відчуття реального на основі диференціації анатомічних структур нервової системи вже достатньо розвинуто, щоб бути на примітивному рівні – «усвідомленим». Актуальним є активне оволодіння своїм тілом як автономною єдністю та підручним простором, розвиток моторної координації, засвоєння виміру уявного. Мама, чи людина, яка виконує її функції – віддзеркалює психічні стани дитини через всі канали відчуттів. Вона, як носій комфорту – впливає на ці стани та означає їх через інтонацію, тембр та ритм мовлення; характеристики дотиків – ніжні (увага спрямована саме на дитину), грубі або неухважні; запах власного тіла, який несе інформацію про емоційний та гормональний стан матері, в залежності від спрямованості її уваги – на дитину, чоловіка чи де інде; характеристики погляду – лагідного чи сердитого, уважного чи байдужого; смак молока, який теж змінюється, в залежності від стану матері; через слова, зміст яких поки що майже не виокремлюється немовлям із загальної материнської уваги і саме на цьому етапі поступово стає доступним свідомості дитини через конкретність означених переживань. Самостійне пересування дитини у просторі може створювати небезпечні ситуації і нормальні **фрустрації** на цьому етапі формуються на основі відчуття **болю** (торкатися вогню – боляче, значить – не можна) та за принципом безпеки для дитини і встановленого у родині порядку. Процес формування об'єктних стосунків на цьому етапі ми можемо розділити на дві фази – фазу інфантильної діади та зрілої діади. Фаза інфантильної діади структурно визначає поступове виокремлення об'єкту (через під фазу часткового об'єкту, за Меланією Кляйн) із середовища. Середовище уособлює мати зі своїм емоційним ставленням до дитини та певними хіміко-біологічними еквівалентами цього ставлення. Актуальними є ігри, спрямовані на формування константних характеристик об'єкту: об'єкт зникає та знову з'являється (заплющуються та розплющуються очі; іграшки або люди переміщуються у просторі, зникають із поля зору і з'являються через активність об'єкту або самої дитини) – кидання іграшок, м'яча, піжмурки, схованки, інші способи оволодіння простором.

Фаза зрілої діади символізує поступову диференціацію об'єкта та формування здатності створювати відмінні стосунки із різними об'єктами. Особливістю діадичного етапу є те, що *одночасно* дитина поки що здатна підтримувати стосунки тільки з одним із об'єктів і поступово навчається утримувати у зоні активної уваги кілька об'єктів. Хоча послідовно вже є можливість переміщувати увагу та розрізняти різних людей. Дитина починає

впізнавати своє відображення у дзеркалі та «усвідомлювати» наявність свого тіла як цілого. (1-номірний простір).

У випадку регресії дорослої людини у цей період актуалізується діадична структура та розгортається межева симптоматика, втрачається символічна функція. Якщо на цьому етапі припиняється розвиток або утворюються фіксації – формується межева патологія. За Кернбергом, нижній межовий рівень та проміжний рівень.

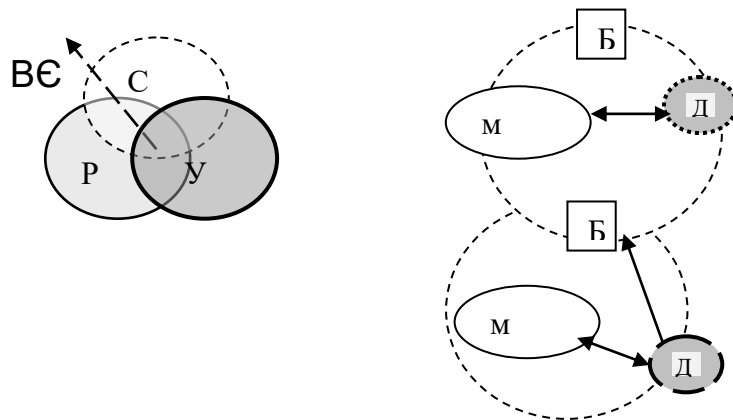

Рис.7

III. Етап розвитку дитини з вісімнадцяти місяців приблизно до п'яти – шести років, стадія триангуляції, закінчення передедипальної та едипальна стадії у сучасному психоаналізі, формування здатності подолання відчуження через функцію символізації. Якісне прирощення структури: можливість формувати ставлення не тільки до об'єктів, а й до стосунків між об'єктами. (2-мірний простір)

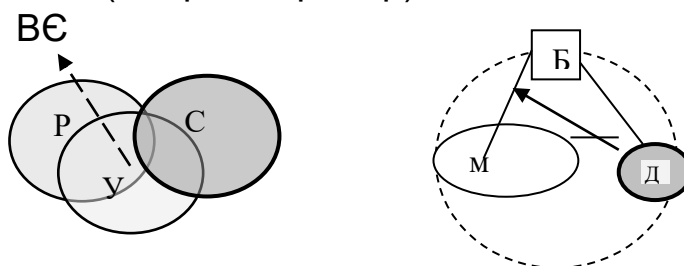

Рис. 8.

На цьому етапі символічний вимір поступово присвоюється і диференціюється. Рівень вищої єдності продовжує утримуватись для дитини батьками. Батько є носієм законів світобудови. Продовжується оволодіння мовою. Виникає розуміння умовності, багатозначності слів, їх залежності від контексту. Виникають ігри «понарожку». Прагнення поступово втрачають свою тотальність. Формується почуття гумору. Виникають і випробовуються уявлення про добре і погане, про правила і закони, що робити можна, а що не можна і чому. Фрустрація формується на основі батьківського ставлення та слова – уособлення закону, табу. Дитина стає спроможною утримувати у полі уваги одночасно кілька об'єктів, звертає увагу на стосунки між батьками, відчуває і починає розуміти, що бажання матері, як казав Лакан, належить батькові.

Поступово приймає як дійсність необхідність вгамовувати деякі свої хотіння та імпульси, враховувати бажання інших. У дитини виникають уявлення про моє і не моє. Відчуття психологічних кордонів себе та інших – спочатку на матеріалі стосунків у родині та найближчому колі знайомих, які теж виконують материнські та батьківські функції.

3. Фрейд символічно вказав на основний механізм переходу на більш зрілий рівень розвитку, описавши комплекси Едіпа та кастрації у фалічному періоді. Дитина звертає увагу на анатомічні відмінності статей і фантазує щодо причин цих відмінностей. Не можливо уявити собі людину, анатомічно відмінну від мене, не здійснивши якісного переходу від буквального до символічного розуміння і використання слів: «люди бувають різними, чоловіки мають пеніс, а жінки не мають». В цей час вже досягається певний рівень статево-рольової ідентифікації і в дитини виникає можливість уявити себе на місці дорослого тієї ж статі у родинних стосунках. Спочатку буквально – стати чоловіком для матері чи дружиною для батька. Це супроводжується амбівалентними почуттями любові, ревності, захоплення та страху, фантазіями: «батько може позбавити дитину буквальної анатомічної ознаки чоловіка». Структурно едипальний якісний перехід полягає в тому, що бажання хлопчика продовжувати володіти бажанням своєї матері вже з позиції її чоловіка підлягає **символічній кастрації**. Символічній кастрації підлягає й інфантильне бажання матері залишити свого хлопчика для себе. Для дівчаток досягненням стає ідентифікація з мамою, а задачею – символізація потягу оволодіння бажанням батька. Виникає феномен табу – як непорушного закону, якому треба підкоритись і якому підкорюються мама й тато. З цього досвіду витікає відчуття **сталих та гнучких психічних кордонів**.

Кастрація в буквальному сенсі – це видалення статевих залоз. У дитячих фантазіях – позбавлення пенісу, у побутових уявленнях – позбавлення чоловіка чи жінки можливості відчувати сексуальне задоволення через позбавлення чи пошкодження відповідних статевих органів. У широкому розумінні та з точки зору аналізу структури кастрація це окремий випадок фрустрації у едипальному періоді: унеможливлення задоволення бажання певним, і в уявленні людини – єдиним можливим чином. У цьому віці буквально і конкретно здійснення статево-рольової ідентифікації полягає в присвоєнні дитиною відповідного місця – матері чи батька з усіма можливими його функціями, які дитина домальовує у своїй уяві. Але батько накладає табу на конкретне здійснення дитиною функцій дружини для батька і чоловіка для матері. Тому дитина вимушена розшарувати у своїй свідомості такі складні феномени як бажання і форму його задоволення та за рахунок символічної кастрації так би мовити виштовхується у новий етап розвитку, зі світу конкретності

у вимір умовності, символізму, розмикання уявлень, розрізнення реального та уявного вимірів. Люблячий і зрілий батько підтримує бажання дочки бути жінкою і визнає її такою, привабливою для себе, але відсилає здійснення цього бажання дівчинки у майбутнє з її тодішнім обранцем та у символічний план. Дівчинка грається ляльками, у дочки-матері, принцесу та принца, вдягає дівчачий одяг, засвоює відповідну манеру поведінки і фантазує про свою сім'ю. Теж із хлопчиками щодо мужності. Хлопчик дарує мамі квіти, майструє, захищає, поводить себе чоловіком. А тато поважає його та визнає за ним право перебувати у чоловічому братстві, але не дозволяє буквалізувати смисл.

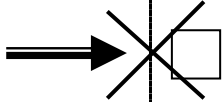

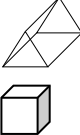

Щоб краще зрозуміти унікальність та значущість феномену **фрустрації** як одного з пускових механізмів у процесі становлення людини, внутрішньої необхідності переходів на більш зрілі етапи розвитку та у процесі психотерапії, пропонуємо графічну ілюстрацію розрізнення форм фрустрації, буквальної та символічної кастрації. Додамо, що спираючись на спостереження Лакана, ми бачимо, що саме факт *передчасного народження* людської дитини є фрустрацією. Дитина вимушена створювати штучні (не тваринні) способи існування у процесі власного розвитку – людські стосунки.

Рис. 9.

Опис феномену	Суб'єкт бажання	Потреба, хотіння, бажання	Форма Реалізації бажання	Наслідки. (Ми описуємо крайні випадки. Звичайно, що у житті частіше представлені часткові та проміжні випадки реалізації структури задоволення/незадоволення бажання)
Задоволення потреб. Фрустрація відсутня.		→		Інфантильне та ситуативне задоволення потреб – перехід на більш зрілу стадію не здійснюється. Здатність автономного здійснення структури та психічні кордони не формуються.

Продовження рис.9

Фрустрація через досвід очікування.		→ →		Початкове формування здатності самостійного утримання психічних кордонів. Формування здатності відчуватись від переживання. Формування часткового об'єкту. Виникнення необхідності докладати власних зусиль для задоволення потреб, поновлення комфорту.
Фрустрація через біль та небезпеку.		→		Формування здатності самостійно утримувати психічні кордони, об'єкти. Дитина навчається враховувати контекст, бути обережною, передбачати найближче майбутнє, шукати різноманітні можливості задоволення потреб,

				називати бажання. Починає розуміти, що об'єкт бажання може знаходитись у різних станах (гарячий чи теплий, наповнений чи порожній, лагідний чи сердитий) і це потрібно враховувати.
Кастрація бажання				Бажання заперечується, не визнається батьками, його задовольнити неможливо (у крайньому випадку батьки заперечують навіть право на бажання). Щоб зберегти стосунки дитина «припиняє» бажати та припиняє відчувати себе, намагається «вгадати» бажання батьків. Відчуження формується і не долається. Пізніше виникає симптом: «я не знаю, чого сам хочу», невпевненість. Психічні кордони є жорсткими та відчуженими. Здійснюється перехід на стадію триангуляції у негативний спосіб. Супроводжується страхами, тривожними та депресивними станами, відчуженими фантазіями.
Символічна кастрація буквальної форми задоволення бажання				Бажання підтримується і визнається батьками, наповнюється силою, створює відчуття впевненості, але його неможливо задовольнити буквально. Дитина вимушена і має сили виходити на символічний рівень існування. Створюється можливість символічного утримання психічних кордонів. Здійснюється позитивний перехід на стадію триангуляції. З'являється можливість вибору, любові, поваги, свободи – в межах батьківського закону.

Другий тритактний період. Наступні етапи як на другому оберті спіралі повторюють основні задачі розвитку перших трьох етапів, але в широкому соціальному контексті. Структурні можливості випробуються у нових стосунках. Виникає можливість усунення або пом'якшення можливих вад структури за рахунок стосунків з іншими об'єктами.

IV. (Перший етап другого тритактного періоду) Наступний етап розвитку (латентний період) полягає у підготовці зовнішнього щодо родини «плацдарму»,

щоб було звідки у майбутньому здійснити критичне переосмислення набутої базової структури стосунків.

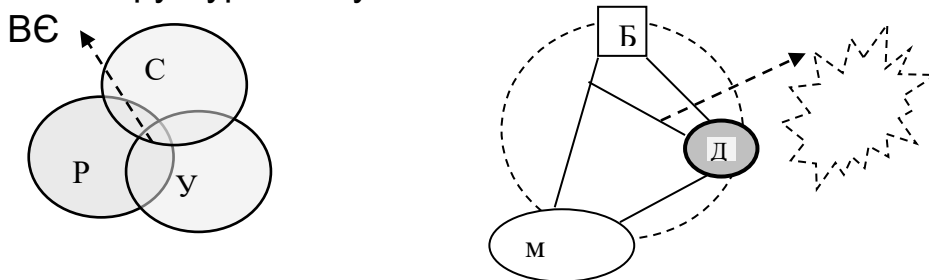

Рис. 10.

Оточуючий світ поступово диференціюється. На цьому етапі відбувається випробовування реальності та засвоєння набутої базової структури у різних сферах існування. А саме, оволодіння широким простором стосунків з різноманітними об'єктами живого, неживого та ідеального світу, **набуття компетентності** у світі. Актуальним стає навчання, пізнання світу ідей, набуття навичок, випробовування своїх тілесних можливостей у спорті, ідеалізація авторитетів. Набута структура наповнюється новими змістами. У минулі часи у цьому віці було прийнято «ходити в люди» – ставати учнем майстра, жити поза родиною.

V. У період пубертату («другої стадії дзеркала») з одного боку, продовжується засвоєння зовнішнього світу з акцентом на стосунки з однолітками, з іншого, відбувається гормональна перебудова організму і випробування його нових властивостей. Відчуття укорінення і самоусвідомлення набувають нового сенсу у віддзеркаленнях – ставленні до підлітка його оточення, однолітків, дорослих поза родиною.

VI. Юнацький вік та початок дорослого життя, коли людина набуває здатності приймати на себе відповідальність за власне життя та життя рідних, отримувати задоволення від праці та кохання. **Структурна зрілість, «другий едипальний період».** Новий термін ми використовуємо у своїх дослідженнях на таких підставах. Слово «едипальний» – за принципом структурної подібності з едипальним періодом трьох-шести років, коли виникає можливість і необхідність символічної кастрації інфантильної форми реалізації бажання. Тобто образ себе та світу, який до того співпадає для немовляти з реальністю, поступово має набути умовного характеру, відокремитись від реального завдяки символічній функції та існувати саме як образ. Слово «другий» тут використовується тому, що вперше в ранньому віці символічну кастрацію здійснює батько на підставі зовнішнього для дитини Закону. Закон як структура стосунків, тобто смислова зв'язність простору та послідовності життєвих подій, передається дитині у спадщину від батьків. Поведінка самих батьків, їхні стосунки – підпорядковуються цьому закону, який, до того ж, сформульовано в мові. Дитина чує батькову заборону та бачить, як мати й сам батько підкорюються цій забороні. Другого разу, на новому рівні це

може бути здійснено в результаті екзистенційного самовизначення особистості з урахуванням своїх життєвих реалій. Людина визначається у своїх пріоритетах, життєвих смислах та цілях і свідомо накладає на себе відповідні обмеження. Виникає зовнішня щодо базової структури позиція особистості, можливість справжньої рефлексії, свободи, саморозвитку і структура особистості $n+1$ -го виміру.

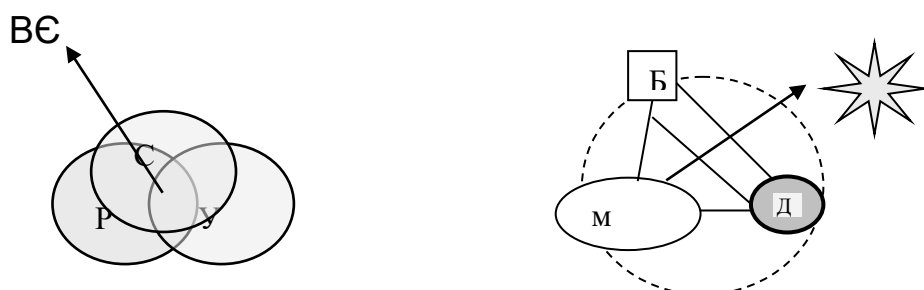

Рис. 11.

Таким чином, на цьому етапі наша структурна модель розвитку набуває завершеного вигляду: розімкненості та можливості суміщення суб'єкту та об'єкту розвитку. Структура зрілості тотожна онтологічній структурі людини як такої. Вона забезпечує самототожність об'єкту, тобто ідентичність людини з одночасною можливістю трансценденції.

Відповідь на питання, чи можливі інші позитивні зміни структури у подальшому житті людини – обмежена запропонованою нами онтологічною моделлю людини. Ми бачимо, що існує структурна необхідність третього кола тритактного обертання баромейова вузла у контексті Вищої Божественної єдності. Але поки не маємо коректних інструментів дослідження цих етапів. Сподіваємось, що життєвий та психотерапевтичний досвід буде спонукати подальші дослідження.

Феномен поваги. Слово повага у словниках тлумачиться як почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийось заслуг, високих позитивних якостей; одна з найважливіших вимог моральності; ставлення до людей, в якому практично визнається достоїнство особи. Таке визначення описує властивості об'єкту, *достойного поваги*

На початку ми припустили, що здатність шанувати є особливою властивістю самого суб'єкту, яка виникає тільки на певному етапі становлення. Ця наша гіпотеза, яку ми перевіряємо протягом всього дослідження, вже зараз потребує уточнення. Виходячи з визначення структури стосунків як таких, що існують для особи вже до її народження і зафіксована у структурі мови найближчого оточення, та спостерігаючи за немовлятами ми бачимо, що здатність відчувати неповагу до себе теж існує як властивість структури батьківських стосунків з самого початку. Але здатність самостійно утримувати цю структуру та проявляти повагу до інших можлива не раніше едипального періоду.

Цікавими є також спостереження за дітьми із дитячих будинків, які у більшості мають досвід втрати, непомірних фрустрацій, приниження, насилля, неповаги. В умовах дитячого табору ми досліджували кілька груп дітей із різних регіонів України загальною кількістю 98 осіб віком від 14 до 17 років. Серед них у 27-и дітей батьки були позбавлені батьківських прав, 13-теро дітей із багатодітних родин, 4-веро – сироти, у 4-рьох помер один із батьків, 10-теро – із «благополучних» сімей потрапили в табір в результаті фальшування документів (відпочинок на морі для дітей був безкоштовним), решта – діти із малозабезпечених та неповних родин. В рамках роботи з великими групами по 49 осіб, терапевтичної роботи в групах по 3 – 12 осіб, індивідуальних зустрічей та спостережень за життям у таборі ми виявили, що більшість дітей не згадують про важливість поваги при довільному описі бажаних стосунків (у формі твору, тлумачення своїх малюнків, колажів та групової роботи), але тонко і гостро реагують на прояви неповаги. У груповій роботі на етапі опрацювання конфліктів саме правило взаємної поваги та його практичне засвоєння в іграх та вправах стало вирішальним задля позитивного розв'язання конфліктів. Тож у мові та свідомості цих дітей слово повага є майже не задіяним, але відчуття поваги/неповаги до себе інтуїтивно використовується як сигнал можливості довіряти чи не довіряти співрозмовнику. У мові ж для опису бажаного «я» діти обирають такі наближені за значенням слова: дбайливість, щирість та чуйність, привітність, співчутливість, поступливість. Для опису небажаного «я» обираються слова: холодність та призирство, мстивість, примхливість, заздрість, злопам'ятство, образливість. Також ми спостерігали кілька ситуацій, коли дорослий, від якого залежали діти, проявляв неповагу та формалізм що до них. У відповідь у дітей «вмикались» механізми маніпулятивної поведінки. Хоча у стосунках з іншими дорослими ці самі діти були щирими та чуйними. Отже, не зважаючи на те, що, як ми припускаємо, у родинах цих дітей слово повага не було загальноживаним а феномен поваги/неповаги досі не є усвідомленим, він відіграє важливу роль в соціальному житті дітей, а у мові фіксується через опис окремих рис поваги. По-перше, відчуття поваги/неповаги до себе використовується як ознака безпеки/небезпеки у цих стосунках, по-друге, власна повага/неповага до співрозмовника стає ознакою відповідної обраної стратегії поведінки.

Подивимось на цей феномен через призму онтологічної моделі людини та етапів становлення у процесі розвитку особи. Виходячи з того, що повага визначається як особливе ставлення до іншого, зрозуміло, що місце іншого, тож і психічні кордони особи, яка здатна до шанобливого ставлення, існують та можуть самостійно утримуватись. Також уже розвинуто і здатність оцінювати стосунки, властивості та вчинки іншої

особи (та власні) або прислуховуватись до існуючих її оцінок. Тож існує можливість порівняння, тобто у внутрішньому просторі людини існують уявлення про більш ніж одну особу. Крім цього важливою є наявність інтенції, цікавості до іншого. Тобто лібідо направлено назовні, структура має більше двох елементів, вона розімкнена. Отже, за наведеними ознаками виходить, що здатність до поваги виникає в процесі становлення не раніше едипального періоду. До цього етапу здатність поважати утримується для особи її оточенням. Людина може промовляти це слово і намагатись наслідувати чи імітувати відповідні патерни поведінки. Але не маючи внутрішньої основи та перебуваючи на відстані від значимих об'єктів або, якщо конституційні об'єкти втрачають свої «дорослі» властивості, особа буде вимушеною спиратись тільки на зовнішні випадкові опори, повсякчас буде втрапляти в халепу, порушувати кордони інших людей, проявляти інфантильну неповагу, маніпулювати. Відчуття несправедливості та образи опосередковано вказують на доедипальну структуру чи на факт регресії.

Феномен поваги за своєю структурою фактично збігається з феноменом зрілої людини. У вимірі тілесності/емоційності він може проявлятися як перед установка свідомості – симпатія, прихильне ставлення до світу. У вимірі здорового глузду, – як уважне ставлення і врахування звичаїв, соціальної ієрархії, авторитетів та інших більш-менш закономірних структур стосунків, соціальна адаптованість. У вимірі розуму, – як можливість виявляти чи встановлювати нові закономірності, стосунки з «чужими» об'єктами, вирішувати непорозуміння і конфлікти, обертатись обличчям до невідомого. У вимірі вищої єдності – позитивно приймати факт неможливості повного контролю над своїм життям, мужньо сприймати випробування і бути здатним до щиросердної вдячності.

Феномен поваги та феномен нездатності до поваги можуть бути важливими діагностичними критеріями у психотерапевтичному процесі. Відомо, що контр переносні відчуття досвідчений психотерапевт використовує як чуттєвий інструмент діагностики. Також ми спостерігали за тим, що навіть маленькі діти на рівні структурного дискомфорту відчують неповагу до себе і реагують незадоволенням і бажанням уникнути таких стосунків. Тож будь-який психотерапевт теж відчуває таке ставлення. Щоб використовувати його як один із діагностичних критеріїв ми пропонуємо у додаток до описаних моделей враховувати ще й поняття регресії. Відомо, що у ситуаціях непомірної фрустрації актуалізуються різноманітні захисні механізми, які проявляються в тому числі і в феномені регресії – спонтанному поверненні на один із попередніх етапів розвитку. Цікавим є спостереження, що така регресія може бути тотальною чи зонованою. Тобто у зонах стосунків із різними

об'єктами чи в різних тематичних сферах існування людини рівні регресії (і рівні розвитку) можуть бути не однаковими. Наприклад, одна пацієнтка була цілком дорослою здатною відчувати та дарувати задоволення у стосунках із чоловіком, успішною на роботі, приємною і щирою з подругами. Але у стосунках із юною дочкою втрачала можливість гнучкого ставлення, поваги і поводила себе як жорстокий і підозрілий диктатор не зважаючи на глибоку і щирю любов до дівчини. Виявилось, що і у стосунках з власною мамою відбувалось дещо подібне. Тож ця пацієнтка змогла здійснити свій зрілий розвиток у багатьох тематичних зонах, окрім зони материнських стосунків. Відчуття контрперенесення у психотерапевта змінювалось, залежно від теми розмови. І феномен одночасно любові і неповаги, який виникав при розповіді про дочку, з приводу якої пацієнтка і звернулась, вказував на діадичний, а інколи і монадний рівень стосунків. Таке розмежовування зон дозволило психотерапевтові здійснити діалог із дорослими частинами особи, відшукати ресурси і створити можливість рефлексії інфантильних зон та подальше їх опрацювання. Феномен поваги/неповаги, який легко упізнати в житті, став у цій роботі символом, критерієм і опорою для пацієнтки у її внутрішній роботі над собою.

Висновки

Таким чином, намагаючись зрозуміти структурно-психодинамічні механізми розвитку та переглянути сам феномен розвитку людини в сучасних соціокультурних умовах, ми були вимушені дослідити такі граничні феномени, як час та простір та створити відповідні моделі. Окрім цього ми здійснили реконструкцію феномену зрілості, на основі ідей М. Кузанського, Ж. Лакана та М. Хайдеггера створили антропологічну модель об'єкту розвитку та на основі структурних перетворень виокремили етапи розвитку людини, які можемо вважати онтологічно необхідними і структурно не залежними від соціокультурних умов. Але, відповідно цих умов відбувається конкретна реалізація чи **не реалізація** онтологічних можливостей, викривлення чи патологічне протікання процесу. Нами запропоновано терміни «другий едипальний період» та «друга стадія дзеркала» як висвітлення сутнісних процесів структуроутворення, які відбуваються на цих етапах. Також ми створили графічну інтерпретацію інтенційної моделі розвитку, яку можливо застосовувати і для інших процесів та об'єктів, наприклад, для аналізу розвитку організацій, соціальних угруповань та ін.. За допомогою цієї моделі легко створити типологію порушень та діагностувати відповідні типи порушень розвитку об'єкту. Нами досліджено також феномен

помірної фрустрації як рушійний механізм розвитку, розрізнено актуальні форми фрустрації в залежності від етапу розвитку. Також ми запропонували гіпотезу щодо **онтологічної мети психотерапевтичної допомоги** у рамках структурно психодинамічної психотерапії. На наш погляд, на перший план у цій роботі виступає **створення можливості утримувати та у разі необхідності – відновлювати інтенційну структуру розвитку особи**. Тобто відповідно із сутнісним визначенням психіки людини як динамічного феномену, необхідно сприяти створенню системи **забезпечення можливості направлених змін** психічного феномену. Важливим є використання концепту «розімкненості» як основи психотерапевтичного розрізнення та концепту «стосунків» як одиниці аналізу психодинамічного процесу. В ході роботи нам вдалось довести нашу гіпотезу про те, що здатність шанувати – є особливою властивістю самого суб'єкту, і можливість самостійного здійснення цієї властивості виникає тільки на певному зрілому етапі становлення людини. Виявлений структурний збіг феноменів людини та поваги вказує не великий діагностичний потенціал поняття поваги/неповаги, який почав вимальовуватись у психологічному та психотерапевтичному контекстах. Ми можемо спрогнозувати і позитивне соціальне значення даного дослідження, хоча воно потребує окремої розробки. Нагадаємо, що у сучасних словниках з психології, психотерапії та філософії стаття про повагу відсутня. Протягом дослідження виокремились та стали структурно прозорими такі важливі механізми становлення людини як **відчуження** та **символізація** і вони потребують подальшого вивчення. Зрозуміло, що без процесу відчуження не можливе формування свідомості та самоусвідомлення. Але без феномену символізації не можливе позитивне подолання відчуження та утримання зв'язку між тривалістю живого переживання та відчуженими просторовими формами уявлення. Поза символізацією відчуження перетворюється на руйнівний симптом сучасної цивілізації та окремої особи. Тож, запропоновані антропология та моделі важливих проявів людськості можуть стати основою для побудови у майбутньому структурно-психодинамічної психотерапії та підвищення ефективності практичної роботи психотерапевтів.

Список використаної літератури

1. Бергсон А. Собрание сочинений т.1, М.: «Московский клуб», 1992. – 336 с.
2. Винникотт Д. Разговор с родителями. – М.: Независимая фирма «Класс», 1994. – 112 с.
3. Винов И. От техне к гнозису, или символдрама в горизонте философии с.5-25 // Символдрама. Сборник научных трудов, Мн.2001. – 416 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. Ред. В. Т. Бусел.- К.; Ірпінь: ВТ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. с. 255-316 // Труды семинара по герменевтике – вып.1, – Одесса Принт Мастер, 1999.
6. Гуссерль Э. Амстердамские доклады. Феноменологическая психология. с. 62-81 //Логос, 1992. – 203 с.
7. Гребень Л. Некоторые аспекты духовной антропологии Николая Кузанского в контексте современной психотерапии. с.92-97// Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матеріали VI Костюківських читань (28-29 счня 2003 р.). – Т.3. – К., 2003.
8. Гребень Л. Модель психотерапевтичної роботи з внутрішнім часом у символдрамі та техніка створення символу //Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України./ За ред. Максименко С.Д. К.: 2000 – т.ІІ, ч.5
9. Гребень Л.: Идеи времени и свободы в философии Анри Бергсона и их значение для современной психотерапии // Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія К.2002 – т.3, Випуск І
10. Гребінь Л.: Ідея часу як концептуальна основа психотерапії // Психологічна допомога сім'ї. Книга 3. – К.: Плавник, 2006 – (Серія «Психол. Інструментарій») .
11. Декарт Р.: Сочинения в двух томах, том 1. М.: Мысль, 1989
12. Кісарчук З.: Історико-культурні передумови становлення психотерапії як наукової дисципліни. С.5-19 // Актуальні проблеми психології. т.3,; Консультативна психологія і психотерапія: 36 наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – Ніжин: Міланік, 2008. – 2008. – Вип..5. – 266 с.
13. Кузанский Н.: Сочинения в 2 томах, том.2; М.: Мысль 1980.
14. Лакан Жак: Стадия зеркала как образующая функцию Я, какой она раскрылась нам в психоаналитическом опыте. С.7-15 // Инстанция буквы, или судьба раз ума после Фрейда. М.: «Русское феноменологическое общество», «Логос», 1997. – 184 с.
15. Лакан Жак: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/1955). Семинары. Книга 2.
16. Ожегов С., Шведова Н.: Толковый словарь русского языка. М., 2000.
17. Рільке Е. Книга образов. – СПб.: Терция, Кристалл, 1999.- 448 с.
18. Словарь по этике. Под ред. И.С. Кона. М., 1983.
19. Фрейд З.: Избранные сочинения. М.: Медицина, 1991.
20. Фрейд З.: Психоаналитические этюды. Минск, 1996
21. Хайдеггер М.: Пролегомены к истории понятия времени. – Томск: Издательство «Водолей». 1998. – 384 с.
22. Хайдеггер М.: Бытие и время. СПб.: «Наука», 2002. – 451 с.
23. Хорн Гюнтер: Шесть этапов развития ребенка в зеркале символдрамы. (Выступление на Международном симпозиуме по проблемам психотерапии и профилактики психических нарушений у подростков, г. Калуга, октябрь 1997 г.)
24. Цуканов Б. Й. Собственная единица времени в психике индивида. Автореферат дис. На соискание ученой степени доктора психологических наук. Киев 1992

25. Юрченко Т.: Психотерапевтическая помощь людям, имеющим экзистенциальную зависимость. С. 162-180 // Актуальні проблеми психології. т.3,: Консультативна психологія і психотерапія: Зб наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – Ніжин: Міланік, 2008. – 2008. – Вип..5. – 266 с.

26. Cloninger R., A Systematic Method for Clinical Description and Classification of Personality Variants //Arch Gen Psychiatry. Von 44. June 1987

27. Leuner H., Horn G., Klessmann E.: Katathymes Bilderleben mit Kindern und Jugendlichen, 3. Aufl. Reinhardt, München 1990

28. Mahler M., Pine F., Bergman A.: The psychological birth of the human infant. New York 1975.

29. Stern D. The interpersonal world of the infant. Basic Books, New York 1985.

Гребень Л. А. Исследование структурно-психодинамических механизмов развития человека.

В статье рассматриваются феномены развития, времени, пространства, зрелости, фрустрации, уважения с точки зрения психодинамического и структурного подходов. Исследуются структурно-психодинамические механизмы развития человека. Автором предложена интенциональная модель развития и её графическая интерпретация, антропологическая модель объекта развития, различие этапов развития на основании структурных приращений; новые аспекты понятия структуры отношений. Для дискуссии предложен проект структурно-психодинамического подхода. Введены понятия: «размыкание», «второй эдипальный период», «вторая стадия зеркала», «способность к уважению». Также в статье подчеркнута роль умеренной и своевременной фрустрации в становлении человека, различены актуальные формы фрустрации в зависимости от этапа развития.

Ключевые слова: развитие, время, пространство, структурно-психодинамический подход, зрелость, объект развития, этапы развития, структура зрелости, признаки зрелости, специфика человечности, возможность размыкания; фрустрация как опыт ожидания; фрустрация как необходимость безопасности; символическая кастрация, отчуждение, символизация, вторая стадия «зеркала», второй эдипальный период, структура уважения; «достойн уважения» как свойство объекта; «способность уважать» как характеристика субъекта;

Grebin L.O. Study of structural and psychodynamic mechanisms of human development.

The article is dedicated to the phenomena of development, time and space, maturity, frustration, and respect in the context of the psychodynamic and structural approaches. Structural and psychodynamic mechanisms of

human development are being investigated. The author suggested an intentional model of the development and its graphical interpretation, the anthropological model of the object development, distinguishing of the development stages on the basis of structural differences, new aspects of the concept of the relationships structure. The draft of the structural and psychodynamic approach is suggested for the discussion. The terms of disconnection, «second Oedipus period», «second stage of mirror», ability to respect were introduced. The concepts of estrangement and symbolization are being scrutinized. Also the article underlined the role of the moderate and timely frustration in the individual's formation and distinguished the relevant forms of frustration depending on the development stage.

Keywords: development, time, space, structural and psychodynamic approach, maturity, object of the development, the development stages, the maturity structure, maturity characteristics, specificity of humanity, possibility of disconnection, frustration as an experience of waiting, frustration as a necessity of safety, symbolic emasculation, second stage of mirror, second Oedipus period, the structure of respect, «worthy of respect» as an object characteristic, «able to respect» as a subject characteristic, estrangement.

Дослідження феноменів Образи і прощення в психології

Онищенко Г. І., Гусак О.І,
Інститут психології ім. Г. С. Костюка
НАПН України

Тема прощення актуалізувалася останнім часом у теорії і практиці психології – в сучасній західній психології їй присвячується відповідний розділ. В психології пострадянського періоду більше уваги приділяється явищу образи як суб'єктивному негативному стану людини. Дослідженню феноменів прощення і образи, їх значенню в психології, зв'язку між собою присвячена дана стаття.

Ключові слова: прощення, образа, емоційні стани, мотиви прощення, психотерапія образи.

Постановка проблеми

Живий світ людського буття, з радощами і болем, розмиває межі «об'єктивності» академічної психології, приваблюючи увагу до таких феноменів як страждання, переживання, любов, духовність та ін., з якими людина звертається, наприклад, до практичного психолога, і котрі потребують свого опису, дослідження, осмислення і введення в царину сучасної психологічної науки. В цілому стан сучасної психології визначається процесом становлення гуманітарної парадигми. До «незручних» для психологічної науки феноменів, що тривалий час замовчувалися чи знаходилися на периферії її інтересів, і котрі зараз викликають особливу увагу серед певного прошарку психологів із-за свого психотерапевтичного потенціалу, потреби цілісного погляду на психіку людини, а також соціального запиту, відносяться переживання образи і прощення.

Людські стосунки – міжособистісні і ділові – часто супроводжуються різними ускладненнями, непорозуміннями, що звичайно викликають почуття гіркоти, досади, гніву та інше, які можуть переживатися як зневага і образа. Накопичення негативних емоцій, напруження у малих і великих групах, парах на тлі соціальної несправедливості та недосконалості в умовах кризи (сьогодні як і колись) складають серйозну соціально-психологічну проблему. Соціальні напруження можуть вилитися у війни, революції, гострі і затяжні конфлікти; більш мирним шляхом негативні емоції каналізуються у різних видовищах, спорті, у масових розважальних програмах (карнавальна культура продовжується в сучасному шоу-бізнесі).

Насилля, силові методи боротьби, як відомо, поглиблюють конфлікт, відчуття кривди, ображеності у взаєминах, бажання помсти; випускання «пари» у сварці чи розвагах дає лише тимчасовий ефект. Більш цивілізованими і ефективними є дипломатія, ведення переговорів (як між державами, так і в сім'ї, між індивідами) у конфліктних ситуаціях, непорозуміннях. Вихід із складних ситуацій, де учасники чи хтось із них відчуває себе враженим, відновлення взаємин передбачає акт вибачення і прощення, визнання дії образи і неправоти, можливо, компенсацію і спокуту.

Суспільство захищає від кривди своїх членів, регулює взаємини між ними на основі правових і моральних норм, культури. Але оскільки людська природа і громадські устрої недосконалі, то різні види несправедливості продовжують існувати і накопичуватися у соціальному житті. Кардинальне вирішення проблеми несправедливості (соціальної чи індивідуальної) пропонує християнська релігія: прощення ворогів і любов до них. Якщо у Старому Заповіті культивувалася ідея справедливості – «око за око, зуб за зуб», то в Новому – принцип милосердя, котре покриває все.

Щодо психології, то терміни «образы» і «прощення» звучать досить побутово, з одного боку, а з іншого, дані феномени – пов'язані з емоційними станами людини, моральнісною психологією – складні для вивчення. Довгий час вони віддавалися на відкуп теології (серед сучасних теологів їм уділяли увагу О. Мень, Б. В. Ничипоров), філософії (М. Цицерон, Ф. Ларошфуко, Б. Спіноза, В. С. Соловйов, Х. Арендт, П. Рікер та ін.), етиці (Т. Гув'є, Є.М. Богат, А. А. Гусейнов та ін.)

Разом з тим, увага до внутрішнього світу людини, становлення її особистості показують непересічне значення ставлення до людей в її життєвому світі, стимулюють інтерес до включення в теорію і практику сучасної психології моральнісних проблем, зокрема, образи і прощення. Їх значущість та актуальність підтверджують як життєвий досвід, так і дослідження у галузі соціальної та практичної психології, котрі показують, що образи перешкоджають розвитку людських взаємин, призводять до їх руйнування, спричиняють чи посилюють міжособистісні та внутрішні конфлікти; зтяжні непростені образи, врешті-решт, призводять до деформації особистості і психосоматичних розладів.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

Відзначимо, що, як не дивно, дослідження тем прощення і образи в психології відбувається певним чином паралельно. Розпочнемо з теми прощення. Окремі аспекти прощення вивчалися російськими дослідниками А. А. Родіоною, Ю. М. Орловим, Н.В. Гришиною, Ф. Є. Василюком. Прицільну увагу вивченню цього феномену приділили західні

психологи – Р. Енрайт, М. Маккало, Е. Ворсинтон, Л. Еверетт, Е. Гассін та іншим, котрі і сформуvalи в останні 20 років напрямок «психології прощення». Значний вклад у розвиток даного напряму внесли вчені з християнським світоглядом.

Виникають дискусійні моменти щодо теми прощення. У сучасної людини може виникнути питання: а навіщо прощати? Можливо краще проявляти ворожість до кривдника, відчувати себе жертвою, обурюватися, намагатися йому «віддячити»? Граф Монте-Крісто зрілі роки свого життя, залишки сил потратив на помсту... Але чи був він щасливим? Чи реалізовував він свої сутнісні потреби чи присвятив життя тому, щоб руйнувати реалізацію потреб інших людей? Відповідь очевидна.

Психологічні дослідження останніх років показують, що прощення приносить користь, і в фізичному плані, і в психологічному, як тому, хто прощає, так і тому, хто образив. С. Фрідман та Р. Енрайт експериментально довели, що використання навчальної програми з того, як простити свого кривдника, у психотерапії людей, що пережили інцест, сприяє полегшенню процесу прощення, зростанню самооцінки і оптимізму, поряд із зниженням рівня депресії і тривоги у клієнтів. В. Лін показав, що алкоголіки та наркомани, котрі пройшли через терапію прощення, демонстрували значно вищий рівень самооцінки, а також більш значне зниження гнівливості, депресії, тривожності та нестійкості до вживання наркотиків і алкоголю, ніж ті, хто пройшли через інші види терапії. Останні результати досліджень у групі Р. Енрайта показали ефективність терапії прощення з подружніми парами в питаннях прощення, подружньої сумісності, сімейної згуртованості і самооцінки, сприяли зниженню тривожності, репресивності, зменшенню гнівливості [3].

Психотерапія, спрямована на прощення успішно працює з проблемами, пов'язаними з хворобами: чоловіки, що пережили серцевий напад і пройшли через терапію прощення, мали кращі показники видужання від серцево-судинних захворювань, ніж ті, хто брав участь в інших оздоровчих програмах. Хворі раком після прощення кривдників ставали більш оптимістичними, їх гнів і роздратування зменшувалися, а якість життя поліпшувалася [3]. Очевидно, що прощення є корисним для здоров'я і психологічного благополуччя того, хто прощає.

Так що ж таке прощення і коли виникає в ньому потреба? В психології прощення говориться про те, що потреба в ньому виникає в ситуації, коли індивіда хтось зневажив – глибоко, особисто і несправедливо. Людина, яку скривдили, очевидно є жертвою несправедливості і для інших: вона зазнає безневинно шкоди, несе втрати – матеріальні, моральні, фізичні, психологічні. (У психотерапії даний випадок релевантний, схоже, уявленню про психологічну травму). Кривдник пору-

шує правові і моральні норми, які захищають права людини, її гідність і безпеку. (Західні вчені говорять про «правопорушника»). Найбільш загальне визначення прощення полягає, за визначенням Е. Гассін, у тому, що це є відмова від негативних думок, почуттів і зовнішніх проявів і зрощування в собі позитивних думок, почуттів і зовнішніх проявів по відношенню до кривдника [4].

В тлумачному словнику В. Даля вказано, що витоки слова «прощення» йдуть від слова «простий». Слово «прощати» означає робити «простим» від гріха, провини, боргу, звільняти від зобов'язання, покарання, милувати. Ще одним цікавим значенням цього слова, вказує Л. Б.Шнейдер, є звільнення від мук, страждань, хвороби, заспокоювати, зціляти. В цьому значенні прощення перетворюється в благодійництво, великий дар. Прощення знімає тягар провини і можливих маніпуляцій з боку постраждалого. «Проте існує один нюанс: той, кого прощають, повинен відчувати свою провину, може статися, мучитися нею і прагнути прощення, інакше «подвиг» того, хто прощає, буде сприйнятий як зневага» [14, с. 243].

На думку дослідників, прощення включає когнітивну, емоційну і поведінкову сфери. В когнітивному плані людина припиняє засудження кривдника і полишає думки про помсту, у неї з'являються позитивні думки і наміри добра, ставлення до нього як до рівного. Поведінковий аспект проявляється у відмові від помсти, у готовності примирення з ним, яке разом з тим, залежить від щирості покаяння кривдника, реальних змін у ньому. В емоційній сфері негативні емоції (ненависті, страху, злості, суму, сорому) змінюються більш нейтральними, і, можливо, позитивними – жалістю, співпереживанням, повагою [4].

Більшість психологів згоджуються з тим, що прощення відрізняється від заохочення кривдника – ігноруванням його вчинка чи навіть помірною схваленням; його не слід також плутати з примиренням (відновленням взаємин). Прощення не виключає помірною вираження гніву до кривдника чи пошуків розумного виправлення несправедливості.

Залишається разом з тим відкритим більш глибоке дослідження питання щодо співвідношення готовності, більшої чи меншої здатності людини до прощення та можливих поведінкових форм реакції в ситуації образи, кривди – захисту себе, відповідної агресії, вимоги компенсації та ін..

Одна з найбільш відомих моделей процесу прощення Р. Енрайта включає чотири основних фази: 1) виявлення (визнання факту образи і переживання його негативних наслідків), 2) прийняття рішення (відчуття необхідності змін і рішення простити), 3) опрацювання (спроби сприймати кривдника іншими очима і пом'якшеним серцем), 4) укорінен-

ня (виявлення смислу і мети ситуації образи, а також переживання блага прощення) [15].

Так склалося, що в психології дослідження проблем образи і прощення розвивалися паралельно. Розглянемо їх співвідношення. В психології прощення акцент ставиться на прощенні кривдника (кого?), а не образи (чого?), хоча в першій фазі моделі процесу говориться саме про це. В традиційній психотерапії психотравм і негативних станів мова йде передусім про допомогу в переживанні образи і виходу із стану ображеності. Здавалося б логічним розглядати прощення як вихід із переживання образи. Як склалося, що дані феномени розмежувалися в сучасній психології? Можливо це пов'язано з тим, що сам термін «образа» має два значення, на які вказано в тлумачних словниках сучасної української мови: 1) зневажливе висловлювання, негарний вчинок, ураза, кривда і 2) почуття гіркоти, досади, душевного болю, викликане чіимось зневажливим словом, негарним вчинком, уразою, кривдою [2; 11]. Таким чином, в психології прощення мова йде передусім про дію образи, об'єктивну реальність, яку жертва і соціум розцінюють як очевидну несправедливість, а в психологічних дослідженнях образи увага акцентується на суб'єктивному сприйнятті і переживанні людиною дії несправедливості по відношенню до неї. В останньому випадку можливо точнішим буде термін ображеності. Очевидно, що тут може бути різна міра «об'єктивної» і «суб'єктивної» скривдженості.

Міра «об'єктивності» зневажливого висловлювання або негарного вчинку визначається співставленням з певним загальноприйнятим рівнем висловлювань або вчинків, яке призводить до появи думки про несправедливість, що, на думку дослідників, зокрема, А.А. Залізняка, власне, породжує, образу [5].

Ідею несправедливості, як особливість почуття образи, підтверджують тлумачення слова «образа» в російській мові (аналог – рос. «обида»). В словниках російської мови, якщо узагальнити, образа представлена такими значеннями: те, що викликає почуття гіркоти, досади, змушує жаліти про що-небудь: несправедливість, несправедливий вчинок, поведінка по відношенню до будь-кого // почуття гіркоти, досади, що викликається несправедливим, ображаючим відношенням до себе. (Варто відмітити, що *несправедливість* як ведучий компонент значення образи представлена в більшості російських і українських тлумачних словниках).

Таким чином, теоретичний аналіз словарних дефініцій дозволяє стверджувати, що спільним як для української, так і для російської мови є те, що слово «образа» має негативне емоційне забарвлення і характеризує почуття, пов'язане з оцінкою несправедливості у стосунках з іншою людиною.

Говорячи про тему явища образи в психологічній літературі, варто відзначити, що вона подається як в зарубіжній, так і в вітчизняній психології, як правило, фрагментарно та в руслі інших психологічних проблем.

Проблема образи певною мірою розглядається у різних психологічних школах і течіях. Зокрема, в психоаналітичній школі, в роботі К. Хорні, образа визначається як вияв базальної тривожності (відчуття самотності й безпорадності перед обличчям потенційно небезпечного світу), що виникає внаслідок витіснення базальної ворожості. В біхевіоризмі – як агресивна реакція (А. Бас). У гештальттерапії Ф. Перлза образа сприймається як симптом порушеного патологічного злиття. З позицій трансактного аналізу – це адаптивне почуття, дитяча модель реагування (Е. Берн).

У вітчизняній психології В. К. Демиденко розглядає образу як психічний стан вияву розчарування, фізичного чи душевного болю людини, яку скривдили словом або вчинком, М. В. Савчин визначає її як можливу причину міжособистісного конфлікту [5; 10].

Серед російських колег поняття образи визначається як: негативний емоційний стан, що переживається як несправедливість і безпорадність в результаті неузгодженості очікувань і реальної поведінки суб'єктів взаємодії в ситуаціях, що мають особистісну значимість (О.О. Апунович); демонстративна реакція (Д.В. Ольшанський); ознака егоцентризму (М.В. Зюзько, А.Г. Шмельов) [1; 8; 7; 13]. Згідно Ю.М. Орлову, образа проявляється в неузгодженості між очікуваннями, тобто, розумовими звичками приписувати завчасно визначену поведінку іншій людині і реальністю спілкування; а А.М. Шапкіна вважає, що це реакція, яка виникає в ситуації спілкування, коли в результаті впливу одного з партнерів (як словесного, так і в формі дії) людина відчуває, що зачепили, вразили важливу частину її внутрішнього світу і проявляє при цьому стурбованість, біль, розчарування [9; 12].

Таким чином, в основі почуття образи, на думку низки дослідників, лежить механізм непідтвердження очікування суб'єкта щодо поведінки іншої людини. В цьому контексті, чим більш позитивні очікування, тим сильнішою переживається образа у разі їх невідповідності. Іншими словами, дослідники підкреслюють суб'єктивний характер причин виникнення образи, залишаючи, на нашу думку, без належної уваги об'єктивні причини ображеності, як можливої реакції на свідоме або ненавмисне порушення загальноприйнятих правових чи моральних норм у суспільстві по відношенню до особистості.

Таким чином, здійснений аналіз поглядів щодо сутності образи дає змогу розглядати образу в просторі психології як негативний емоційний стан ображеності, що виникає на основі оцінки поведінки іншої людини (яка сприймається як кривдник) як несправедливої, вражаючої, зневаж-

ливої по відношенню до суб'єкта у ситуаціях: а) невідповідності очікуванням суб'єкта у міжособистісній чи діловій взаємодії, б) об'єктивного порушення загальноприйнятих правових та моральних норм у суспільстві.

В останньому випадку людина очевидно потерпає від заподіяної їй кривди, шкоди, наруги – матеріальної, тілесної, морально-психологічної і, як правило, потребує психотерапевтичної допомоги. (Яскравим прикладом є сексуальне насильство, пережите в дитинстві). Враховуючи соціальну природу людини, її сутнісні зв'язки з іншими людьми, важливо, на наш погляд, щоб робота з психотравмою, переживання образи були націлені, а в ідеалі і завершувалися б, актом прощення (не зважаючи на поведінку кривдника). Прощення потребує напруги всіх душевно-духовних сил людини, є актом звільнення від важко переносуваних почуттів і думок, дає можливість відновлення психологічної цілісності і порушених зв'язків з собою, іншими людьми, з Богом. У ситуації глибокої кривди людина переживає кризу і схильна засуджувати не лише винуватця, але і себе, і тих, хто її не захистив чи допустив образу: людей і Вищу Інстанцію. Це, хочеться наголосити, є особливістю стану ображеності в даній ситуації і потребує врахування в разі надання психотерапевтичної допомоги клієнту з цієї проблеми.

Припускаємо, що образи-психотравми можуть бути різного ступеню глибини, впливу на особистість. Психотравми розвитку чи, отримані внаслідок чийось злочинних дій, очевидно відрізняються від «мікротравм» дорослої людини, отриманих в побутових ситуаціях при порушенні правил і норм міжособистісного спілкування. В останньому випадку звичайно говорять про «пробачення» іншої людини – в разі її вибачення, спокути чи суб'єктивної переоцінки ситуації ображеним: надання іншого смислу ситуації (її контексту, діям і мотивам іншого, врахування свого вкладу в розвиток подій). В міжособистісних стосунках образи можуть накопичуватися, створювати чи поглиблювати конфлікт, тому пробачення потребують зазвичай обоє партнерів (як і прощення). Пробачення можна розглядати, на наш погляд, як різновид або пом'якшений варіант прощення, який виникає на суб'єктивному полюсі образи (ситуація а)) чи, в разі розділення полюсів, як окремий процес.

Переживання образи, гніву в нормі свідчить для індивіда про порушення його особистих меж (безпеки, гідності, інтересів, цінностей, норм т. ін.) і є сигналом для мобілізації для захисту чи інших дій або ж про власний внутрішній конфлікт, незрілість, які спричиняють саме таке сприйняття поведінки іншої людини. Психотерапія в останньому випадку акцентується на виявленні і дослідженні проєкцій клієнта, тестуванні і прийнятті ним реальності, зокрема, суб'єктивної реальності іншої людини, її «інакості», виявленні власного внутрішнього конфлікту у

взаємодії. Виявлений внутрішньоособистісний конфлікт зазвичай означає наявність психотравми розвитку (різного ступеню глибини) і потребу в прощенні. Стан образи при будь-якому співвіднесенні суб'єктивно-об'єктивних чинників може переживатися індивідом глибоко і болісно і потребувати психологічної допомоги, яка крім традиційних цілей і підходів могла б ставити окремою метою чи (понад метою) прощення. Виокремлення такого завдання органічно вписується в світоглядні засади християнсько зорієнтованої психології та психотерапії і потребує свого осмислення в інших напрямках.

Існуюча на сьогодні в психології література по проблемі прощення, як видно, присвячена передусім розгляду переваг і зиску прощення, дій того, хто прощає і особливостей досягнення прощення в психотерапевтичному процесі. При цьому недостатньо уваги приділяється питанням динаміки мотивації, смислотворення мотиву прощення, чинникам, що впливають на прийняття рішення про прощення, його зв'язку з моральнісними аспектами розвитку особистості та ін.

Дослідники встановили, що для успішного здійснення прощення необхідна одна з трьох груп мотивів: 1) мотиви особистого зиску; 2) мотиви морального обов'язку; 3) мотиви доброзичливості.

В основі першої групи мотивів – особистого зиску чи зорієнтованих на себе – лежить потреба позбавитися від емоційного дискомфорту і фізичної напруги, які пов'язані з образою. Рішення простити, в цьому випадку, виникає із усвідомлення власного зиску прощення як відповідного особистим інтересам.

Мотиви морального зобов'язання засновані на бажанні відповідати моральним нормам поведінки, існуючим у суспільстві. Людина може відчувати, що мусить простити тому, що «так прийнято», для підтримки моральних принципів. Мотивуючи прощення таким чином, людина може вважати, що підтримує соціальний устрій, оскільки прощення відповідає суспільним очікуванням про сприяння ефективному і адаптивному функціонуванню в людських співтовариствах, групах. Ефективність прощення згідно цього мотиву залежить звичайно ж від того, наскільки моральні правила чи релігійні настанови стали особистісними цінностями і переконаннями індивіда. У випадку прощення заради відповідності лише зовнішнім вимогам люди відчуватимуть неконгруентність між реальними почуттями і моральними нормами, що негативно впливатиме на їх самопочуття і стійкість результатів прощення.

Мотиви доброзичливості базуються на бажанні створювати благо для інших без надії на винагороду. Такий мотив зумовлений присутністю у людини моральнісних якостей – турботи про інших, здатності до співчуття, доброти, безкорисливості, милосердя. Людина прощає кривдника із «любові до ближнього». Духовність і моральнісний розвиток

особистості забезпечують високий рівень готовності прощати в конкретних ситуаціях і по життю в цілому.

Мотиви третьої групи вважаються найбільш успішними в процесі прощення. Істинне прощення – моральнісний акт, вчинок і тому не може базуватися на аморальних мотивах, вважає Е. Гассін. Багато хто з людей починає шлях до прощення, мотивуючись потребою в полегшенні власного страждання (наприклад, депресії), проте найбільш вірогідними в постійному розвитку готовності прощати є мотиви, що виходять з «агапе» – моральнісної, зорієнтованої на інших любові, а також смирення і готовність ображеного визнати, що він і сам не без гріха [4; 5]. Клієнт може розпочати процес прощення по найбільш розповсюдженим мотивам, зорієнтованими на себе, і врешті-решт, в процесі особистісного зростання прийти до деякого балансу мотивів, зорієнтованих на себе і на інших.

Прощення не варто плутати з примиренням – відновленням раніше існуючих взаємин між індивідами. Більшість психологів вважає, що умовою примирення є каяття кривдника. *На відміну від примирення прощення первісно є нічим не зумовлена внутрішня дія, завдяки якій ображений перемагає гнів і бажання помститися і починає дивитися на кривдника із співчуттям.* «Прощення не означає морального засліплення: жертва не ігнорує і не пробачає образи і може вимагати від кривдника визнання провини і обіцянки краще поводити себе в майбутньому, перш ніж відновить із ним попередні взаємини» [4, с. 95].

Прощення також не варто плутати із псевдопрощенням, коли той, хто постраждав, не визнає нанесення образи чи того, що вона його зачепила, вразила. На перших етапах прощення важливим є виявлення факту образи, знаходження його адресату і вияву подавленого гніву, який може розглядатися в терапії як прояв самоповаги.

Висновки

В статті розглядалася актуальність проблеми прощення образи в сучасному світі, де все більше зростає суб'єктивний чинник у взаєминах між людьми (індивідами і групами) і нормуванні спілкування, особиста відповідальність, на фоні існуючої в суспільстві правової та моральної регуляції. Існують протилежні думки щодо прощення – як сили чи слабкості особистості, можливої маніпуляції іншим чи реакції на порушення особистих меж і існуючих норм спілкування. В психології прощення – напряму психології, що виник на Заході в 90-х роках минулого століття, розглядаються не лише філософсько-теологічні засади, але і впроваджуються різноманітні дослідницькі програми, присвячені психології прощення. Р. Енрайтом, Е. Гассін, М. Макалло та іншими розроблено програми психологічної допомоги та описані психотерапевтичні ефекти психології прощення, зокрема, в психотерапії

посттравматичних емоційних розладів, психосоматиці, співзалежних взаємин, подружніх конфліктах т. ін..

Потреба в прощенні виникає у людини в ситуації скривдженості (глибокої, особистої, очевидної для інших) і полягає у відмові від деструктивних думок, почуттів, поведінки по відношенню до того, хто це зробив (і до себе) і переміну на більш позитивні. Це глибинний внутрішньоособистісний акт, який не тотожний примиренню (чи відміні правосуддя). Глибинною умовою прощення, на наш погляд, є екзистенційний акт примирення постраждалого не з несправедливістю, а з фактом існування іншої людини – кривдника.

В психології прощення не акцентується тема образи як суб'єктивного сприйняття і переживання кривди, зневаги, проте аналіз літератури дозволяє зробити висновок, що саме переживання образи є емоційно зарядженою динамічною складовою процесу прощення. Дослідження теми образа-прощення дало змогу виділити в ній об'єктивно-суб'єктивний полюси відносно ситуації, в якій виникає образа і потреба в прощенні (міра очевидної кривди) і відносно розділення зовнішнього (дії) і внутрішнього (переживання, осмислення) планів у ній; розглянути відповідно цього існуючі психотерапевтичні підходи і стратегії. Традиційно психотерапія працює із образами як психотравмами, як негативними емоційними станами і внутрішніми конфліктами. Психологія прощення – особливий напрям психологічної допомоги – виник не так давно на основі гуманістично-християнського світогляду і має на меті мотивування клієнта до прощення не лише заради оздоровчо-психотерапевтичного ефекту, але і його моральнісного розвитку, душевно-духовного здоров'я.

Виділяють різні мотиви прощення, істинно моральнісним з яких вважається мотив доброзичливості, що базується на «агапе» – духовній любові. Процес прощення досить складний і потребує напруження всіх душевних сил людини, він може розпочинатися з ознайомлення щодо його психотерапевтичних ефектів, визнанням факту образи і ображеності і завершуватися (після проходження поетапної психотерапії) власне моральнісним актом.

Теми образи і прощення не так давно сформувалися в сучасній психології і потребують ще свого подальшого дослідження (зокрема, у вітчизняній психології) уточнення понять, їх співвідношення між собою, феноменологічний опис, вплив соціокультурного контексту, зв'язок із теоріями розвитку і психології особистості, особливості психотерапії т. ін.

Питання образи і прощення досить складні і потребують системного вивчення, мають цікаву перспективу для подальших наукових досліджень і, зокрема, в руслі розвитку духовної парадигми в психології.

Список використаної літератури

1. Апуневич О.А. Психологические особенности преодоления обиды и обидчивости в подростковом возрасте: Дисс. канд. психол. наук. – Череповец, 2001. – 210 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: близько 170000 слів і сполучень / Голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 1426 с.
3. Гассин Э.А. Православие и проблема прощения // Московский психотерапевтический журнал. – 2003, №3. – С. 166-186.
4. Гассин Э.А. Психология прощения // Вопросы психологии. – 1999, №4. – С. 94-104.
5. Демиденко В.К. Психічний стан образи і шляхи виходу з нього // Збірник наукових праць (Психологічні науки). – №1. – Бердянськ: БДПУ, 2004. – 206 с.
6. Зализняк А.А. О семантике щепетильности (обидно, совестно и неудобно на фоне русской языковой картины мира) // Логический анализ языка. Языки этики. – М.: Языки русской культуры, 2000. С. 101 – 118.
7. Зюзько М.В. Пять шагов к себе – М., 1992. – 173 с.
8. Ольшанский Д. Обида // Диалог. – 1991, № 17. – С. 11 – 13.
9. Орлов Ю.М. Кто выбирает обиду? // Семья и школа. – 1994, № 6. С. 12 – 18
10. Савчин М.В. Соціальна психологія. – Д.: Відродження, – 2000. – 274 с.
11. Тлумачний новий словник української мови у чотирьох томах 42000 слів / укладачі В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: «Аконіт». – 1999. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: «Навчальна книга» – «Богдан», 2005. – 848 с.
12. Шапкина А.Н. Работа с обидой // Московский психотерапевтический журнал. – 2005, № 3. – С. 159 – 183.
13. Шмелев А.Г. Острые углы семейного круга. – М., 1986. – 96 с.
14. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 512с.
15. Энрайт Р. Духовное развитие прощения. – М., 1991.

Онищенко Г. И., Гусак О. Исследование феноменов обиды и прощения в психологии.

Тема прощения актуализировалась в последнее время в теории и практике психологии – в современной западной психологии ей посвящается соответствующий раздел. В психологии постсоветского периода больше внимание уделяется явлению обиды как субъективному негативному состоянию человека. Исследованию феноменов прощения и обиды, их значению в психологии, взаимосвязи между собой посвящена данная статья.

Ключевые слова: прощение, обида, эмоциональные состояния, мотивы прощения, психотерапия обиды.

Onishenko G.I., Gysak O. Study of the phenomena grievance and forgiveness in psychological science.

The theme of forgiveness actualized lately in a theory and practice of psychology – in modern western psychology to her the proper section is dedicated. In psychology of postsoviet period the more of attention are spared to the phenomenon of grievance as to the subjective negative state of

a person. This article is devoted to research of the phenomena of forgiveness and grievance, to their value in psychology, communication between itself the given.

Keywords: forgiveness, grievance, emotional state, motives of forgiveness, psychotherapy of grievance.

ХРИСТИЯНСЬКЕ РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК АСПЕКТ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Єрмусевич О.І.,
*Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України*
Бондар С.В.,
*Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди
НАН України*

Статтю присвячено висвітленню історичних витоків сучасної персоналістичної концепції людини. Розкрито основні концептуальні положення християнського антропологічно-психологічного знання і його значення для сучасної теорії і практики сприяння людині у її особистісному становленні.

Ключові слова: християнське розуміння особистості, персоналістична концепція людини, особистісне становлення.

Постановка проблеми

У нашій попередній статті [7] зокрема, зверталася увага на те, що від часів Київської Русі та в подальшій філософсько-психологічній традиції в усіх визначеннях і характеристиках, які стосуються антропологічно-психологічної сутності людини, її властивостей, функцій і призначення, неодмінною й конституюючою ознакою людини є її особистість. Власне кажучи, це поняття, яке почало викристалізовуватися практично від часу зародження античної філософії й напружене осмислення якого триває й нині, є універсалією європейської культури. Адже саме це поняття позначає й фіксує ключовий аспект внутрішнього світу людини, характеризує її винятковість, творчу природу й трансцендентність до умов соціального й природного життя.

Актуальність теми даної статті пов'язана з тим, що у незліченній множині дефініцій особистості, її трактовок, концепцій і способів виховання та реалізації, які продукувала й звершувала людська думка упродовж кількох тисяч років свого культурно-цивілізаційного й духовно-інтелектуального розвитку, для східно-слов'янського духовно-душевного устрою виняткове значення має православне

християнське вчення про особистість. Це твердження впливає з низки суттєвих факторів.

- По-перше, на відміну від усіх інших теорій особистості, (навіть попри те, що їх продукували як геніальні, так і талановиті філософи, які вважали, що особистісне начало іманентне людині і є її атрибутом, все ж ця проблема вирішувалася ними на підставі власного людського теоретичного й практичного досвіду), за християнським віроученням здатність бути особистістю було даровано людині Вседосконалим Богом-Абсолютом* (*тут і далі значення слів, позначених графічним символом**, подано в кінці статті), Особистістю й Творцем людини й людства.

- По-друге, дарована людині Богом з безмірної любові до Свого творіння* спроможність бути особистістю визнається християнськими мислителями безумовним, надмирним, трансцендентним, а тому – універсальним, космічним і людиновідповідним, святим призначенням людини.

- По-третє, як свідчать суспільна практика і численні науково-літературні джерела [1, 2, 5, 9, 10], такого роду дар надає людині можливість здійматися над її земною біологічною, родовою й суспільною незначністю й обмеженістю, перетворює індивіда, що почуває себе як окреме буття, протиставляючись колективу, соціальній групі, суспільству в цілому (*individuum* – це переклад латинською мовою грецького терміну *átom̄s* – неподільне; у класичній метафізиці цей термін позначає одиничне, на відміну від сукупності, маси), на особистість, що може гармонізувати як внутрішній світ окремої людини, так і зовнішній світ.

- По-четверте, на відміну від усіх інших умоглядних учень про особистість, які виникали й зникали упродовж всієї духовно-інтелектуальної історії людського роду, мали скороминущий характер та лише певною мірою формували суспільну думку й мораль, християнська теорія й практика філософської психології уже понад дві тисячі років переконливо показує людству здатність сприяти людині в становленні її особистості, орієнтуючи на гідні зразки, які за своїми духовно-соціальними якостями є тим суспільним й етичним ідеалом Людини, що уособлює в собі найвищу досконалість, норму й мету та визначає спосіб і природу діяльності інших соціальних й релігійних спільнот.

- По-п'яте, згідно даних різноманітних соціологічних опитувань, близько 70-80 % населення України відносить себе до християн, і певна частина цих людей потребує позацерковної психотерапевтичної допомоги, яка має не суперечити релігійному християнському світоглядові кожного з учасників психотерапевтичного

процесу, а навпаки – здійснюватися у діалогічному суголоссі; беручи це до уваги, необхідність пояснення і широкого обговорення у психотерапевтичній спільноті християнського учення про особистість та про сприяння людині в особистісному становленні важко переоцінити.

Саме тому, не претендуючи на повноту й достотність, **поставимо за мету у цій статті** розкрити певною мірою основні концептуальні положення християнського антропологічно-психологічного знання про особистість у його зв'язку з християнським ученням про людину, її суть, природу, склад, функції, її місце й роль у всесвіті й соціумі, про смисл життя й життєве призначення. З тим, щоби наступний виклад виглядав більш рельєфним і християнське розуміння особистості було представлено у всій можливій його неповторності й світоглядно-екзистенційній принадності, необхідно здійснити недовгий **ретроспективний екскурс в історію проблеми**. Пропонуємо нашому читачеві здійснити рефлексивну філософсько-психологічну подорож у події, зображені на самому початку першої книги Біблії «Буття», на основі яких ґрунтуються християнські уявлення про людину і будується антропологічне вчення. Без такого роду інтродукції християнське антропологічно-психологічне знання залишилося б важкозрозумілим. Релігійно-філософському й психологічному осмисленню початку людської історії, викладеної в Біблії, присвячена величезна кількість творів, основні положення з яких (трактати християнських мислителів II-VIII ст. і релігійно-філософські тексти Київської Русі) ми залучили у **якості джерел для даної статті**. Важливо наголосити на тому, що аж до початку ХХ ст. вітчизняна філософсько-психологічна думка головним чином здійснювалася в парадигмі православної антропології [7]. Розвивалася вона в лоні не стільки теоретичного, скільки духовно-практичного осмислення світу і людини, осмислювала крайні основи реального й ірреального світу, орієнтувалася на людяність, на конкретне, земне та дохідливе православно-християнське настановлення до праведного життя, сприяючи людині в її особистісному становленні. Персонологічний, історіософський, етичний, педагогічний, психологічний аспекти релігійно-філософського знання існували синергійно, несуперечливо й неподільно. **І саме християнське розуміння особистості стало одним із важливих аспектів вітчизняної філософсько-психологічної думки.**

Нагадаємо, що вагомий внесок вітчизняної філософсько-психологічної думки у світову культурну скарбницю полягає у свідомій орієнтації давньоруської моральної традиції на людинознавство,

людяність. Персоналістична етико-психологічна концепція людини традиційно спрямована до душевного здоров'я й рівноваги. Тенденції пошуку вертикалі, філософська традиція етичного персоналізму [4] є тим надбанням нашої культури, яке набуває особливої ваги у світлі проблем метафізичної та постметафізичної доби європейської гуманістики, в час, коли відбувається докорінна зміна методологічних засад та світоглядних орієнтацій [1]. Відзначимо, що людинолюбність нашої філософії, її дійсно гуманістичний характер були визначним явищем у сучасній їй європейській культурі; це стало і стратегічною інтенцією подальшого розвитку вітчизняної духовної традиції, психологічної культури та філософії; це важливо і для сучасної теорії та практики психологічної допомоги [7, с.140-142]. Відзначимо також, що нині, як у європейських країнах, так і в Україні, а також в Росії й Білорусії частина психотерапевтичної спільноти не лише цікавиться, але й активно використовує в теорії та на практиці здобутки християнської антропологічно-психологічної думки [4, 5, 10, 14], а також залучає ці здобутки до **філософсько-світоглядного рівня методологічних знань, які забезпечують становлення сучасної парадигми психотерапії** [8, с.15].

Результати теоретичного аналізу проблеми

Розпочнемо з викладу концептуальних положень християнської філософії в аспекті її антропологічних знань. Отже, за християнським ученням, все суще було створено Богом з нічого. Ним було створено світ духовний, світ речовинний і людину. *Суттєвими властивостями* в Богові називаються такі, що належать самому Божественному єству і відрізняють його від усіх інших істот. Ці властивості рівно притаманні (спільні) всім Лицям Святої Трійці – Богу-Отцю, Богу-Сину і Святому Духу, Котрі брали участь у створенні першої людини. Визначити число найсуттєвіших (загальних) властивостей Бога неможливо, тому християнська філософія виділяє найсуттєвіші з них. Сам Бог одвічно володіє повнотою вседосконалішого буття. Він має реальне буття, а не буття тільки в людській думці. Його суттєвими, онтологічними властивостями є: самотність, незмінюваність, вічність, безмежність, всюдиприсутність, всемогутність.

Розглянемо найважливіші, з точки зору християнських філософів, властивості Бога Творця, якими в певній мірі володіла перша людина, і яких передусім прагнуть набути християни від часу започаткування християнства й дотепер. Бог, як буття вседосконале, абсолютно не має недоліків й обмежень, властивих скінченному* буттю. Всі істоти й предмети зовнішнього світу обмежені початком і кінцем, причиною буття й умовами існування, тому перебувають в

залежності і не є самотніми та змінюваними. *Самобутність* Бога – це властивість, яка означає, що Бог не походить ні від чого іншого і не залежить ні від якого іншого буття за Своїм буттям, але причину й необхідні умови Свого буття має в Собі Самому. Все інше живе й неживе має буття від Бога. *Незмінюваність* є такою властивістю, за якою Бог завжди перебуває одним і тим самим в суті Своїй, і в Своїх силах й досконалостях, і в Своїх визначеностях, не підлягаючи ніякого роду змінам чи випадковим переходам з одного стану – ліпшого чи гіршого до іншого – гіршого чи ліпшого. Бог не залежить ні від кого і ні від чого за буттям. Кінцеві істоти підлягають безперервній змінюваності в своєму бутті, і тому вони не самотні й залежать у своєму бутті від причин та умов. *Вічність* – Бог, як сутність незмінювана, не залежить від умов часу, як форми мінливого буття. Він вічний. Час створено Богом, він не має самодостатності і є формою буття кінцевого. В ньому відбувається зміни, зникнення й виникнення, цим зумовлено існування обмеженості часу: початку й кінця, минулого, теперішнього й майбутнього. Для Бога таких часових параметрів не існує, Він має завжди однакове, вічне Буття. *Безмежність* – перебуваючи вище умов часу, Бог, як Дух, не обмежений ніякими межами простору, він вищий за просторовість і вимірність. Він невимірний і всюди присутній. Для всього іншого простір, як і час, не має самодостатності, він є формою існування кінцевих речей, оскільки їм властиві просторові визначення й обмеження. Протяжність (довжина, ширина, вишина й глибина) позбавлені самотності і мають просторові межі й кордони їхнього буття. Розглянутий у відношенні до світу, Бог *Всюдисущий*, тобто перебуває не в одному якомусь місці, або не в один час в одному місці, а інший – в іншому, а перебуває всюди, завжди й цілком. В матеріальному й духовно-душевному світі немає жодної миті й місця, події чи стану, ні жодної створеної істоти, де би Бог не був присутнім. Бог не міститься ні в якому місці, але не виключений ані з жодного місця. Він в усьому і поза, й вище всього. Під *незалежністю* Божою розуміється така властивість, за якою Він і в сутності і в силах, і в діях визначається тільки сам Собою, а не чимось іншим. Він самовладний й самодержавний. Все інше перебуває в цілковитій залежності від всеблагого Бога. *Всемогутністю* Бог є в тому смислі, що володіє необмеженою силою, все може, все творить і над всім володарює. Все інше слухається Його всемогутності.

Духовність єства Божого християнські мислителі вбачають у тому, Він – найчистіший й найдосконалиший Дух. Уже саме поняття про вседосконалість Божу вимагає мислити Його *особистим* духом.

Найвищим творінням Божим у світі видимому є людина як істота особиста. Духовними властивостями у відповідності з силами, притаманними духовно-особистому буттю Бога, є розум, воля, почуття. З'ясуємо коротко, як характеризуються ці властивості.

Особливостями розуму Божого є: всевідання (самосвідомість, знання Своїх справ, зовнішнє знання про дійсне і можливе, необхідне і випадкове, а також минуле, теперішнє й майбутнє). Бог не тільки знає все, а і знає все найдосконалішим чином, знає все одвіку, все одночасно, безпосередньо, проникає в саму сутність. Людина обмежена у своєму знанні, знає лише локально, темпорально, опосередковано. Першим предметом Його відання є єство Боже, найдосконаліше Він знає себе, знає Свої діла, знає все від початку до самого кінця. Бог є найвища *Премудрість*, що полягає в найдосконалішому знанні цілей і засобів, в найдосконалішому знанні й умінні використовувати засоби для досягнення цілей. Його предвідання перебуває в злагоді зі свободою людських дій. Людська мудрість залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників, вона неповна й нездатна до вірного цілепокладання. Самосвідомість Божа незрівнянно вище людської, вище настільки, наскільки єство безкінечного Духа вище духа людського кінечного. Людська самосвідомість неповна і не сягає своєї сутності.

Бог володіє абсолютно досконалою *волею*, і вона має найвищу свободу. За сутністю своєю воля Божа є найвище свobodною, за моральним спрямуванням – всесвятою, за силою й могутністю – всемогутньою, по відношенню до творіння вільного й розумного – всеблагою, істинною, правдивою, безкінечно правосудною, такою, що вимагає святості. Найвища свобода волі Божої полягає в тому, що в своїх рішеннях і визначеннях, вона абсолютно незалежна ні від яких внутрішніх чи зовнішніх спонукань або впливів. Основу життя і дій вона має винятково в собі. Людська свобода не є повною. Святість її полягає у відсутності будь-якого гріха, ненависті до зла й любові до добра. Добротою (благістю) є така властивість, за якою Бог завжди готовий надавати Своему творінню стільки благ, скільки кожна людина може прийняти за своєю природою й станом. Вона називається благодаттю, милосердям, довготерпінням. Воля Божа дає закон святості і відплачує кожному по заслугам: добрих нагороджує, а злих карає. Істинність і правда Божої волі розкривається в тому, що все, що Він відкриває творінню, завжди відкриває істинно й правдиво й достовірно.

На наявність у Богові здатності, яка відповідає людській духовній природі здатності відчувати, вказує Святе Письмо. До суттєвих властивостей Божих з боку Його *почуттів* належать всеблаженство й

безкінечна доброта. Всеблаженство, як властивість Бога, полягає в тому, що в Самому Собі Він має все для цілковитого блаженства: любов до блага в Ньому співпадає з самим володінням благом. Людина не має такої повноти, цьому перешкоджають внутрішні й зовнішні фактори. Безкінечна доброта й любов до творіння полягає в невимірному даруванню благ й досконалостей.

Викладеними вище ключовими поняттями про досконалості Бога, єдиного за Своїм єством, не вичерпується вся глибина Його, цим не охоплюється все християнське учення про Бога. Найглибиннішою й незбагненою таїною життя Божества, яку можна пізнати лише в Одкровенні*, є те, що Бог – єдиний за сутністю й триєдиний в лицах. Не заглиблюючись в історію формування догмату про Святу Трійцю*, все ж необхідно сказати, що віра в Отця, Сина і Святого духа, як три особисті лица навчає сповідувати разом божество кожного лица: і Отець є Бог, і Син є Бог, і Дух Святий є Бог. Кожен із Них є лице самостійне і володіє всіма божественними досконалостями й достоїнством. Тому Вони рівні між Собою, але будучи рівними й самостійними божественними лицами, складають Собою не три Бога, а єдиного Бога. Вони мають єдине божеське єство, єдиносущні і володіють божеськими досконалостями нероздільно.

Учення про те, що «Єдиний Бог триєдиний» (три лица єдиного Бога, триєдиний) християнськими богословами пояснюється таким чином. Одні з них вбачали троїстість у тому, що в Богові три *лица* (πρόσωπον, persona – обличчя, особистість, окрема людина, вигляд). Інші говорили, що в Богові три *іпостасі* (ύπόστασις – основа, сутність). Треті поняття лица виражали терміном *усія* (οὐσία, substantia, natura – сутність, природа). Опісля кількох Церковних Соборів*, починаючи з VI ст., саме термін *іпостась* вживається всією Православною Церквою як синонім терміну *лице*: «Один Бог в трьох іпостасях, або лицах». При повній рівності по божеству й тотожності природи Отця, Сина і Святого Духа, лица єдиносущної Трійці мають свої особливості, якими відрізняються одне від одного; інакше Вони не були би три, а їх неминуче змішували між Собою. Ці особливості віддавна називаються *особистими властивостями* Божими.

Конституююче значення для розуміння християнського знання про особистість має визначення особистої властивості Бога Сина. Воно полягає в тому, що Він, не народжуючи і не виводячи від Себе іншого лица божественного, Сам вічно й незмінно *народжується* від Бога Отця. Народження *внутрішнє* відбувається із суті Отця, одначе без відокремлення від суті. По відношенню до світу й людини Бог є *Творець* і *Промислитель** світу, *Спаситель* людини. Оскільки в самому акті творення світу й людини міститься таїна людської

особистості, максимально стисло викладемо християнське учення про створення людини. Першою дією Божою по відношенню до всього буття було створення самого цього буття з небуття. Спосіб творення був цілком згідний з властивостями вседосконалішого Творця. *Любов* породила в Богові бажання створити світ. Відповідною спонуці була *мета творення*. Бог все створив для блаженства творіння і ради слави Своєї. Він призвав до буття послідовно три роди творіння: *світ невидимий духовний ідеальний надчуттєвий* (царство безплотних духів – ангелів), *світ видимий речовинний матеріальний чуттєвий* (небо і землю, світло, твердь посеред води, небесні тіла, рослини, тварини) і *людину*. Порядок світотворення полягав у поступовому сходженні від загального до більш приватного, від простішого до більш складного, від недосконалого до більш досконалого. Усе це слугувало для підготовки створення людей (чоловіка й жінки), якими світотворення завершилося. Сам початок світотворення засвідчує приготування до створення такої істоти на землі, яка могла би спілкуватися з Богом, діалогічно співіснувати з Богом, розуміти й цінувати чудеса творіння Божого й розумно користуватися всім, тобто до створення людини, покликаної бути вінцем і царем природи. За своєю *тілесною природою* перші люди примикали до світу речовинного і являли собою вищу його ступінь, вінець творіння, а *по душі* вони належали до світу надчуттєвого, духовного. В людині поєдналися два світи – світ чистих духів і світ чистої матерії.

В лиці людини, за визначенням Творця, повинна була з'явитися на землі істота богообразна й богоподібна.: «І сказав Бог: «Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою» [Бут. 1, 26]. Особливістю саме цього творіння стало те, що Бог взяв «порох земний» і утворив з нього тіло людини. Затим, в приготовлене тіло Сам вдихає вустами Своїми «душу живу», «дихання життя». Так відбувся початок тілесного, розумового, душевного й духовного життя, через яке перша людина набула усвідомлені взаємостосунки з Творцем. Творіння виступило посередником між двома світами: небесним і земним. З'єднання вищого божественного начала (Божого дихання) із нижчим, матеріальним (прахом земним) витворило людину як живу душу, тобто виняткову за усіма якостями, свідому особу, обдаровану духовним віданням, розумом і волею. Так було створено першу людину, родоначальника всього людства Адама. Потім, особливою творчою дією, з ребра Адама, Богом було створено жінку Єву. Перша жінка була наділеною Божественним образом і духовним життям Єва стала живим людським єством, таким, як і Адам. Перші люди вирізнялися фізичною, душевною й духовною зрілістю,

гомеостатичністю, гармонією і бездоганною красою. *Тіло* не піддавалося тлінності, смерті, хворобам. Тонке й невагоме, воно не відчувалося, не було «темницею для душі», а слугувало покірним знаряддям духу. Водночас, тілесні сили потребували постійного підкріплення, як і все тіло. Створена за образом та подобою Божою, перша людина була *безгрішною* за своєю природою, вона не мала жодного гріха. Проте ця досконалість не була повнотою духовно-моральної довершеності. Людині ще належало її розвивати й зміцнювати: культивувати добродієність шляхом власних зусиль. Богоподібній й безгрішній природі людини було даровано лише можливість до безперешкодного, еволюційного й нескінченного вдосконалення. Бог наділив людину *духовним життям*, за посередництвом якого вона мала усвідомлені особистісні стосунки з Творцем [Лк. 3, 38].

В християнській антропології вважалося, що людська природа склалася з матеріальних елементів та нематеріальних енергій. *Душа* людини являла собою особливу відмінну від тіла сутність. Вона була міцною й непорочною. *Уяву* наповнювали чисті й святі образи. *Сердечні відчуття* були живими, натуральними, простими й солодкими без нестями й захвату. Невидиму, неречовинну й надсвітову суть душі неможливо досягнути тілесними відчуттями, а лише тотожним їй за якостями *розумом*. Останній – безпристрасний і здоровий, чистий і світлий, далекий від хибних установок, оман і забобонів, здатний до легкого досягнення всіх, навіть надзвичайно віддалених у просторі й часі, речей. Але він ще не володів повним знанням істини.

Якщо окремі античні філософи ототожнювали *душу* з різними фізичними первинами (елементами, стихіями) і виводили її походження від речовинних чинників, то християнські мудреці вчили про незмірну цінність і красу цієї субстанції. У християнстві природа й роль душі – це прикровенна таїна, що пізнається через Боже Одкровення. Душа людини має більшу вартість, аніж весь світ [Мт. 16, 26], її належить спасати, навіть ціною загибелі тіла [Мт. 10, 28]. Проте, душа тварини нижча у порівнянні з людською. Саме людська душа обдаровує свого носія унікальною *особистісністю*. Незмінність «я» – атрибут богоподібності людини. *Воля* людини вирізнялася повнотою, необмеженою свободою вибору. Вона не знала боротьби між добром і злом, мала переважну спрямованість до святості, але не була непохитно святою. *Серце* не відало неподобства, було безстороннім і цілковито чистим. Воно стягувало в себе всі сили душі, було коренем людського єства, центром усіх думок, помислів, рухів, емоцій та бажань.

У такому ідеальному стані, від початку, як і всі інші створені істоти, людина як творіння, обмежене у своєму отологічному й екзистенційному статусі, мала потребу у сталому сприянні (промислі) Бога, щоб досягнути винятково високого призначення, відповідати Божим очікуванням. Творець став її безпосереднім наставником і вихователем, адже вона не мала самотійного й самодостатнього існування, оскільки виникла як результат свідомого Задуму*. З любові до людей Бог створив на землі «рай солодкості», тобто прегарний сад – місце, де існувало все для щасливого життя. Він буяв родючими прекрасними деревами, мав кришталеве повітря й вишукані запахи. Для вправи й розвитку сил, культивування творчих задатків Бог заповідав Адаму доглядати рай. Це мало на меті панування над усім живим, збільшення знань про природу, а естетична досконалість раю повинна була здійснювати почуття й думки до свого Творця. Перші люди виділяли себе з природного оточення й усвідомлювали окремішній від неї сакральний зміст власного існування. *Духовне виховання* перших людей полягало в тому, що Бог привів до Адама всіх тварин, щоби той дав їм імена. Це демонструвало царювання її над природою. Він також удостоїв перших людей можливості безпосереднього спілкування із Собою (можливо і з ангелами), що давало їм здатність до пророцтв щодо майбутньої долі людства й визначення шляхів досягнення ним вищої досконалості. Посеред раю Бог дав особливе (життєдайне) дерево, призначене жити людину. Уживаючи його плоди, вона була б безболісною й безсмертною, не знала би старості. *Бог не створив смерті*. Людині, благом Божим, була надана можливість перетворюватися з душевного в духовне тіло. Проте, через гріхопадіння, лише при загальному воскресінні, при кінці світу й історії, через спокутування, виникне можливість перетворення тіла душевного в духовне [1 Кор. 15, 44-45].

Як уже згадувалося, для вправи в моральній свободі й утвердження в добрі, відповідно до духовно-чуттєвої природи людини, Бог дав їй «дерево пізнання добра й зла», плоди з якого їсти було заборонено, бо «в день їжі від нього» людина мала померти. Ця легка заповідь відбивала в собі весь *Закон*, що передбачав добровільну згоду людину з Творцем. Загроза смертю мала втримувати людину від непослуху. Під смертю розумілася смерть духовна й відчуження від життя Божого, а під загибеллю тілесною – зруйнування тіла. Первозданні істоти розуміли значення застороги. Так відбувся перший завіт Бога з людиною. Людська свобода зіткнулася з певними обмеженнями. Усе, що було даровано людині, об'єктивно й суб'єктивно представляло собою стан повного блаженства, тотальної гармонії й мало максимально можливу цінність.

Невідомо, як довго перебували прабатьки людства в раю, але з Біблії відомо, що під впливом змія-спокусника [Бут. 3], який звабив Єву до порушення заповіді, їхньому цілковитому блаженству було покладено край. Знаряддя цього антилюдського підступу став відпалий від Бога ангел – диявол («людиновбивця від віку», «сатана, що зваблює всесвіт») . Саме гріх надав провинно-онтологічного статусу живій і неживій природі. Непослухом одної людини багато стали грішними [Рим. 5, 19]. Причинно-наслідкові зв'язки Адама і Єви зазнали деформації, обтяжилися матеріальним компонентом, втратили якість антропності*. Людська природа від стану богоподібності миттю інволюціонувала до суто дегенеративного стану богополишеності. Зла й нерозумна воля людська стала причиною цілосвітнього зла. Конкретний вибір у ситуації власної свободи став тим першим вчинком, що звів велетенську стіну між людиною й Богом. Відтоді упала людина залишилася сам на сам з іншими, такими ж упалими людьми. Сили природи також стали ворожими до людей. Тотальний крах, провина, сором і відчай – ці категорії екзистенційної філософії здатні хоч в певній мірі передати те, що визначало домінанту того людського самоусвідомлення й самооцінки. Бог мав повне право на Своє творіння, однак люди володіли дарованою Ним найвищою цінністю – свободою власного вибору. Той найперший акт свободи став прологом до всеісторичного трагізму людського роду. Власне, він став причиною не лише трагізму подальшого загальнолюдського буття й існування, ним було закладено в онтогенез і філогенез аномальну властивість вибірності, що стала фатумом для людства. Людина обтяжилася неунікливою й перманентною необхідністю вибору, стала homo seligens (людиною, приреченою постійно здійснювати вибір). А вибирає вона в стані власної свободи. На тлі тієї безлічі виборів, котрі відтоді змушена чинити людина, перед нею завжди стоїть остатній вибір між добром і злом: «Народжений від Бога не чинить гріха, хто чинить його – той від диявола» [1 Ів. 3,8-9]. Поставлені в ситуацію актуального вибору, прабатьки людства не могли знати, що вони визначають історичну долю всіх наступних поколінь. Але на особистісному рівні вони були спроможними зрозуміти, що їхнє цілісне існування й майбуття залежить від їхнього конкретного рішення. Саме звідси, від цього доленосного моменту біфуркації бере свій початок християнське антропологічне вчення й звідси для кожного християнина є іманентною безупинна рефлексія щодо свого вибору між добром і злом, особистісного вибору, життєвого вибору, вчинку. А отже, вибір між добром і злом, знаходження засобів уникнення зла в собі й зла в соціокультурному доквіллі – **стрижнева тема християнського людинознавства**. У свою чергу, проблема вибору стає генератором

страждання й насолоди, співчуття й терпимості, непротивлення злу й духовного опору, вини й відповідальності, страху й щастя, каяття й спасіння, смислу й абсурду, надії й відчаю, морального й аморального, совісті й неподобства, альтруїзму й егоїзму, віри й знання, правди й кривди, соборності й самотності, масового й індивідуального, цілей й цінностей, тактики й стратегії власного життя, влади й власності та інші, котрі мають своїм витокom евангельські аксіоми практики й емпірії людського співжиття та стосунків з Богом. Усі ці езистенціали в християнстві не лише осмислені й пережиті, вони поставлені в теоретично-концептуальній площині та принципово вирішені.

Багатовікова безупинна, в тому числі й психологічна (змагання за владу над людськими душами) війна з персоніфікованим, втіленим злом – дияволом вимагала від сподвижників Божих, які відчували гостру відповідальність за долю людства, знаходження та застосування засобів і методів для спротиву згубним впливам усюди-сущого, могутнього й підступного «ворога роду людського». Антропологічно-психологічне знання, спрямоване на ефективний опір діям сатанинського зла та іншим чинникам, що дезорганізують соціальне життя, ментальність, соматичку й психіку людини й суспільства є суттєвою, значимою й креативною компонентою святоотецької містично-антропологічної й психологічної теорії й практики.

Вважається, що хоча гріхопадіння сталося через вплив диявола, але головна причина походження гріха містилася в перших людях. Вони мали всі підстави й засоби для протидії спокусі. Не з необхідності й жорстокого примусу, а за власною волею ними було порушено волю Бога. Гріх не був необхідністю, а Бог не був винуватцем гріха. З формального (зовнішнього) боку трагічна сутність гріха полягала в порушенні заповіді, спрямованої на благо людини – вкушання забороненого плоду. За внутрішньою природою, гріх полягав у роз'єднанні творіння й Творця. Такий вчинок став виявом крайнього егоїзму, зради власному Отцю. Творіння замірилося сягнути паритету з Богом, емансипуватися від Нього. Людина, зберігаючи всі даровані їй божественні задатки, вивищила власні ниці потреби, знехтувала всім найдосконалішим у собі й у наданому під її оруду зовнішньому світі. Відтак до того цілісний світогляд людства розколовся на **дві протилежні системи: теоцентрично – духовно – культурну – особистісну й антропоцентрично – матеріально – цивілізаційну індивідуалістичну**. В істинно гуманістичному якісному відношенні людини до Бога домінувала перша система. Натомість, у псевдогуманістичному кількісному відношенні, де людина вивищувалася над Богом, панувала друга

система. Саме адепти такої ідеї емансипації людини від Бога відтоді безупинно боролися за власні вітально-інстинктивні пріоритети, знавісніло виступали проти Божого світопорядку, титанічно виборювали індивідуально-корпоративні егоїстичні інтереси. Ніким не стримувані, вони породжували й породжують суспільну пандемію антагонізму, політичного, соціального, майнового, культурного, релігійного й міжособистісного партикуляризму, культивують відчуження, невротизують суспільство, підштовхують його до того стану, який настав після гріхопадіння перших людей й тривав упродовж всієї епохи Старого Завіту*.

Множинними нищівними наслідками для людства супроводжувався гріх: одиничне ушкодило всезагальне. Відбулася кардинальна людська трансмутація й катастрофа Всесвіту. Вона задала іншу парадигму історії й істотно змінила якість всього наступного світобуття. Перші люди Адам і Єва не лише втратили дар безпосереднього спілкування з Богом, вони стали перешкодою для того, щоби благодать Божа проливалася на всі наступні людські покоління. Наслідком ескалації зла в усіх можливих формах стало те, що людство зайшло в глухий кут, підійшло до зяючого провалля. Відтоді колапс благого в людях супроводжується експансією злого. Призначені до подальшого обоження створіння Божі втратили це благо. Безмежні довіра, любов, спокій, впевненість і радість, що царювали в їхніх душах, перетворилися на свою протилежність. Усвідомлення провини, сором, відчуження Божої немилості, очікування покари й відплати заповнили внутрішній світ людей. Згодом для наступних поколінь гріх стає звичкою, втрачається здатність до адекватного сприйняття реальності. Нечутливість, невдоволеність, гордість, егоцентризм, обман, самообман, жадоба, хтивість, заздрість, схильність до злочину, ненависть, та багато інших наслідків гріха супроводжуватимуть людство в його подальшій індивідуальній і суспільній історії.

За християнським антропологічним вченням, внаслідок першого гріха людина втратила благодать Божу, яка зміцнювала її поривання до добра. Через таке роз'єднання, зберігаючи буття, життя *душі* насправді перебуває поза її дійсною природою. Сили душі перебувають в дисгармонічному стані. *Пошкодження розуму* виявилось в тому, що він потьмарився, втратив ясність цілісності та проникливості. Таку його особливість можна кваліфікувати як інтенцію до релятивізму: методологічного принципу відносності змісту й значення релігійного, наукового, філософського, пізнавального, морального, правового феноменів духовної культури, соціального життя й загально визнаного ідеалу, до виникнення антигуманних й

антидуховних учень і релігій, до виправдання зла й гріха в усіх можливих їх виявах. У *сфері вольовій* гріх відповідно привніс розлад. Це відчутно позначилося на самоусвідомленні свободи й відповідальності. Відтоді людина воліє зла: самовиправдання, самовдоволення, самовизначення, самозвеличення, самовільності, самовладдя, самовпевненості, самовтіхи, самодемонстрації, самодії, самодостатності, самозакоханості, самозаспокоєння, самоізоляції, самокерованості, самоправства, самоствердження. Означена позірنا самість не тільки нищить людину як таку, як «образ і подобу» вседосконалого Бога, вона є виявом ворожості до Творця [Рим. 5, 21; 6, 12]. Якщо зобразити природу людини у вигляді трикутника, вершиною якого для християнської антропології має бути дух, а його нижніми кутами – перетворені душа й плоть, то супротивленні йому учення про людину вершиною цього трикутника увінчують гріховною плоттю. Поряд із трихотомією в розумінні складу людини, у християнській антропології існує дихотомія. Наділена богоподібною свободою людина розсікає свою вроджену цілісність на дві частини. Її аномальна амбівалентність уподібнюється кентавру: верхня частина тіла спрямована до всього божественного, а нижня – до сатанинського. *Свобода* й *воля* до святості й самопожертви заради Бога та всіх Його створінь, трансформуються в гріховність, самолюбство. *Совість* у же не є абсолютним імперативом. Гріх царює над упалою людиною, локалізує свободу й підкорює її волю. Людина – раба гріха, власних бажань, вітальних, а по суті тваринних, інстинктів і капризів. Уже не царем природи, а її вихолощеним невольником, заручником й безвільним репрезентантом стала наділена раніше всемогутнім, всеосяжним, всеперемагаючим, вседосконалим, всечасним, вселюблячим і всемилостивим Духом Божим людина. *Серце* стало вмістилищем підсвідомих ницих бажань і неподобних пристрастей. Як істинна сутність особистості й осереддя любові, воно стало «кам'яним», нечутливим, ніби покритося егоцентричною кіркою. Його первісна прозорість і досконалість, що була приналежною до досконалості Творця, укорінюється в матеріально-емпіричній сфері. Воно «забуває» божественне походження й призначення, свою світлоносність, своє творче світоперетворююче покликання, стає немічним і занурюється в темряву.

Дисбаланс духовно-душевного ества призвів до духовно-інтелектуального й психо-соматичного конфлікту у внутрішньому світі людини. Це проявилось у боротьбі між духом й тілом, свідомим й позасвідомим, розумом й почуттями, соціальною й асоціальною інтенціями, що сприяло деперсоналізації й соціальній дезадаптації

людини та започаткуванню численних психічних дисгармоній. *Тіло* вийшло з-під влади душі, узяло гору над нею й утягається в гріх. Воно зазнало хвороб, втоми, страждання й тілесної смерті. Пошкодився весь «образ божий у людині», людина «уподібнилася безсловесним тваринам». Простуючи за тілом, людина вже думає не про духовне, а про тілесне. Іти за духом – думати про духовне, бо думка тілесна – то смерть, а думка духовна, то – життя та мир [Рим. 8, 5]. Відбувся тектонічний розпад людської цілісності, що в православної антропології отримало назву *дезінтеграція*. Ретроградна мутація – така дефініція є відповідною для тієї метаморфози, якої зазнала людина. Смертність, як набута в результаті відпадиння від Творця властивість, відтепер глобально лімітує всю життєдіяльність індивіда й суспільства.

Влада людини над природою суттєво зменшилася. Видозміна світопорядку, дисбаланс природних сил і зломи в усталеній Богом ідеальній архітектоніці спричинились до відчуження людини від органічного й неорганічного світу. До того смиренні й лагідні природні сили й стихії усамостійнилися, а тваринний світ став змагатися з людиною за життя. Земля стала проклятою: зменшилася її родючість, виникли землетруси, повені, посухи тощо. Виявилися інші відхилення від колишньої злагожденості в доквіллі. Світ зазнав фізичного розладу й занепаду, розпочався незнаний до моменту гріхопадіння процес його соціоприродного виснаження, розвитку до небуття. Настала доба депресивної й прискорено занепадаючої людності. Розпочалася боротьба за виживання, війна всіх проти всіх, болісний, неусувний, воістину нісенітний розмир у внутрішньому світі кожного. Метастази гріховності вразили антропо- і ноосферу. Оскільки, за християнськими уявленнями, усі люди походять від Адама і Єви, які впали в гріх і були засуджені, така доля спіткала і їхніх нащадків. Відтоді всі народжуються з непозбутнім почуттям екзистенційної провини, позбавленими первісного стану райського блаженства, засудженими на хвороби, скорботи, до смерті тимчасової й вічної. Усе, за деякими винятками, населення планети еволюціонувало (а точніше – інволюціонувало) до апогею загальнопланетарної гуманітарної кризи. Одначе, всемілостивий й людолюбний Творець досконалого всесвіту й перших довершених людей, які мали виконувати роль взірцевої моделі для всіх народжених ними, не міг припустити переривання започаткованої Ним благої протяжності, якоїсь присутньої її флуктуації. Незважаючи на гріхопадіння перших людей, їх заступають ветхозавітні праведники, пророки, святі й мученики. Тепер вони є знаряддями втілення Його задуму щодо людського роду. Вони стали

провісниками з'яви нової людини. Їхніми вустами й діями Господь продовжує втілювати Свій план підтримки всього святого й доброго. Цей обраний народ Божий несе в собі той Дух і ту Божу іскру, які були даровані прабатькам людства і так бездарно та безвідповідально втрачені ними. Саме на цих посланців Божих було покладено святу місію духовного-тілесного оздоровлення людства, і саме вони були заставою того, що Творець не залишає творіння, опікується його долею.

Хоча в такому нікчемному модусі абсурду людський рід скнів упродовж всього часу тривалості епохи Ветхого Завіту, однак, за християнськими уявленнями, весь цей «втрачений час» Бог готував людність до спасіння. Продовжуючи виконувати наперед визначену програму світоустрою, Творець змилювався над творінням, яке перебуває в нещасті, і Його волею розпочалася нова доба всесвітньої історії – доба Нового Завіту. Хресний подвиг Ісуса Христа революційно змінив усталений по гріхопадінню порядок речей. Відтоді кожній людині, усьому людству й природі даровано можливість радикальної зміни власного жалюгідного й ганебного статусу, кожна людина отримує на спасіння. Спасіння (гр. σωτηρία, лат. sanus) – це буквально «уздоровлення», «вивільнення від хвороби, цілковитого ушкодження». У Новому Завіті цей термін позначає вибавлення від небезпеки, смерті, хвороби, повернення цілісності, міцності й здоров'я. З позицій історії антропсихогенезу період Нового Завіту, який змінив Завіт Старий, можна визначити як добу реінтеграції людського, свідомої інтенції нової людської формації – християн до повернення в той ідеальний первісний стан, в якому перебували люди до гріхопадіння.

Згідно з християнським віровченням, за волею Отця, абсолютно досконалий і безгрішний Син Божий Христос зійшов на грішну землю. Сприймавши дійсну людську природу від Матері Своєї Пресвятої Діви Марії, Він перебуває на землі в тілі, тотожному людському. Підвладний усім законам людського існування (дорослішання, спрага, голод, втома, сон), маючи духовні й душевні людські властивості (любов, радість, печаль, відчай), сповнений безмежної любові до занепаłego й стражденного людства, Він свідомо йде на Хресні муки й Розп'яття. Ціною власних гідності, страждань і смертних мук Господь визволяє приречене людське плем'я. Він віддає «душу Свою на викуп багатьох» [Мт. 20, 28]. Його жертва стала знаряддям спасіння. Його смерть обернулася перемогою над смертю й дияволом, винуватцем її [Ів. 12, 31]. Маючи вповні божественну природу, Спаситель не тільки став людиною, але взяв на Себе всі гріхи людства й здолав гріх. Син людський дав надію не лише праведним, не лише кожному з людському роду, а й переважно

грішним [Мт. 9, 12; 14]. Спочатку учні Христові апостоли, а потім сотні, тисячі, десятки тисяч, сотні тисяч й мільйони послідовників Спасителя, Який ціною власної смерті викупив людство з полону гріха й перманентного горя, стають на шлях наслідування найкращих Боголюдських якостей Сина Божого. Кожний із них у Таїнстві Хрещення зрікається диявола, гріха й всього нелюдського. Кожний зобов'язується жити за Христом, чинити за Христом і вести за собою інших. Тим самим він очищається від всякого гріха, вважається виправданим й освяченим. Йому даровано всі підстави для власного духовного вдосконалення, що є умовою й запорукою вдосконалення цілої антропосфери, присутнім фактором гуманізації людства, його виходу з духовно-психологічної й соціально-культурної кризи. Понад усе Бог прагне повернути людність до первісного нормального стану, дарувати їй вічне життя. Ним накреслюється зовсім нове антрополо-психологічне вчення. Від ветхозавітного духовного анабіозу людство спрямовується Ним до духовного автогенезу. Ветхозавітній інтоксикації гріхом протиставляється санація святістю. Христос проголошує необхідність переходу до зовсім нової фази антро-психогенезу – епохи обожнення людини, як процесу формування людиною в собі Христової природи. «Коли хто в Христі, той створіння нове, – стародавнє минуло, ото сталося нове» [2 Кор. 5, 17]. Такого роду трансформацію не слід розуміти в пантеїстичному смислі, як онтологічне злиття людини з божественною субстанцією, як розчинення в ній або її привласнення. Це – особистісна участь людини у справі Божій та плекання в собі Божественних якостей. І цей процес повинен стати загальнолюдським. Відповідно перетворюється й нежива природа. Вона має цілком оновитися [2 Пет. 3, 13]. Саме тому в Євангелії говориться, що цей світ піддасться перетворенню або очищенню вогнем. На власному ж людському рівні людина переживає такий стан «нового народження» й у християнському Таїнстві Хрещення. Відтоді у внутрішньому світі відбувається благодатна метаморфоза й подальша внутрішньо-містична робота над собою з метою власного олюднення. В безпосередньому спілкуванні з Богом, Котрий є абсолютною Особистістю, людина перебуває в процесі становлення своєї власної особистості, віднаходить себе, здобуває свою дійсну екзистенцію. Сприяння людині в такому сходженні, у становленні її особистості також є завданням християнської антропсихологічної теорії й практики.

Попри відсутність у сучасній науковій літературі вичерпного аналітичного опису християнської моделі релігійного навернення, його мотивів й типів, можна стверджувати, що від його початку люди-

на стає на шлях цілковитого преображення. Через відмову від гріха, праведний спосіб життя, беззастережну віру, участь у суспільному християнському служінні, відбуваються *суттєві зміни в тілесному, душевному і духовному устрої людини*. Саме з акту щирого навернення може розпочатися перетворення способу існування людини, її світосприйняття та самосприйняття. Воскресає дух людини, починає відтворюватися її первісна природа, яка мала своє начало в Богові. Усвідомивши загрозливий характер власного неналежного стану свого буття в світі, людина стає на хресний шлях духовного, душевного й тілесного преображення, спрямовується до своєї благодатної первовічної довершеності. *Душа* повертається до чину, який вона мала при Творінні. Упорядковуючи всі відчуття, вона виходить із-під орудя матеріального, прагне до Божої довершеності. Оскільки вона – це найдорогоцінніше благо для людини, то вирятовуючи її, людина спасає саму себе, тобто себе як особистість, заново відтворює її в собі. Тепер *тіло* знову сприймається як храм Святого Духу, який потребує ретельних піклування й уваги [1 Кор. 6, 19]. Воно – засіб самовиразу людини та прославляння Творця. Відтепер тіло здатне служити святій меті [1 Кор. 6, 12-20], воно вважається однією зі складових тіла Христового.

Індивід перетворюється на особистість, себелюбство – на людяність, а ненависть – на любов. Самосвідомість по-новому осмислює власне «я», її межі розверзаються до нескінченності Абсолюту. Творіння здійснюється до Творця, тим самим осягається світ горній. Очіма серця людина прозирає минуле, теперішнє й прийдешнє, усвідомлює своє творче призначення й місце в світі, а також сакральний смисл власного життя. Вона набуває дійсної особистісної ідентичності, усвідомлює власну унікальність і цінність, гармонізує стосунки зі світом. Людська природа в синергії* з Божественною благодаттю оживотворяється. Світосприйняття забарвлюється радістю життя й антропологічним оптимізмом, вірою у власні сили й загальнолюдський потенціал. *Світорозуміння* й *світовідчування* очищується від намулу речовинно-емпіричного, видимого й прагматичного. Непотьмарене *світоспоглядання*, що визначається поняттям «дитинність», задає новий смисловий вектор соціальних і морально-етичних орієнтацій. Адже суспільство, де панують прості, відверті, невимушені й щирі стосунки, на взір такі, які існують між непорочними, цнотливими й мудро-наївними дітьми, елімінує зло. Не влада над іншими, а смиренномудра влада над собою є однією з умов всиновлення людини Богом. Людина вступає на шлях культивування в собі Христової досконалості, Його абсолютних почуттів до всіх і кожного: любові, милості, прощення.

На початковій стадії цього відновлення людського в людині вона набуває досвіду інтимного спілкування й з'єднання з Богом й з усіма іншими людьми. Очищується свідомість, розум прозирає й починає усвідомлювати згубність власного стану, розум зводиться в серце. Воля спрямовує душевні й фізичні сили на боротьбу з власною недосконалістю. Стихають пристрасті й пробуджується почуття совісті. Людина стає більш здатною до споглядання понадчуттєвих, понадраціональних й трансцендентних, феноменальних* явищ й ноуменальних* сутностей. Зміцнюється дух і починає правити уявою, пам'яттю та іншими психічними процесами. Він прагне упокорити плоть і з цією метою консолідується з душею [Гал. 5, 16]. Дух Божий, що перебуває в людині, оновлює її, а той, хто злучається з Господом «стає одним духом із Ним» [1 Кор. 6, 17]. Християнин приходить у пізнання волі Божої, волі інших і волі власної. наповнюючись «всякою мудрістю й розумом духовним» [Кол. 1, 9]. Усі ці волі можуть єднатися й узгоджуватися. Відновлюється озлоблене, нестямне й нечуле серце. Воно знову повертається до стану первісної чистоти, спогадує себе як джерело свідомої особистості, як місце остаточних благих рішень і вчинків, як локус, де відбувалася зустріч із Богом і людьми. Зникають двоїстість серця, нещирість та лукавство. Воно вступає у внутрішній діалог із собою та з серцями інших людей. Цей щабель нового духовного життя характеризується тим, що людина починає свідомо ігнорувати матеріальне й гріховне, її духовні очі здіймаються до невидимого, надчуттєвого й ідеального світу. Вона жадає святості, дієво маніфестує любов, милість, правду, простоту, добротність, чистоту, самозреченість. Вона розпочинає пізнавати власного Творця і переповнюється безкорисливою любов'ю до Нього, а любов до Бога поєднана з любов'ю до кожної людини.

Підсумовуючи цей надто стислий і далеко не повний виклад християнської антропології, ми переконуємось у тому, що означена **інтерпретація особистості має сакраментальний і трансцендентний характер. Природа особистості розкривається тут як у функціональному, так і, переважно, в сутнісному плані.** Особистість отримує дар свого тілесного, душевного і духовного існування від абсолютно довершеного Бога. Будучи Сам Життям всіх, Бог кожному особисто віддав Свою Особистість, поділився нею з усіма людьми. Звідси богоподібність (образ і подоба) кожної людини й просякнутість її особистісного начала началом Божим. В людській інтенціональності закладено уподібнення Богові, обоження людини. Тут не йдеться про цілковиту асиміляцію чи ототожнення з Богом-Логосом в субстанційному або особистісному відношенні. Це – максимально можлива участь субстаційного й особистісного в

божественному житті, цілісно-персональна онтологічна участь кожної людської особистості в Особистості Господа Христа і Його земній місії. Класичним виразом і категоричним імперативом християнської антропології є формули: «Слово вочоловічилося, щоб ми обожилися» (св. Климент Олександрійський), «Християнство є уподібнення Богові в міру людського ества» (св. Григорій Ніський), коли людина має стати другом Божим і Його сином. Подібний антропологічний максималізм полягає також і в тому, що спасіння людини й людства можливе тільки через обоження, Бог обожує обожуваних (св. Діонісій Ареопатит). І таке обоження полягає, по-перше, в участі у Церковних Таїнствах і, по-друге, на шляху особистих зусиль в уподібненні й єднанні з Богом. Обоження здійснене тепер, тут, на землі, хоча це є стан майбутнього віку. Однак небесне призначення людини, її посмертна доля й буття вічне не є розчиненням без остачі в Божестві, тобто позбавленням своєї особистісної цінності, а є особистим вічним життям, особистим шляхом кожної людської іпостасі. Духовно-особистісне зростання [2 Кор. 9-10; Еф. 4, 15; 1 Тим. 3, 13] є зростання в Богові істинною любов'ю, допоки «образ Христа не відіб'ється в вас», – говорить апостол Павло [Гал. 4, 19].

Немає людини поза особистістю, поза тим надсвітнім, таємничим, невизначеним і невербалізованим Божим, що є в людині, складає центр її самосвідомості, робить її індивідуальним фокусом і виразом міжлюдських відношень і функцій. Тільки у визначеній і конкретній особистості існує людина, і в цьому полягає її свобода. Створивши людину істотою особистісною й свобідною, Бог відав про її майбутнє гріхопадіння, але заради людської свободи Він обмежив Сам Себе, оскільки прагнув зустрітися з творінням, яке любить Його, лише у стані повної свободи. Таїна людської особистості полягає в духовній свободі, з вірою до Бога. Уподібнюючись Первообразу [1 Кор. 11, 1], Котрий зібрав в Собі уся людську природу, усі думки, сподівання, мрії й нещастя, понад усе прагнучи вирятувати кожну, без жодного винятку людину, чим здійснив загальнолюдське планетарне служіння, достотна у своїй особистісній інтенції людина, будучи іманентно зв'язаною з Христом, як особистісним началом всіх, не може відчувати себе автономним індивідом. Усім своїм життям християнська особистість не лише унікальна в своїй самості, не тільки високоморальна, вона – високосоціальна, соборна і покладає життя заради особистісного розвитку інших та спасіння всіх. В такій всеєдності, де всі складають «одне тіло в Христі» [Рим. 12, 5], народжується есхатологічне всесвітнє споріднення співбожественних особистостей, що в Царстві Небесному

спілкуватимуться з Лицями Святої Трійці особисто – лицем до Лиця.

Тут слід відзначити ті щаблі духовно-особистісного зростання, які виокремлюють християнські мислителі. За одним з поділів, це: початківці, досвідченні й досконалі, за іншим – дитинство, юність, зрілість і старість [1 Кор. 3, 1-2; Еф 4, 13], причому у такому становленні духовно-особистісне зростання може випереджати природно-фізичне. Прп. Іоанн Ліствичник показав шлях важкого й неперервного сходження по драбині духовного самовдосконалення, яка підносить подвижника на небо. Християнське удосконалення починається з викорінювання пороків, супротивних християнському ідеалу, боротьбою з пристрастями, а потім завершується важкими вправами на власне удосконалення. За ще одною градацією, примноження й формування духовно-особистісного св. Климент Олександрійський вбачає приріст особистісного в поступовому наближенні до абсолютної Особистості Христа, де відбувається еволюція від раба до вірного, від вірного до слуги, і від слуги до сина. Зростання відбувається у переході від психологічних дисгармоній (страх, відчай, амбівалентність, полишеність, егоцентризм) до надії й віри, а відтак і затим до любові й довершеності; у перегляді власного ставлення до світу земного на користь небесного, у спрямуванні від тілесного до духовного, від чуттєвого – до розумного; в послідовній трансформації, яка починається очищенням, просвітою й завершується досконалістю.

Надзвичайно важливим є те, що християнське вчення духовного удосконалення й особистісного росту включає в себе як практику, так і теорію. **Методологічними принципами означених теорії й практики**, що розробляються понад дві тисячі років і складаються з тисяч і тисяч духовно-особистісних досвідів, є те, що: 1) жодний ступінь духовного зростання не є остаточним й самодостатнім, і навіть на найвищих щаблях людина має усвідомлювати власну недосконалість, а довершеність не має меж; 2) необхідно розпочинати від перших найнижчих ступенів; 3) неприпустимо переходити від одної ступені до іншої, пропустивши якийсь щабель; 4) опановуючи вищі ступені, не можна вважати себе вільним від виконання настанов нижчих ступенів. А отже, християнин, будучи особистістю, долає в собі і навколо себе всі недосконалості й невпинно рухається до того ідеалу, яким є Христос. Він проходить три головних етапи християнської еволюції: 1) народження в Христі; 2) преображення в Христі; 3) воскресіння в Христі. «Божественною майстернею, де безперестанно омолоджуються, освіжаються й укріплюються людське відчуття й свідомість особистого безсмертя є Церква», – стверджує прп. Юстин [13, с. 32-60]. В процесі культивування християнством особистості відновлюється почуття не

тільки кровної спорідненості з людством (усі походять від прабатьків Адама і Єви), тут по-новому відчувається духовна спорідненість людського роду. Християнин як особистість мірою й критерієм свого світобачення й світорозуміння, оцінки себе й інших має не свої обмежені, дочасні й емпіричні уявлення, а ті вічні норми, оцінки й цінності, які задані безмежним, вічним й всевідаючим Богом. Орієнтуючись на них, людина поступово набуває подоби Божої, просвітлюється й освячується, живе в правді, чистоті, духовності, мудрості. Трагічний розпач від усвідомлення того, що у власній душі (або навколо) перебуває пекло, як психічна реальність, змінюється відчуттям внутрішнього й довколишнього раю. Оздоровлюється не лише душевно-тілесне самопочуття, але й сприйняття природного й людського світу. Відчувається присутність у собі всіх інших (колишніх, теперішніх й майбутніх) представників людського роду. Звідси, з відповідальності за себе не перед самим собою, але перед Богом, зароджується й міцніє відповідальність за всіх і все. Православна антропологія і власне православна культура – на тлі всіх інших культур суттєво вирізняється умінням культивувати душу, і через культивування кожної окремої душі воно культивує душевні якості суспільства. Усіма можливими й прийнятними універсальними засобами вона обстоює найвищу земну цінність – обожнену людську велич і так само борює все, що принижує, спотворює, вражає особистість, образ і подобу Божі в людині. Необхідно підкреслити, що сукупна філософська думка, яка передувала християнству, не виявила здатності сформулювати і, тим більше, розробити й аргументувати навіть саме поняття «особистість». Початок було покладено християнством, богонатхненною працею давніх християнських подвижників, містиків та метафізиків, і особливо – святими Василем Великим, Григорієм Богословом і Григорієм Ніським. Вони дали богословське визначення поняття «лице», знайшли обґрунтування для поняття «іпостась», **виявили ноумен людської особистості та осмислили богословсько-персоналістичну цінність людини** [2, с. 139].

У філософії й психології другої пол. ХХ ст. прямим спадкоємцем християнської філософії і її антропологічного знання стала **персоналістична концепція людини**, яка визнає особистість первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття. Як філософський напрям персоналізм (від. лат. *persona* – особистість) заснований на характерній для християнської релігії персоніфікації Бога і, перш за все, Бога-Сина Ісуса Христа, на акцентуванні неповторності й максимальній цінності Його Особистості і, відповідно, особистості християнина. Таким чином, **для цієї філософсько-психологічної тенденції гуманітарного знання особистість із її духовними цінностями виступає як вищий смисл людської культури**. Таке

розуміння Бога і людини, що сповідує Його, і явно й імпліцитно розвивалося практично від самого початку земної діяльності Христа і знайшло свій подальший розвиток в святоотецьких творах, але остаточно оформилося воно в трактатах німецького філософа й богослова Ф.Е.Д. Шляєрмахера, який у 1799 році вперше вжив термін «персоналізм». Ним виразно підкреслюється ідея особистості, моральне завдання якої полягає в завершеному розвитку індивідуума, який в рівновазі своїх різних сил повинен здійснити свою внутрішню сутність. Однак моральний розвиток людини можливий тільки на основі загального культурного життя. Досягається це індивідуальною переробкою всіх моментів, що складають ціле. Саме тому морально зрілий індивід повинен відчувати свою єдність із цілим, що наявне в ньому як його власне індивідуальне. Згодом персоналістичну парадигму трактовки особистості в Європі продовжили Ф. Якобі, Х. Тілліке, Б. Олкотт, Ш. Пегі, М. Шелер. Згодом виокремилися кілька різновидів персоналізму. Так, американська гілка персоналізму (Б.П. Боун, Дж. Ройс, Дж. Х. Хауінсон, Р.Т. Флюезллінг, Є.Ш. Брайтмен, У Хокінг) трактує поняття особистості як процес розвитку особистісного начала, яке досягається шляхом єднання з Богом. Головна увага тут приділяється проблемам свободи й морального виховання, що має привести до суспільної гармонії. Французький персоналізм (Е. Муньє, Ж. Лакруа, М. Недонсель, П.-Л. Ландсберг, Г. Мадіне, Д. де Ружмон, Ж.М. Доменак) прагне створити універсальне вчення про людську особистість як найважливішу турботу людської цивілізації. Німецька (В. Штерн, Х. Тілліке) гілка персоналізму на перший план висуває завдання розвитку задатків і здібностей людини та проникнення в глибинні сфери індивідуального життя. В Росії персоналістські ідеї, які мають своїми витокami філософські побудови Ф.Достоевського, розвивали М. Бердяєв, Л. Шестов, певною мірою М. Лоський, С. Булгаков та інші. Центральними тут виступають проблеми свободи й відповідальності, влади, насилля й ненасилля, страждання й блага. В українській філософії, де предтечею персоналізму став Г. Сковорода, означену тенденцію продовжили автори, починаючи від П. Юркевича до наших сучасників. Ними порушуються питання щастя, спорідненої праці, розвитку духовної першооснови в людині тощо. Принагідно зауважимо, що розкриттю персоналістичної проблематики вітчизняної філософсько-психологічної думки та висвітленню проблеми сприяння людині в її особистісному становленні у вітчизняній психології XIX – початку XX століття автори цієї статті мають намір присвятити наступну публікацію.

Загалом, у своїх теоретичних побудовах персоналізм виходить із фундаментального для теїзму принципу діалогічності співіснування людини і Бога, який наочно виявляє себе в містичній концепції Богопізнання. В персоналістській трактовці особистість виступає як єдність трьох суттєвих характеристик: екстеріоризації (самоздійснення особистості назовні, творчість у світі), інтеріоризації (внутрішнє самозвершення, духовна самозаглибленість) та трансцендування (спрямованість на вищі божественні начала й цінності – благо, істину й красу, орієнтація на максимально вищу самореалізацію, що уможлиблюється в акті містично-духовного єднання з Богом). Конститутивною є ідея про необхідність існування, залученого в навколишнє життя, спільну діяльність з духовно-гуманістичними силами з метою перетворення світу на християнських принципах. Особливо підкреслюється виховна функція й духовний потенціал особистісної філософії, що виступає як загальна педагогіка, спрямована на пробудження особистісного начала в кожній людині.

Персоналізм поклав у підвалини свого вчення ідею особистісного спілкування, в якій вбачається мета, смисл й призначення людського існування. Кожна людина має мету не тільки в собі, але й в усіх інших; саме в зустрічі Я і Ти в Ми формується особливий духовний досвід, відбувається гармонічна комунікація душ та ідею трансцендентності цілей існування. **Єдність екзистенції й трансценденції виступає однією з фундаментальних ознак особистості.** Будучи тварною, особистість характеризується «залученим існуванням», вона укорінена в земному, матеріальному бутті. Натомість, поруч з «речовинним» в ній виявляє себе і «неречовинне», духовне, божественне начало – душа, яку вдихнув в першу людину її Творець [Бут. 2, 7]. З точки зору пізнавальних інтенцій, які закладені в кожній людині, то, наприклад, за словами Ж. Лакруа: «Людина – це вимога смислу, Бог – це смисл світу». Тим паче вся людська історія в своєму глибинному смислі для персоналізму виявляється історією «саморозвитку персонального духу». Звідси саме буття особистості набуває ключового смислу лише через детермінацію її майбутнім. З іншого боку, особистість піддається небезпеці тиску на неї усіх тих соціальних вимог, які висуває до неї цивілізація та приналежна їй масова буденно-речовинна свідомість. У зв'язку з цим деструктуючим впливом на особистість на перший план виходить суто гуманістичне завдання навчання її бути вільною, а розвиток особистості, свобода особистості стають критеріями не тільки її психічного здоров'я, але й людяності суспільства, де вона здійснює власну життєдіяльність.

«Достоїнство людини, – висновує М. Бердяєв, – передбачає існування Бога. В цьому сутність всієї життєвої діалектики гуманізму. Людина є особистість тільки в тому випадку, якщо вона є свободний дух, що відображає Вище Буття філософськи. Ця точка зору повинна бути названою персоналізмом. Цей персоналізм ні в якому випадку не слід змішувати з індивідуалізмом, який губить європейську людину. Цей персоналізм коммюнітарний і соціальний. Справжній гуманізм ставить не тільки проблему людської особистості, але і проблему суспільства, проблему спілкування людей, проблему «ми». Це передбачає нову свідомість у християнстві, яка не була ще достатньо розкрита в історії [3, с. 180-194].

Таким чином, як підсумовує християнське антропологічне вчення В.В. Зеньковський, «християнство не просто підносить людину над природою, надаючи їй царственного значення, але в ідеалі обоження воно розширює царство людини за межі космосу, бо людям дана «влада бути чадами Божими» [Ів. 1, 12]. Попри свою тварну природу, як про це вже йшлося, людина належить до світу Абсолютного, до Бога, як самосущої, нічим не обумовленої Особистості. Тому поняття особистості завершується для людства ідеєю Абсолютної Особистості. Суттєве й основне в духовному житті полягає в пошуку Безкінечного й Абсолютного, звернення до світу небесного, його духовних цінностей, до світлого православного комізму [12, с. 50-60; див. також: 6; 11, с. 200-267]. Таке розуміння має стати, за переконанням авторів цієї статті, конституюючою домінантою психотерапії, орієнтованої на християнський світогляд у всій її практичній та теоретичній діяльності сприяння людині в її особистісному становленні.

Висновки

Отже, у цій статті (другій у ряду запропонованих авторами за тематикою історії вітчизняної філософсько-психологічної думки) розкрито основні концептуальні положення християнського антропологічно-психологічного знання про особистість і здійснено певний ретроспективний екскурс до історичних витоків сучасної персоналістичної концепції людини. З XI до XIX ст. вітчизняна філософсько-психологічна думка розвивалася під впливом християнського антропологічного вчення, відмітним положенням якого було те, що людина визначалася не стільки своїми природно-соматичними властивостями, скільки причетністю до найдосконалішої Божественної духовної природи. Серед усіх інших віровчень лише в християнстві становлення особистості завжди було у центрі уваги. Піднесення волі, розуму, серця й орієнтація на духовно-моральні чесноти вважалося значущою релігійною задачею.

Відповідно, призначенням людини ставала необхідність динамічної актуалізації: максимально можливого наближення до Бога як Абсолютної Особистості й найвищого Ідеалу. Згідно з християнським розумінням особистості, у виході за межі природно-соматичного, в обожненні, у надіндивідуальному людина набуває сенсу свого існування. Наявність душі й духу Божого в людині уможлиблює цілісність особистості, здатної до постійного духовного зростання, самовдосконалення й самореалізації, соціальної й морально-практичної активності, до становлення у якості суб'єкта життя і суб'єкта перетворюючої культурно-історичної діяльності.

Тезаурус

Абсолют – (від лат. *absolutus* – завершений, повний, безумовний, незалежний, самостійний, незв'язаний, необмежений, вільний) – філософський термін, що позначає поняття самодостатньої, вічної, актуально безкінечної духовної реальності, в якій як в своїй основі корениться буття всього суцього. Одне з основних понять духовної культури людства, яке виражає граничну загальну основу суцього й найвищу цінність для людини.

Творіння – за християнським віровченням, Бог створив з нічого видимі й невидимі речі, неживий і живий світ та людину. Тому все існуюче є творінням Божим.

Скінченність – категорія для означення обмеженості, тимчасовості буття, визначеного й осяжного в своїх конкретних формах (речах, процесах, явищах і т. ін.).

Одкровення – богословська категорія та поняття релігійної свідомості, що означає акт та процес Божественного самовиявлення та волевиявлення для розкриття певної істини, що сприймається як абсолютний критерій для людської поведінки та пізнання.

Трійця – богословський термін, що позначає єдину сутність й нероздільність Бога-Отця, Бога-Сина і Бога Духа Святого. Бог єдиний за єством й триєдиний в лицах.

Церковні Собори – зібрання єпископів помісних церков для вирішення важливих питань віри й церковного благочестя.

Промисл Божий – богословське поняття, яке позначає неперервну, всеохоплюючу й безумовну дію любові, всемогутності, премудрості й доброти Божої, якою Він зберігає буття й сили творінь, спрямовує їх до благих цілей, сприяє добру, пересікає зло та спрямовує його на благі наслідки.

Задум Божий – богословське поняття, що узагальнює спланований і здійснений Богом акт творення всього суцього й наступний процес впливу волі Божої на всі без винятку події людської історії з метою спасіння занепаłego після гріхопадіння людства.

Антропності принцип – космологічне й філософське уявлення, яке указує на притаманні нашій Метагалактиці тенденції до реалізації фізичних умов життя. Цей принцип свідчить про те, що життя – закономірний продукт розвитку всього Всесвіту, а людина могла з'явитися у Всесвіті з певними людиновідповідними властивостями, що саме наш Всесвіт виділений серед інших тим, що всі її параметри в максимальній ступені мали передумови для життя, були підготовлені для появи людини.

Старий Завіт – за християнськими уявленнями, епоха всесвітньої людської історії, яка тривала упродовж п'яти з половиною тисяч років від часу створення

Богом першої людини Адама до часу земного служіння Ісуса Христа, Який подарував людству Новий Завіт. Біблія – це зібрання книг, яке поділяється на два відділи: Старий Завіт (власне Біблія – 39 книг, написаних у дохристиянські часи, де описана біблійна старозавітна історія) і Новий Завіт (Євангеліє) – 27 книг, написаних християнськими авторами, де викладено християнське віровчення та ранньохристиянська історія.

Синергія (синергізм) – явище посилення дії одного чинника додаванням іншого, що сприяє підвищенню результативності цих чинників порівняно з тими ж, які діють окремо.

Феномен – будь-які підлеглі спостереженню предмет, факт, подія чи процес, які виступають об'єктами чуттєвого споглядання, на противагу усьому тому, що схоплюється завдяки розмислу, розуму, інтелекту, тобто є умосяжним.

Ноумен – об'єкт, що досягається абстрактними спекуляціями розуму, світ умосяжних сутностей, який не підлягає законам фізичного детермінізму.

Список використаної літератури

1. Андрос Є.І. Метафізична та постметафізична доба європейської гуманістики: зміна методологічних засад і світоглядних орієнтацій // Колізії антропологічного розмислу // В.Г. Табачковський, Г.І. Шалашенко, А.М. Дондюк, Н.В. Хамітов, Г.П. Ковадло, Є.І. Андрос. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – С. 123-152.

2. Арх. Киприан. Антропология св. Григория Паламы. – Киев: Издательство имени святителя Льва, папы Римського, 2006. – 433 с.

3. Бердяев Н. А. Пути гуманизма // Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологомены к критике Откровения. – СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1996. – С. 193-194 С. 180-194

4. Бондаренко А.Ф., Кондратюк Н.С. Русская традиция в психотерапии: в поисках истоков // Журнал «Психотерапия». – 2008. – № 6. – С. 7-16.

5. Владета Еротич. Психологическое и религиозное бытие человека. (Серия «Богословие и наука»). – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 212 с.

6. Зеньковский В.В. Основы христианской философии. – М.: Канон+, 1997. – 560 с.

7. Єрмусевич О.І., Бондар С.В. Вітчизняна філософсько-психологічна традиція та екзистенційно-гуманістичний напрям в психотерапії // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. Наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2009. – С 125-143.

8. Лубовский Д.В. Введение в методологические основы психологии: Учеб. пособие / Д.В. Лубовский. – 2-е изд., стер. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. – 224 с. – (Серия «Библиотека студента»).

9. Любченко О.О. Вплив методів православної автотрансформації на особистісне зростання: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2004. – 20с.

10. Онищенко Г.І. Християнські цінності як соціокультурний чинник становлення сучасної вітчизняної психотерапії. // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. Наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2009. – С 109-125.

11. Прот. Зеньковский В.В. Принципы православной антропологии // Прот. Василий Зеньковский. Смысл православной культуры. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – С. 200-267.

12. Проф. Зеньковский В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Издательство Свято-Владимирского Братства, 1993. – 223с

13. Прп. Иустин. Прогресс в мельнице смерти // Преподобный Иустин (Попович). Философские пропасти. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский Сонет Русской Православной Церкви, 2005. – с. 32-60.

14. Черняева С.А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения. – СПб.: Речь, 2007. – 192 с.

Ермусевич Е.И., Бондар С.В. Христианское понимание личности как аспект отечественной философско-психологической мысли.

Статья посвящена раскрытию исторических истоков современной персоналистической концепции человека. Изложены основные концептуальные положения христианского антропологически-психологического знания и раскрыто его значение для современной теории и практики содействия человеку в его личностном становлении.

Ключевые слова: христианское понимание личности, персоналистическая концепция человека, личностное становление.

Ermusevich E.I., Bondar S.V. Christian understanding of personality as an aspect of national philosophical and psychological thinking.

The article reveals historical roots of modern personalistic conception of human. Presented the basic concept of the Christian anthropologic-psychological knowledge and then shown its importance for contemporary theory and practices that promote the personality enhancement.

Keywords: Christian understanding of personality, personalistic concept of human personality enhancement.

**Високий смисл життя:
від теорії до практики**

Гурлева Т.С.,
*Інститут психології ім. Г.С.Костюка
НАПН України.*

*«Людина вірить у те, що вона сприймає і відчуває як найголовніше у своєму житті. Скажи мені, що для тебе найважливіше у житті, і я скажу, у що ти віриш»
(І.Ільїн)*

У статті розглядається поняття «високий смисл життя», його співвідношення з «життєвими смислами». Обговорюється особливості та соціокультурні умови становлення смислів у підлітковому і юнацькому віці. Метою емпіричного дослідження було вивчення наявності та значущості високих життєвих смислів у системі цінностей учнів, а також практикуючих психологів, що відображається на стані і

перспективах психологічної допомоги людині у пошуках високого смислу буття.

Ключові слова: високий смисл життя, життєві смисли, підлітковий і юнацький вік, психолог, психологічна допомога.

Постановка проблеми

У зв'язку з переоцінкою цінностей у нових соціально-економічних умовах для значної частини молоді характерне почуття смисловтрати, безглуздя, що приводить до психосоматичних захворювань, росту самовбивств, наркоманії. У частини молодих людей виникає сумнів щодо доцільності постановки і реалізації «високого життєвого смислу». Аби досягти благополуччя, спокою, надійності, вважають вони, потрібні більш «заземлені смисли життя», наприклад, здобуток матеріальних благ. Окремі психологічні дослідження доводять, що серед життєвих пріоритетів юнаків і дівчат переважає бажання «володіти», «мати» над «бути» [6].

Орієнтація головним чином на матеріальні, меркантильні цінності, прагнення наживи, використання іншої людини у власних інтересах може провокувати серйозні порушення поведінки, навіть злочини. Ламання смислу життя, його звуження до елементарного бажання вижити, негативно відбивається на цілісності особистості, веде до її деградації. Вивчення психологічної літератури і практики переконує, що психологи у цілому здійснюють допомогу особистості у визначенні життєвих пріоритетів, їх реалізації, але недостатня увага приділяється визначенню і дотриманню сучасними психологами духовного вектору становлення особистості, пошуку нею високих (а не тільки, наприклад, актуальних, важливих, особистих і т.д.) життєвих смислів.

Мета нашого дослідження – розглянути поняття «високий смисл життя», його зв'язок з категорією «життєві смисли»; встановити особливості, соціокультурні умови становлення та реалізації життєвих смислів старшокласниками; дослідити готовність сучасних психологів до сприяння людині у пошуку і реалізації нею високого смислу свого життя. Методи дослідження: аналіз наукової літератури, анкетування учнів старших класів і психологів-практиків м. Києва; тестова методика В.Ю.Котлякова.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

За коротким термінологічним словником, смисл (сенси) життя – це морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, а під смислотворенням (сенсиотворенням) розуміється формування в особистості загальних уявлень про сенс життя, пошук сенсу власного існування.

У широкому розумінні смисл – це цінність і водночас переживання цієї цінності в процесі її становлення і здійснення. Смилова сфера є тією найвищою інстанцією, яка підпорядковує собі всі інші життєві прояви, визначає вектор розвитку особистості. Існує думка, і ми її дотримуємося, що смисл людського буття являє собою складно організовану систему смислів (Л.С.Виготський, Д.О.Леонтьєв, С.Братусь та ін.). З точки зору герменевтики (учіння про «розуміння» як цілісне душевно-духовне переживання), можна розглядати не лише якийсь окремих смисл чи деякі смисли, а цілий «світ смислів» і метасмислів як простір значущих переживань [1].

Гуманістична психологія визнає можливість гармонійного існування людини лише за наявності у неї «високого» смислу життя. Так, В.Є.Чудновський вважав, що життєві смисли не існують самі по собі, а підпорядковані найголовнішому, найвищому смислу, і оптимальним смислом є той, котрий забезпечує високу якість життя людини [16]. Поривання особистості до знаходження сутнісних, духовних смислів – означає пошук людиною самої себе, своїх творчих можливостей, сходження над собою, а отже забезпечує рух життя «по висхідній» (Л.С.Рубінштейн).

По суті, високий смисл немов пронизує підпорядковані йому життєві смисли, завдяки чому людина віднаходить себе, тримається вірною собі, своїм внутрішнім переконанням, стає суб'єктом свого життя. І той, хто прямує або хоч раз дістався вершини, вже не здатен на ниці почуття та прояви. Як вважав А.Ленгле, смисл часто не усвідомлюється людьми, але пронизує усе їхнє життя [11].

В даній статті ми умисно не використовуємо часто вживані у науковій літературі означення, такі, як «найвищі» або «вищі» смисли, бо визнаємо високі смисли не у порівнянні з нижчими і найнижчими (чим при-нижується або недооцінюється роль найрізноманітніших сенсів у неперервному процесі розвитку особистості), а як даність, цінність, духовне надбання. Для порівняння можна пригадати такі вислови, як «Високий подвиг» (хіба він може бути нижчим чи взагалі низьким?), «Кохання як високе почуття», «Високе звання – вчитель» та ін. Звичайно, такі визнані гуманною педагогікою і психологією смисли, як Доброта, Віра, Духовність, Любов, Бог, вищі, аніж гроші, влада, привласнення, накопичення і т.д., але самі по собі є високими, що вказують на рівень духовної складової особистості (поряд, скажімо, із соціальною і біологічною).

Від того, які саме цінності за своїм змістом стануть провідними, домінуючими, охоплюючими увесь життєвий простір людини, вирішальним чином залежить становлення особистості. Причому, високий смисл життя – не обов'язково означає якийсь один смисл, наприклад Любов. Він може

складатись з декількох високих значень людського буття, утворюючи *духовне ядро* особистості (наприклад, Любов неможлива без Віри у Добро, а Творчість – без Гармонії і Краси).

Коли людина спрямована на пошук смислів, це вже вказує на рівень її духовного зростання, вважає В.Франкл (1967). Але про реальну духовність можна казати лише тоді, коли, по-перше, людина не костеніє в обраних раз і назавжди смислах і цінностях, а лишає їх відкритими до діалогу з іншими смислами і цінностями, по-друге, коли смисли і цінності, описані на рівні принципів і переконань, не залишаються на рівні лише слів [10].

З категоріями сенсу життя, життєвих смислів органічно пов'язані категорії відповідальності, совісті та свободи, що самі по собі можуть мати високий життєвий сенс («Жити по совісті», «Головне в житті – свобода»).

Відповідальність, що є однією з основних характеристик життєвої стратегії, справляє значний вплив на ефективність реалізації людиною своїх життєвих цілей, на задоволеність життям і психічне здоров'я. Доведено, що люди з високими показниками осмисленості життя і загального рівня суб'єктивного контролю, як правило, свідомо чи несвідомо займають позицію активного творця свого життя і опираються на такі цінності, як любов, краса, творчість, добро, розвиток [4].

Здатність взяти на себе відповідальність перед собою за безпосереднє втілення сенсу життя в дійсність є не лише відмінною рисою реалізації цього сенсу. Без відповідальності неможливе досягнення свого, індивідуального, смислу життя, бо лише відповідальна людина прислухається до власної совісті, як то кажуть, до власної душі. *Совість* є тим «смисловим органом, інтуїтивною здатністю», що дозволяє віднайти єдиний смисл, що криється в кожній ситуації (В.Франкл), є співвіднесенням думок, намірів і вчинків «закону, що живе в нас» (І.Кант). І лише тоді особа може вибудовувати своє життя як усвідомлюване «вчинення», коли возведе у свій власний імператив поведінки *високі вимоги моралі*, які і становлять її внутрішній моральний закон (М.Бахтін). І цей процес не відбувається без яскравого переживання злетів і падінь, успіхів і невдач, без відношення до самого себе, як до особистості, що зростає і рухається до досконалості, або зраджує сама себе, деградує, переінакшуючи траєкторію свого життя.

Такі буттєві цінності, як істина, добро, краса, єдність протилежностей, справедливість та ін. виступають мотивами людей, які досягли високого рівня розвитку (за А.Маслоу) і, що важливо, не є такими, що підлягають ранжуванню, до яких відносять термінальні та інструментальні цінності. Ще Ф.Є.Василюк (1984) відмічав, що принцип ієрархії суперечить ідеї *свободи*, бо зумовлює вибір ієрархічно більш високого мотиву або

цінності. Але якщо буттєві цінності не підлягають ранжуванню, тобто є принципово неієрархічними, значить саме на цьому рівні виникає реальна свобода. Причому на рівні духовності поведінка людини визначається декількома вищими, однаково значущими, цінностями, «полем цінностей», що залишає людині можливість вибору, і її поведінка стає вільною, альтернативною [10].

Формування смислів як регуляторів поведінки та діяльності, пошук, осмислення, вибір власних життєвих пріоритетів випадає на підлітковий і ранній юнацький вік. Цей період особливо сенситивний до засвоєння складних смисложиттєвих понять і проблем, що допомагає юній особистості ставати суб'єктом свого розвитку (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Божович, А.А.Реан, Д.І.Фельдштейн, Д.О.Леонтьєв, В.М.Лозцева та ін.). У підлітковому віці складаються передумови для прояву психологічного новоутворення – смислу життя, яке розвивається на основі становлення головного мотиву (життєвої мети), виділення і формулювання головної задачі, пов'язаної з віддаленим майбутнім [3].

Експериментальне дослідження: обговорення результатів. Ми провели дослідження, спрямоване на вивчення у сучасних старшокласників особливостей становлення смислу життя, виявлення специфіки життєвих смислів, їх впливу на становлення головного смислу життя як своєрідного ядра, що конкретизується, втілюється в життєвих ситуаціях [5; 16], або залежність окремих смислів від найголовнішого смислу.

30-ти учням 11-х класів пропонувалася авторська анкета «Смисл життя» [7]. Виявилось, що у якості високих життєвих смислів старшокласники вбачають здатність чинити добро, любити, співчувати іншим людям, бути відповідальним, прагнення до особистісної досконалості. Третина опитаних визначила, що життєві смисли підкорені одному найважливішому смислу в житті, залежать від нього.

У період становлення смислу життя має місце розмаїття життєвих смислів, як то: соціальні, групові, індивідуальні, пізнавальні та емоційні смисли. Життєві смисли знаходяться в мінливому діапазоні від елементарних («гроші, матеріальні блага») – до високих («здійснити подвиг», «щось добре зробити для людей»). Старшокласники усвідомлюють можливість і доцільність збагачення і переоцінки життєвого смислу у процесі дорослішання і оволодіння досвідом.

Успішному процесу опанування сутнісними життєвими смислами можуть шкодити як психологічні якості (втрата віри у їх доцільність, несила опиратися тиску з боку оточуючих, особиста безвідповідальність тощо), так і певні соціокультурні умови особистісного розвитку (знецінення духовних орієнтирів у суспільстві, агресивна кіно/теле продукція, орієнтація оточення на матеріальне збагачення тощо). Умовами, що сприяють пошуку життєвих смислів названі такі: читання літератури,

історії, спостереження за життям, приклад батьків та інших дорослих і ровесників у минулому і тепер, самопізнання, роздуми про майбутнє. Для реалізації сенсу життя виділяють такі фактори, як: особистий досвід, сформованість належних рис і якостей (сила волі, відповідальність, віра в свої сили тощо), допомога дорослих і ровесників. Брак цих чинників може привести до бездіяльності, розпачу, почуття смисловтрати.

Аналіз дослідження показав, що серед опитаних школярів зростає статус високих життєвих смислів для себе особисто і для інших людей. Оцінюючи ситуацію в суспільстві чи в окремій спільноті як таку, що загрожує розвитку духовності, старшокласник усвідомлює необхідність опиратися заперечливим обставинам і досягти високі життєві смисли. Юнаки виявляють психологічну готовність до пошуку і реалізації високих життєвих смислів, особистої відповідальності за цей процес. Віра і спрямованість юнаків і дівчат на високі життєві смисли вимагають від суспільства створення сприятливих обставин для розвитку особистості, її можливостей для пошуку і реалізації цих смислів уже тепер. Як художньо висловився письменник Жан Лабрюєр: *«У дітей немає ні минулого, ні майбутнього, зате, на відміну від нас, дорослих, вони вміють користуватися сьогоденням»*. Значна роль в реалізації сутнісних смислів вбачається у психологічній підтримці сучасної молоді. Як виявилось, підліткам і юнакам ще важко, розкривши, «утримати» основний, провідний смисл (або смисли) і зробити його головним вектором власного розвитку і життя («Хочеться займатися самопізнанням, внести в життя новий, високий смисл, однак вимоги у школі, дома, на вулиці повертають до примітивних цінностей, від тебе очікують схожості на всіх і слухняності, а опиратися немає сил»).

Варто замислитися про ідеали, норми і принципи, якими керуються дорослі у взаємовідношеннях з підлітками у школі, дома, про смисли, якими пронизана їхня власна життєдіяльність. На формування смислових позицій у молоді впливає те, які смисли транслують дорослі, якими значеннями можуть «заразити» дітей. Комунікація займає суттєве місце серед механізмів, які забезпечують засвоєння, прийняття цінностей. Нав'язування вартостей, «зомбування», позбавляє дитину здатності критично ставитися до всього, що їй пропонується, брати відповідальність за своє життя. Хоча закладене в дитині з перших років життя «ядро суб'єктності», за концепцією В.О.Татенка, являє собою досконалу систему, яка не підлягає безпосередньому управлінню ззовні і яка зрештою забезпечує суб'єктові можливість реалізувати себе не лише у відповідності, а й усупереч умовам, які висуває йому суспільство [14, с.251]. Тож, дитина, підліток уже спроможні оберігати себе від руйнівних зовнішніх впливів. В іншому разі, смислова взаємодія може допомогти юній особистості «піднятися» над ситуацією і «вийти» на рівень

самопізнання, духовного удосконалення, творчості, підтримувати потребу у пошуку і реалізації сутнісних, високих смислів, забезпечуючи і являючи тим самим власний духовний розвиток.

Уявлення про розвиток особистості взагалі повинно будуватися, вважає М.В. Папуча, на врахуванні різних його ліній – природної, соціальної й духовної. І відзначає, що ці лінії зовсім не ізольовані, а є лініями становлення єдиної і унікальної цілісності, які обов'язково між собою взаємодіють, переплітаються, утворюючи більш-менш постійні міжфункціональні системи, свої механізми. Для природної лінії характерне дозрівання, для соціокультурної – привласнення (інтеріоризація), а для духовної – споглядання і відкриття в собі вихідного всезагального духовного підґрунтя – переживання власної самості. Учений звертає увагу на те, що якщо знання і уміння (у тому числі і моральні) можуть бути привласнені, то вищі духовні цінності й смисли привласнені бути не можуть, тут потрібен інший механізм, у вигляді якого виступає діалог: *«У такому діалозі – відкритому і довірливому, суб'єкт-суб'єктній взаємодії – інший допомагає побудувати внутрішній діалог, завдяки якому людина і здатна прислухатися й відкрити в собі ключові духовні змісти»* [12, с.29]. Тут на часі виступає роль психолога-консультанта або психотерапевта, яких через діалог має можливість достукатися до клієнта, допомогти йому прислухатися до себе, відкрити у собі високі смисли і здатність до їх втілення у життя.

Молодь особливо чутлива до усього нового, привабливого, яскравого, наповненого певним змістом, але коли діти і підлітки вдаються до брутального і негідного, високі почуття замінюються ницими, то це свідчить про відповідні змісти, які несе в собі соціокультурне середовище. Британський філософ А. Уайтхед помітив: *«Існує непохитна закономірність у тому, що цивілізація, у якій немає будь-якої високої цілі, впадає в розкіш або ж занурюється в монотонну одноманітність, у якій гасне всяке живе почуття»* [15]. Сучасна психотерапія має апелювати до гуманних цінностей, сприяти повному і більш вільному проживанню людиною свого життя, відкриттю для себе високих смислів, що заряджує особистісному розвитку і найповнішій реалізації своєї людської сутності. У буденній метушні людина частенько перестає пориватися до вершини, втрачає жадобу спрямовувати душу і думки угору, наповнювати своє життя високим змістом. Та пошук і здійснення саме високих, духовних смислів дає людині можливість здійснитися, «бути», відчувати себе посправжньому щасливим, радіти життю, творити, розвивати і вдосконалювати власну особистість. Як вважає М.Й.Боришевський, *«...саме духовні цінності є тією головною енергетичною силою, яка спонукає людину до дії, мотивує її поведінку, надає осмисленого характеру вчинкам, усій життєдіяльності»* [2, с.150-151].

Однак буває інакше: глибокими суперечностями, дисгармоніями, почуттям образи, відчаю, страху, заздрості, депресією, агресивністю може супроводжуватися, наприклад, відчуття приниження. На думку В.В.Рибалка, відносно людей принижених психотерапія здійснюється через піднесення цінності особистості, визначення мотивів, які домінують або сперечаються у свідомості клієнта. Мета – загальмувати деструктивні мотиви і підняти цінність інших потреб і мотивів, *визначити сенс і напрям життя*. За таких умов відбувається піднесення особистості через зміну, переоцінку світоглядних установок, смислів, інтересів, ідеалів. Особистість має виступати «як власна *«вершинна»* мета для самої себе, як важлива перспектива усього свого життя» (виділено нами – Г.Т.) [13, с.271].

Психолог гуманістичного спрямування може допомогти і дорослій людині, і підлітку зрозуміти себе, свій внутрішній світ та будувати відповідно до цього своє життя, підвищуючи тим самим його якість. У свідомому прагненні працювати над собою, виробляти ті чи інші якості, керуючись певним ідеалом, підкоряти своїй волі гру сил власної природи, виражаються вищі форми саморуху особистості, зазначав видатний український вчений Г.С.Костюк. За наявності такої цілеспрямованості особистість сама починає керувати своїм власним психічним розвитком [8].

Результативність психологічної допомоги людині у визначенні вектору її саморозвитку значною мірою залежить від особистості психолога, його власних цінностей і смислів та особливостей смислової взаємодії з клієнтом. У цьому контексті до сучасного психолога, до орієнтирів його практичної діяльності хочеться віднести слова І.О.Ільїна з книги «Путь России»: *«...Треба самому почати бути по-новому. Оновлені люди, які здолали спокусу, знайдуть один одного. Знайшовши, вони затчуть нову тканину духовного буття. Це єдиний шлях. Іншого немає»*.

Чи готові сучасні психологи «бути по-новому»? Для відповіді на це та інші запитання ми застосували спеціальну анкету. Дані анкетування показали, що хоча психологи-практики і мають досвід роботи з клієнтами, у яких були екзистенційні проблеми, все ж виявляли труднощі у формулюванні поняття смислу життя, життєвих смислів, умов їх пошуку і реалізації. Це може свідчити про деяку неготовність опитаних психологів надавати консультативну допомогу людям з проблемами пошуку і реалізації життєвих смислів, орієнтації у просторі наявних і можливих життєвих смислів. 90 % респондентів, які вважали необхідною і важливою психологічну допомогу клієнту у становленні високих життєвих смислів (серед яких називали: кохання, творчість, досконалість, самореалізація, служіння людям, рух до Бога), відмітили відсутність чи

недостатність методичного інструментарію для здійснення такої допомоги.

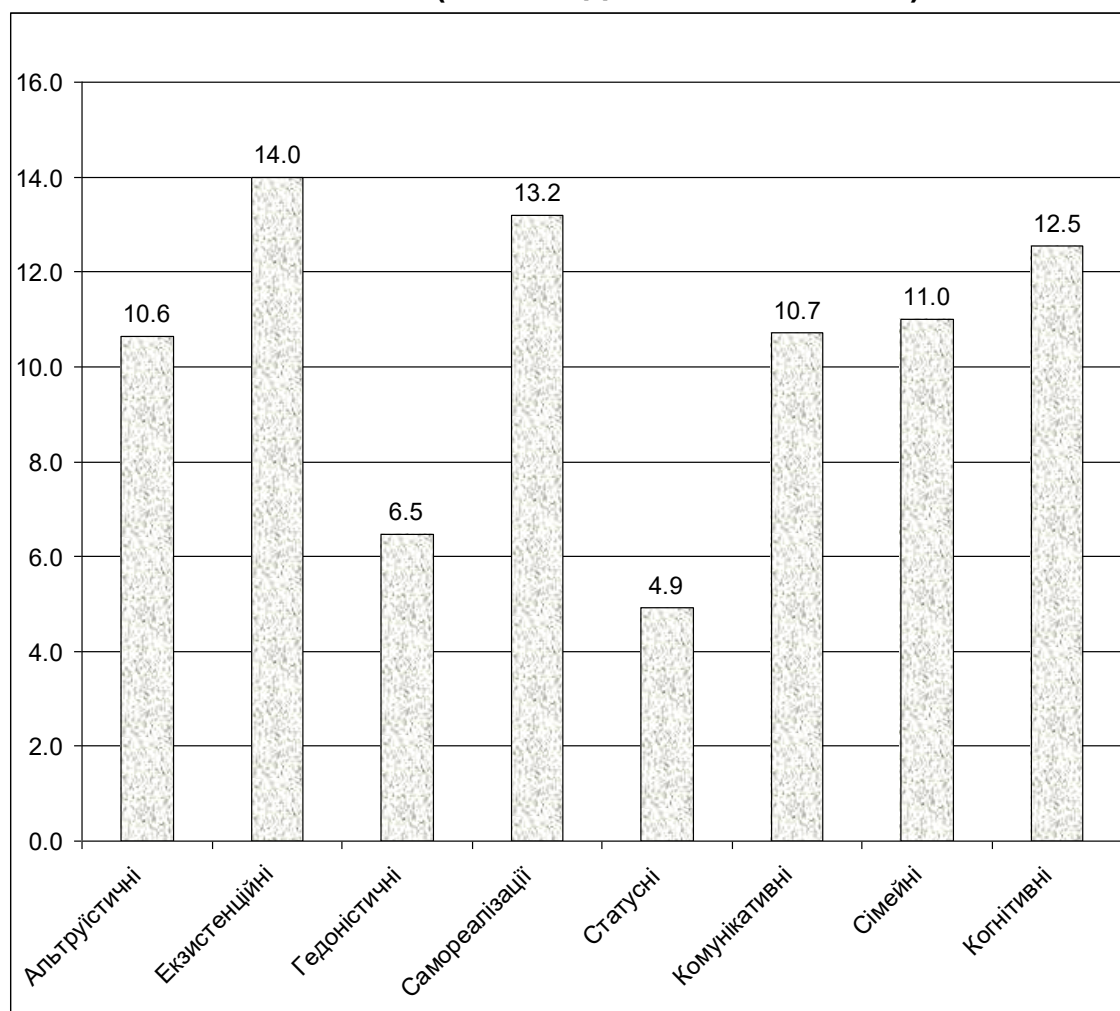
Стосовно визначення поняття «смысл життя», виявились принаймні дві полярні думки. Перша, яка зустрічається у 2/3 опитаних, – є головний смысл життя, який пронизує усі життєві прояви людини; друга – різні життєві смыслы утворюють єдиний сенс життя у своєму мінливому різноманітті. У першому випадку у якості головного смыслу виступають духовні, сутнісні смыслы, які наче «проміння сонця» задають вектор розвитку особистості, її життєвого шляху. У другому випадку, хоч і визнається право на існування будь-якій цінності, людина може опинитися перед проблемою протиборства між різними сенсами, розгубленістю у «світі смыслів». Серед причин, що заважають становленню у людини високих смыслів, практиками виділені наступні: соціально-культурне середовище, умови життя, низький матеріальний стан, страх безпеки, тиск соціуму на духовне, пропаганда меркантильних цінностей; духовна незрілість, нестійкість моральних переконань, не усвідомлення смыслів, покірність стандартам, відсутність рефлексії, позиція жертви чи споживача, відсутність інтересу до книжок, театру, невміння себе реалізувати.

Серед умов, які сприяють пошуку та реалізації високих життєвих смыслів виділені: психологічні – самосприйняття, здатність до ідентифікації себе з певним оточенням, потреба бути причасним до подій, знання себе, пошук своєї місії, цінностей і пріоритетів, здатність до рефлексії; хотіти, могли і знати, чого досягти; відповідальність, воля, здатність протистояти впливам; усвідомлення цінності буття, «Я», іншого; зрілість, цілісність, набуття внутрішньої свободи; і соціальні – забезпечення вітальних потреб, соціальна стабільність, захищеність, закони і порядок; суспільні ідеали, добрі традиції, коло однодумців, професійне коло; умови виховання, приклад батьків і оточення; відчуття себе членом суспільства, сім'ї тощо; знайомство з культурними цінностями, театр, кінематограф, художня творчість, музика, гончарство, вишивка; фольклор, пропаганда культурних цінностей дідів-прадівів, християнських норми моралі і духовності, актуалізація категорій добра і зла; налаштування суспільства на утвердження високих життєвих смыслів; освіта людини.

За допомогою методики російського дослідника В.Ю.Котлякова [9] нами вивчалась система смыслів психологів, які мають практичний досвід допомоги людині у вирішенні екзистенційних проблем (серед них є також пошук життєвих смыслів). Ми припустили, що у психологів, які працюють в екзистенційній парадигмі, у системі особистих смыслів домінують саме екзистенційні сенси. Розглянемо попередні результати цього дослідження.

На графіку видно, що за усередненими даними жодні смисли не є домінуючими у системі смислів респондентів (32 чол.). Серед тих, що «досить представлені» (10-17 балів), перше місце займають екзистенційні, далі – самореалізації, когнітивні і т.д.; найменше або слабо виражені (3-9 балів) гедоністичні й статусні. Отримані дані дають підставу припустити: опитані психологи, які здійснюють допомогу людині у вирішенні екзистенційних проблем є самі тими особистостями, які знаходяться у процесі пошуку смислів, цінностей буття і можуть успішно допомагати клієнтам у пошуках і реалізації сенсу життя. Хоча для цього, як видно з аналізу відповідей на розроблену автором анкету, необхідна спеціальна фахова підготовка, визначений методичний інструментарій, стратегія і досвід такої допомоги.

Графік. Усереднений профіль представленості життєвих смислів психологів (за методикою Котлякова)

Висновки

Гуманістичний рівень розвитку особистості передбачає реалізацію людиною сутнісної автентичності, сходження над собою, яке забезпечується прагненням до вільного пошуку високих смислів, власним сумлінням, почуттям відповідальності за їх здійснення. Аналіз теоретичного

дослідження встановив значення для людини, її розвитку і самовдосконалення високого життєвого смислу. «Смислове ядро» може являти собою один чи декілька смислів, що відповідають духовним, буттєвим цінностям.

Емпіричне дослідження показало готовність старшокласників до пошуку високих життєвих смислів, їх усвідомлення певних соціокультурних факторів, які сприяють чи заважають становленню і реалізації цих смислів в життя.

Психологи, які здійснюють консультативну і психотерапевтичну практику, визнають необхідність глибокого вивчення питання смислу життя, також життєвих смислів, які, за більшістю відповідей, підпорядковані головному смислу (чи сукупності смислів). Можна констатувати готовність київських психологів працювати з екзистенційними проблемами, хоча вони спеціально не виділяли проблему пошуку або втрати життєвого смислу пацієнтом, а виходили на неї інтуїтивно, у процесі бесіди. Періодом, який є найбільш придатним і сенситивним для становлення смислу життя, опитаними психологами стверджується підлітковий і юнацький вік, коли особистість надто відкрита до нового, до виходу за грані можливого, ризикує і пробує, прагне розвитку і самовдосконалення.

Акцентування психологів на актуальності зазначеної проблеми, на потребі у спеціальній підготовці вказує на необхідність подальшої дослідницької роботи в напрямку вивчення питання соціокультурних умов пошуку і реалізації високих життєвих смислів у осіб, особливо підліткового і юнацького віку, та особливостей консультативної і психотерапевтичної допомоги їм у цьому напрямку.

Список використаної літератури

1. Богин Г.И. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику / Изд-во: Тверь, 2001. – 731 с.
2. Боришевський М.Й. Духовність в особистісних вимірах. Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. С.Д. Максименка Том X. Частина 4. –К., 2008. – 682 с. -С. 61-69.
3. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности // Вестник Московского ун-та. Сер. 14. Психология. – № 2, 1981. – С. 46 – 56.
4. Васильева О.С., Демченко Е.А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С.74-85.
5. Вайзер Г. А. Смысл жизни и «двойной кризис» в жизни человека / Психологический журнал, 1998, № 5. – С. 3-14.
6. Вернік О.Л. Особливості суб'єктивної оцінки якості життя студентською молоддю // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць, Том 7. Екологічна психологія. Випуск 19. – 2009. – С. 46-50.
7. Гурлева Т.С. Особливості та умови становлення смислу життя у підлітковому та юнацькому віці // Зб. наук. праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. – К., Вип. 6, 2009. – С. 157-168.
8. Костюк Г.С. О роли наследственности, среды и воспитания в психическом развитии ребенка // Сов. педагогика. – 1940, – № 6. – С. 15-40.
9. Котляков В.Ю. Методика исследования системы жизненных смыслов // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов. – Вып. 2. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003. – 410 с.

10. Леонтьев Д. Духовность, саморегуляция и ценности // Гуманитарные проблемы современной психологии // Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета, 2005, № 7. – С. 16-21.
11. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. – М.: Генезис, 2004. – 128 с.
12. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку / М.В. Папуча. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
13. Рибалка В.В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Навч.-метод. посіб. / В.В.Рибалка. – К.: АПН України, Ін-т пед.освіти і освіти дорослих; Ін-т обдаров.; АПН і МОН України, Укр.наук.-метод. центр практ. психології і соц.роботи, 2009. – 326 с.
14. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К.: Изд. центр «ПРОСВІТА», 1996. – 404 с.
15. Уайтхед А. Избранные работы по философии. М., 1990. – 482 с.
16. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» // Психологический журнал, 1995. Т. 16. – С.15-26.

Гурлева Т.С. Высокий смысл жизни: от теории к практике.

В статье рассматривается понятие «высокий смысл жизни», его соотношение с «жизненными смыслами». Обсуждаются особенности и социокультурные условия становления смыслов в подростковом и юношеском возрасте. Целью эмпирического исследования было изучение наличия и значимости высоких жизненных смыслов в системе ценностей учащихся, а также практикующих психологов, что отображается на психологической помощи человеку в поисках высокого смысла бытия.

Ключевые слова: высокий смысл жизни, жизненные смыслы, подростковый и юношеский возраст, психолог, психологическая помощь.

Gurleva T.S. High sense of life: from theory – to practice.

In this article the concept of «the high sense of life» and its relation to the concept «sense of life» is considered. The peculiarities and the socio-cultural conditions of the development of senses in teenage and youthful age are discussed. The aim of the empirical study was the investigation of the existence and the importance of high sense of life in the value system of students and practicing psychologists, which is reflected in the psychological help to a man in search of a high sense of being.

Keywords: high sense of life, senses of life, teenage and youthful age, psychologist, psychological help.

Розвиток самодиференціації людини у процесі психотерапевтичної допомоги

Демидюк Н. П.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

У статті розглянуто ключові позиції психотерапевтичної допомоги людині з розвитку самодиференціації у вітчизняних соціокультурних умовах, що здійснюється в індивідуальному або неповному форматі роботи з сім'єю. Представлено емпіричні матеріали дослідження фактору близькості у сімейних стосунках на основі семантичного аналізу текстових завдань, що представляють собою специфічну «лінійку» розвитку самодиференціації.

Ключові слова: індивідуальний формат роботи у сімейній психотерапії, розвиток самодиференціації людини, «цілісне Я», «псевдо Я», близькість у сімейних взаємостосунках.

Постановка проблеми

Особливості індивідуального або неповного формату психотерапевтичної роботи з вітчизняною сім'єю (мається на увазі відсутність повного складу сім'ї на сесіях) були і залишаються предметом тривалої дискусії стосовно ефективності сімейної психотерапії у вітчизняних соціокультурних умовах. Головні теми обговорення: чому не всі члени вітчизняної сім'ї готові брати участь у вирішенні сімейної проблеми та як і наскільки можливо допомогти сім'ї в межах індивідуального/неповного формату роботи.

Незважаючи на позитивний ретроспективний досвід такої форми роботи у сімейному контексті (про що свідчить аналіз роботи кабінетів психологічної служби при РАГСх, неврологічних диспансерах, навчальних закладах, тощо), дискусія загострилася з поширенням ідей системного сімейного підходу навколо питання невідповідності індивідуального формату статусу сімейної психотерапії. А разом з тим і взагалі щодо «придатності» останньої у вітчизняних соціокультурних умовах. Виходить, сім'я у нас є (з особливими стосунками і конфліктами), а сімейна психотерапія нам не підходить...

У такій неоднозначній ситуації, як на нашу думку, варто зосередитись на тому, щоб осмислити вітчизняну традицію психологічної допомоги сім'ї на основі дослідження *спільних, а не відмінних*, точок дотику з передовими технологіями сімейної психотерапії, в тому числі й Теорії сімейних систем М. Боуена, центральною ланкою якої є концепція самодиференціації людини.

Зокрема, ми вважаємо, що індивідуально/неповний формат роботи з вітчизняною сім'єю, щодо якого триває дискусія, усвідомлений на ключових позиціях концепції самодиференціації, може бути свідченням становлення самостійного напряму психологічної допомоги, оскільки ефективність функціонування сімейної системи досягається за результатами особистісного розвитку окремих членів сім'ї. При цьому варто зауважити, що в якості спільної методологічної основи ми спираємось на концепцію самодиференціації з тієї причини, що за нею найповніше розкривається фактор **емоційної близькості** у сімейних стосунках, який, на думку вітчизняних фахівців, і є головним чинником в організації життєдіяльності вітчизняної сім'ї, що обумовлює індивідуальний або неповний формат роботи.

Серед особливих акцентів характеру близькості у сімейних взаємостосунках співвітчизників: *«зависимость членов семьи друг от друга»*, *«слитность и спутанность семейных ролей»*, *«невнятное разделение функций в семье»*, *«каждый в семье может функционально быть каждым и одновременно никем»* [3]; *«существует огромная трудность в том, чтобы научиться уважать чужую автономию»*, *«вовлечь в поле своей активности окружающих, подавив их самостоятельность»* [4, с.29]; *«підвищена конфліктність»*, *«труднощі у спілкуванні»*, *«конфлікти між поколіннями»* [7, с.26] та ін. Важко повірити, що «лейтмотивом» таких стосунків є близькість, попри добре відоме застереження великого російського поета С. Єсеніна: «лицом к лицу, лица не увидать...».

Цілком природно припуститися, що такого роду особливості сімейних взаємостосунків певним чином відбиваються і на організації та змісті психотерапевтичного процесу, окремі важливі моменти якого розкриваються у статті А.Ф. Коп'йова «Индивидуальное психологическое консультирование в контексте семейной психотерапии». Де, зокрема, йдеться про таке: «Нам представляется терапевтически перспективным полагать уклоняющегося от консультирования участника семейного конфликта условной константой. Мы видим в нем человека, который по тем или иным причинам не может (по крайней мере, в настоящее время) пойти на изменение. В клиенте же, обратившемся за помощью и настроенном на психотерапевтическую работу, мы видим человека более гибкого и реально несущего основную долю ответственности за психологическое благополучие семьи, но который не хочет больше терпеть, и мы работаем с его состоянием» [5].

А в інтерв'ю «Журналу практического психолога», А.Ф. Коп'йов пояснює, що таке «ухиляння» членів сім'ї від участі у консультуванні пов'язане з характером сімейних взаємостосунків, де «...так усе надзвичайно густо переплетене і зв'язане». Відтак, «зіштовхувати їх (членів

сім'ї) лобами в кабінеті психотерапевта ... позамежове насильство над цією мікроспільнотою». То ж, на його думку: «скоріше, проблема в іншому – у необхідності дистанціюватися, у самосвідомості, саморефлексії з приводу ситуації, що відбувається у сім'ї, якщо вона містить конфлікт» [4, с.81].

Отже, А.Ф. Коп'йов наголошує, що доцільність та перспективність індивідуальної форми роботи в контексті сімейної психотерапії обумовлюється неусвідомленим бажанням необхідності збільшення дистанції між членами сім'ї, і разом з тим застерігає: «Но эта дистанция должна быть завоевана не путем «заколоченной двери», не путем разрыва отношений и ухода из конфликтной ситуации, а путем понимания ценности семейных уз и, одновременно, уважения индивидуальности всех членов семьи и терпимости по отношению к близкому тебе человеку» [4, с.82]. Якщо окреслити цю психотерапевтичну задачу в термінах сімейної психотерапії, то йдеться про формування індивідуальних кордонів та укріплення структури сімейної системи в цілому.

З огляду на ці повідомлення чітко відзначається суспільний запит на формування специфічного напряму психологічної допомоги, що має бути націлений на оптимізацію і розвиток усього комплексу сімейних взаємостосунків, а саме: потенційних можливостей кожної людини та загальносімейних ресурсів. Предметне втілення обох сторін мети такого психологічного супроводу складає розвиток самодиференціації людини, оскільки вона є, так би мовити, «спільним знаменником» двох життєдайних сил людини – індивідуальності та згуртованості, а разом з тим «лінійкою» близькості-дистанції між членами сім'ї, про що йшлося раніше. (Докладніше див. ст. автора у збірнику [1]).

Отже, мета нашого дослідження – окреслити ключові позиції ряду зазначених послідовностей: *висока близькість у сімейних стосунках обумовлює індивідуально/неповний формат роботи, що забезпечує розвиток самодифереціації членів сім'ї, що, у свою чергу, гармонізує життєдіяльність сімейної системи та сприяє вирішенню сімейних проблем.*

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

В основі даного дослідження, як видно з викладеного вище, лежать положення системного підходу сімейної психотерапії, з поширенням яких та вдосконаленням вітчизняних фахівців у цій сфері, власне й загострилася наукова дискусія з приводу індивідуального або неповного формату вітчизняної психологічної практики. Адже проблема з організацією загальносімейних сесій незмінно очолює список «порушень» ключових позицій системного методу, що (за сумнівною традицією) може

призвести до навішування ярлика непридатності стосовно останнього, тому що «ми такі особливі...».

Навіть з огляду на те, що відродження психологічної практики в Україні відбувалось з виразним акцентом на сімейній проблематиці (маємо на увазі розгортання мережі консультативних кабінетів при РАГСх, а згодом у навчальних закладах), на консультації рідко вдавалося залучити всіх членів сім'ї. Хіба що, за нашим власним досвідом, уся сім'я могла мобілізуватись навколо проблеми дитини (ідентифікованого пацієнта), щоправда, інколи тільки для того, щоб психолог допоміг розібратися, хто з дорослих більше «винуватий»...

При цьому важливо зазначити, що присутні учасники консультативного процесу майже завжди відзначали загальне покращення сімейної атмосфери або, скажімо, покращення стосунків з відсутніми на сесіях членами сім'ї. То ж, як на нашу думку, цей факт може свідчити на користь системних змін у сімейному середовищі, що відбувалися за рахунок більш продуктивного функціонування одного/двох членів сім'ї, що проходили психотерапію.

На підтвердження своїх міркувань нагадаємо, що одне з положень системного підходу передбачає зміни у функціонуванні всієї системи при змінах структурних компонентів за умови, що йдеться про розвиток системоформуючих факторів. Під системоформуючим фактором слід розуміти властивість або ознаку, що притаманна кожному окремому елементу (члену сім'ї) і системі в цілому (сім'я як осередок). Таким фактором і є самодиференціація людини, як здатність розрізняти власні думки і почуття (індивідуальний аспект) та здатність розрізняти себе від інших (сімейний аспект). Отже, якщо психотерапевтичний процес з розвитку самодиференціації забезпечує індивідуальні зміни (укріплення особистісних кордонів), варто очікувати зміни у функціонуванні сімейної системи (гармонізацію стосунків).

Коротко підсумуємо: високий ступінь близькості у сімейних стосунках (емоційне злиття) вказує на низький рівень самодиференціації та обумовлює індивідуальний формат психотерапії, в ході якої розвивається здатність клієнта до розрізнення себе та інших (родичів), що, як «щеплення», оберігає сім'ю від «хвороб» (конфліктів), тому що той член сім'ї, який проходив психотерапію, «вибуває» з емоційних сімейних трикутників або менше «зливається» з іншими. Таким чином сімейні стосунки стають більш продуктивними.

Звісно, зазвичай, клієнт не звертається до психотерапевта з проханням про допомогу у розвитку самодиференціації або, скажімо, автономності чи особистісних кордонів, що представляють собою феномени **самодиференціації**. Звертаються з проханням допомогти відновити **близькість** у стосунках з членами сім'ї (наприклад, матері з дитиною-

підлітком або між членами подружжя, або навіть між дорослими сестрами, які проживають в одному будинку). І, хоч не часто, але ближче до теми, в контексті проблеми клієнта може висловлюватись занепокоєння з приводу **самооцінки**. (Приклади наведені за нашим досвідом).

Підкреслимо, що зазначені вище властивості є по суті феноменами (своєрідною внутрішньою «лінійкою») самодиференціації, що відображає **здатність людини до розрізнення Себе та Інших**.

Послідовники системного підходу пояснюють, що М. Боуен вивів це поняття з ідеї про диференціацію клітин в біології; воно включає як відокремлення/автономію, так і зв'язок/кооперацію близько пов'язаних між собою одиниць. У самому широкому сенсі поняття диференціації означає здатність індивіда визначити свої думки і почуття в контексті близьких, емоційно напружених взаємостосунків. Диференціація Я також показує здатність індивіда бути одночасно окремо і разом. Це міра емоційної зрілості, яка відображає здатність людини поводитися відповідально, знаходячись у самих близьких взаємостосунках [9, с.32-33].

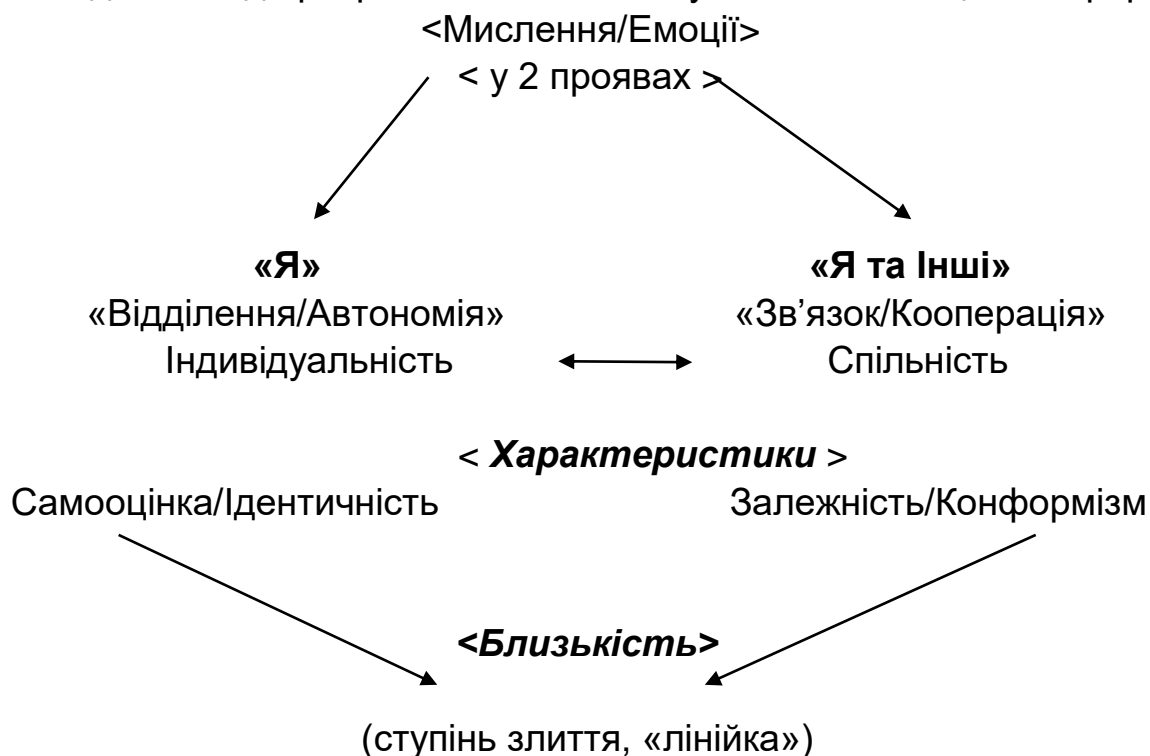
Автори популярного підручника з сімейної психотерапії М.Ніколс та Р.Шварц вказують: «Отсутствие дифференциации между мышлением и чувством сопровождается отсутствием дифференциации между собой и другими. ... У этих людей слабая автономная идентичность. Вместо этого они склонны присоединяться к другим» [6, с.258].

Отже, здатність людини до розрізнення розкривається у двох взаємопов'язаних проявах: «Я» – диференціація власних думок і почуттів, і «Я та Інші» – диференціація себе від інших, а спільним механізмом розрізнення цих проявів або, можна сказати, «лінійкою» сприймання є близькість у сімейних взаємостосунках. Таким чином, запити вітчизняних клієнтів психологічної практики на відновлення близькості у сімейних стосунках безпосередньо пов'язані з проблемою самодиференціації людини. Більше того, фактор близькості так чи інакше буде предметом обговорення в контексті розв'язання сімейного конфлікту, позаяк представляє собою сімейну цінність високого порядку, що підтверджують отримані нами результати емпіричного дослідження, наведені нижче.

На разі пропонуємо розглянути складену нами узагальнену схему зв'язків між основними конструктами **«самодиференціація»** і **«близькість»**, що складає предмет нашого дослідження:

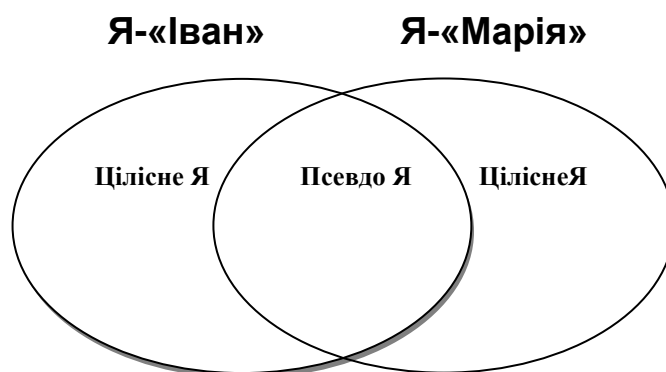
Самодиференціація людини

як здатність до розрізнення в інтелектуальній та емоційній сфері

Іншим важливим аспектом уявлень про диференціацію Я є «цілісне Я» (тверде Я) та «псевдо-Я».

Структура «псевдо-Я» формується для пристосування до оточуючого середовища і складається з багатьох переконань, установок і т.п., сприйнятих людиною тому, що їх поділяє і вважає вірними та група, з якою вона ідентифікується. «Псевдо-Я» створюється та моделюється під впливом емоційного тиску, що існує в будь-якому емоційному союзі, будь то сім'я чи спільнота. Група вимагає пристосування до її ідеалів та норм. При цьому принципи «псевдо-Я» випадкові та суперечливі, але індивід цього не визнає, знаходячись під тиском. Воно не інкорпороване, а, так би мовити, додане до Я. В період емоційної близькості два «псевдо-Я» зливаються одне з одним, одне розчиняється в іншому.

«Цілісне Я» не бере участі у злитті, складається з чітко визначених переконань, думок, установок і життєвих принципів. Вони потраплять в Я із життєвого досвіду шляхом інтелектуальних роздумів та в результаті

кропіткого відбору [9, с.190]. Коли людина робить вибір, вона стає відповідальною за себе і за наслідки своїх вчинків.

«Псевдо-Я» розвинуто в людині набагато більше, а «цілісне Я» менше, ніж нам здається.

Отже, близькість, як «лінійка-індикатор» самодиференціації людини, має дві шкали: **цілісне Я** та **псевдо Я** з «нелінійними одиницями вимірювання», що представляють собою життєві смисли (принципи, переконання, установки) індивідуального та групового характеру. Ті з них, що належать до **псевдо Я** і «розчиняються» в іншому, сприймаються людиною як втрата близькості (ніби людина себе «віддала» у загальний сімейний котел). Це, на нашу думку, пояснює, чому члени сім'ї по-різному відчують цю втрату і по-різному ставляться до пропозиції взяти участь у спільних сесіях. Скажімо так, що індивідуальне «злите» поле однієї людини більше за розміром, ніж «злите» поле іншої.

Варто зазначити ще один важливий момент, що «лінійка-близькість» не містить раз і назавжди зафіксованих одиниць (параметрів, індикаторів) вимірювання, але в індивідуально насичених наративах про втрату близькості (розповідях, описах, малюнках) завжди «звучатимуть» домінуючі особистісні смисли («лейтмотиви») близькості.

Представимо емпіричні матеріали проведеного нами дослідження, що допоможуть вітчизняним фахівцям у здійсненні цільового впливу та спостереженнях за розвитком самодиференціації клієнтів.

На першому етапі було проведене пілотажне дослідження (анкетування) серед практикуючих співробітників нашої лабораторії (9 чол.), яке підтвердило високу репрезентативність фактору близькості у сімейних стосунках у проблематиці звертань, що опосередкованим чином вказує на доцільність здійснення психотерапевтичних заходів з розвитку самодиференціації вітчизняних клієнтів, що продиктована індивідуально-неповним форматом роботи з сімейною проблематикою.

Наступний етап дослідження був націлений на вивчення феноменів (змістовних властивостей) близькості у сімейних стосунках, що, як зазначалося вище, представляють собою характеристики «цілісного Я» та «псевдо Я». Іншими словами, на підставі яких феноменів може відбуватися «зменшення» радикалів «псевдо Я», що бере участь у злитті, або нарощування потенціалу «цілісного Я», що є запорукою особистісного зростання.

Оригінальна методика вивчення феноменів близькості-самодиференціації складалася з трьох частин: 1) асоціативного експерименту, в якому пропонувалося представити образ сім'ї та назвати кілька якісних

характеристик цього образу; 2) методики незакінченого речення «Близькість – це ...»; 3) малюнку образу сім'ї та характеристиками по ньому.

Зазначимо, що на цьому етапі дослідження проаналізовано 63 індивідуальних протоколи, при тому, що незначна частина респондентів брала участь в кількох завданнях.

Обробка даних представлена за результатами семантичного аналізу текстових завдань:

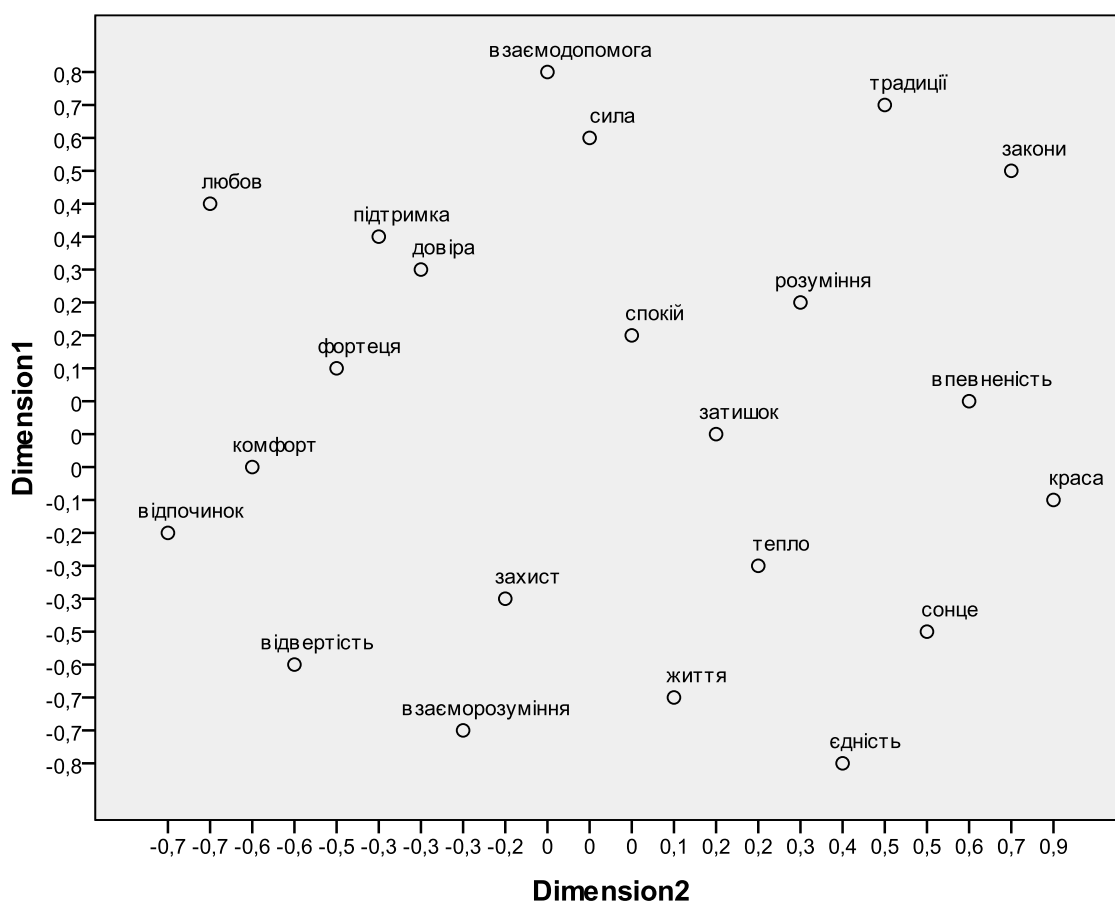
1) Асоціативного експерименту

***** Сім'я – образи:**

Рейтингова таблиця якісних характеристик, крайні позиції якої вилучені нами: < *max* – теплота = 10 = 3.17 *min* – індивідуальність >

Характеристики	Частота	Відсоток
довіра	7	2.22
затишок	7	2.22
підтримка	7	2.22
спокій	7	2.22
любов	5	1.59
розуміння	5	1.59
сила	5	1.59
взаємодопомога	4	1.27
захист	4	1.27
комфорт	4	1.27
традиції	4	1.27

Семантичне поле «Сім'я – образи»:

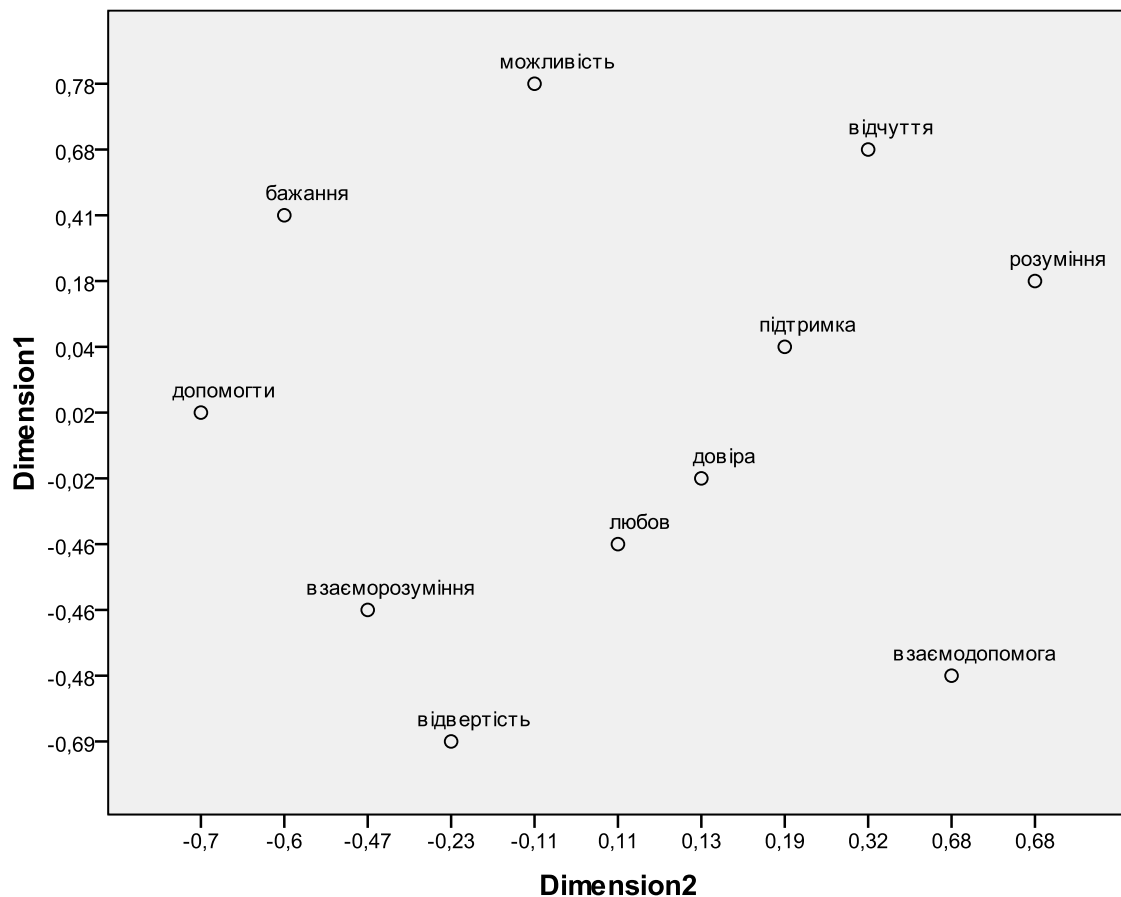
2) Методика незакінченого речення

*** «Близькість – це ...»

Рейтингова таблиця якісних характеристик, крайні позиції якої вилучені нами: < *max* – довіра = 16 = 6.15 *min* – індивідуальність >

Характеристики	Частота	Відсоток
підтримка	7	2.69
взаєморозуміння	6	2.31
розуміння	6	2.31
відвертість	4	1.54
любов	4	1.54
взаємодопомога	3	1.15

Семантичне поле «Близькість – це...»

В результаті сумісного аналізу обох таблиць та семантичних полів, особливу увагу привертає смислове ядро з трьох властивостей < **любов – довіра – підтримка** >, що в різних комбінаціях «тримаються разом», що, у свою чергу, підкреслює їхнє провідне становище у визначенні близькості.

Що стосується аналізу малюнку-образу та характеристик по ньому, тут ключова позиція – < **цілісність** >.

Таким чином, на основі отриманих даних можемо розгорнути своєрідну «лінійку-вектор» визначення близькості, що транслюється вітчизняними клієнтами в контексті сімейної проблеми, від крайніх *max*-позицій через центральне смислове ядро до *min*-позицій, засновану на устремлінні до цілісності, що в межах концепції самодиференціації означає розвиток «цілісного Я».

<Теплота/Довіра Любов – Довіра – Підтримка Індивідуальність>

Висновки

Почнемо з того, що ефективність сімейної психотерапії не обмежується лише фактом присутності усіх членів сім'ї на психотерапевтичних сесіях, який, щоправда, значною мірою прискорює розв'язання сімейного конфлікту, ймовірно, завдяки можливості об'єктивного збору

фактів по проблемі. Звернемо увагу, що «об'єктивність» у межах системного підходу раніше розглядалася як *точка зору психотерапевта* на характер циркулярних залежностей у сімейних взаємостосунках, що «підтримують» симптом. Тоді як для становлення сучасної психотерапевтичної парадигми характерною ознакою є, у першу чергу, *врахування можливостей і потреб клієнта*. Тобто, сам по собі факт присутності усіх членів сім'ї є продуктивним кроком лише на шляху встановлення симптому, а не його подолання, що не виключає доцільності роботи в індивідуальному форматі, якщо цього потребує клієнт.

На разі вітчизняний досвід психологічної допомоги сім'ї часто розгортається на основі індивідуального або неповного формату роботи, що обумовлений характером близьких взаємостосунків між членами сім'ї. У таких випадках, як показало дослідження, центральною ланкою психотерапевтичного процесу є розвиток самодиференціації людини, за рахунок якого відбувається гармонізація сімейної системи в цілому.

Представлені результати емпіричного дослідження свідчать на користь становлення самостійного напряму психологічної допомоги людині з розвитку самодиференціації.

Список використаної літератури

1. Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка, 2009. – вип.6. – 320 с.

2. Будинайте Г.Л. Классическая системная семейная терапия и постклассические направления: революция, эволюция или...? – <http://www.myword.ru>

3. Варга А.Я. Развитие Системной Семейной психотерапии в России. – <http://www.myword.ru>

4. Влияние современной американской психологии на практическую психологию в России. Сб. под ред. М.Котэ и А.Т.Лидерса. Спец. Приложение к «Журналу практического психолога» за 1998 г. – М., 1998.

5. Копьев А.Ф. «Индивидуальное психологическое консультирование в контексте семейной психотерапии» //Вопросы психологии, 1986, № 4

6. Николс М., Шварц Р. Семейная психотерапия. Концепции и методы/Пер. с англ.. О. Очкур, А. Шишко. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 960 с.

7. Психологічна допомога сім'ї. Книга 1.навчальний посібник (у 3 книгах). – К.: Главник, 2006. – 128 с.

8. Психологічна допомога сім'ї: Посібник /За ред..З.Г.Кісарчук. – К., 1988. – 182с.

9. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. – М.: «Когито-Центр», 2005. – 495 с.

Демидюк Н.П. Развитие самодифференциации человека в процессе психотерапевтической помощи

В статье рассмотрены ключевые позиции психотерапевтической помощи человеку по развитию самодифференциации в отечественных

социокультурных условиях, которые осуществляются в индивидуальном или неполном формате работы с семьёй. Представлены эмпирические материалы исследования фактора близости в семейных отношениях на основе семантического анализа текстовых заданий, которые представляют собой специфическую «линейку» развития самодифференциации.

Ключевые слова: индивидуальный формат работы в семейной психотерапии, развитие самодифференциации человека, «целостное Я», «псевдо Я», близость в семейных отношениях.

Demydyuk N.P. Self-Differentiation Development Rights During Psychotherapeutic Help

The article deals with key positions psychiatric help a person to develop self-differentiation in the domestic socio-cultural conditions that ostsuschestvlyayutsya individually or partial format works with the family. Presents empirical research materials factor close family relations based on semantic analysis of text assignments that be thought a specific «line» of self-differentiation.

Key words: individual format work in family therapy, the development of self-differentiation of human, «I am a holistic, « «pseudo-self, the closeness in family relationships.

Психотерапевтичний потенціал подорожування наодинці

Манілов І.Ф.,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка
НАПН України

У статті представлено результати аналізу можливостей і перспектив використання психотерапевтичного подорожування наодинці як допоміжного методу психотерапевтичного впливу. Розглянуто його принципові відмінності від звичайної подорожі. Викладено міркування щодо спрямованості дії даного методу на психоемоційний стан, поведінку та світоглядну позицію людини.

Ключові слова: психотерапія, подорожування наодинці, психотерапевтичний вплив.

Постановка проблеми

Серед відвідувачів психотерапевтичних кабінетів, значну частину складають люди з тими або іншими порушеннями невротичного рівня. Насамперед, це невротичні, пов'язані із стресом та соматоформні розлади, а також розлади психологічного розвитку і всілякі поведінкові синдроми (статева дисфункція, розлади сну неорганічної природи, розлади харчової поведінки, тощо).

Психогенний характер даних порушень зумовлює і специфічність їхньої терапії. Так в комплексі лікувальних заходів, поряд з фармакотерапією, значну, а нерідко і провідну роль грають методи психотерапевтичного впливу [1; 2].

Різноманіття запитів клієнтів, їх етнокультурних та психологічних відмінностей не дозволяють фахівцям утримуватися в рамках якогось одного єдиного психотерапевтичного напрямку або школи. Інтеграційні тенденції неминуче приводять до активного комбінування різноманітних методів психотерапевтичного впливу і використання комплексного підходу [3].

Ефективне використання різних психотерапевтичних підходів можливе лише за умови існування єдиної теоретичної бази. Бази, що стоїть над специфікою кожного окремого напрямку і представляє собою певну «ідеологію» психотерапевтичного впливу в цілому. Така «ідеологія» має складатися з найбільш загальних й універсальних принципів, які дозволяють зробити психотерапевтичний процес цілісним і зрозумілим [4].

Будь-який позитивний результат психотерапії необхідно закріпити. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба в розробці ефективних методів пролонгованої психотерапевтичної роботи, що дозволяє подовжувати цілющий ефект психотерапевтичної інтервенції (як правило коротко-

термінової!). Пошук і апробація таких методів є актуальним напрямком медико-психологічних досліджень.

У даній статті викладено результати досліджень психотерапевтичних можливостей подорожування наодинці, як одного з ефективних методів пролонгованого психотерапевтичного впливу.

Мета дослідження – визначити психотерапевтичний потенціал подорожування наодинці.

У задачі дослідження входило:

1. класифікувати запити клієнтів, відповідно до системи їх базових потреб;

2. визначити спрямованість і бажаний результат психотерапевтичної інтервенції;

3. оцінити потенціал і перспективи використання подорожування наодинці як допоміжного методу психотерапевтичного впливу.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

Формулювання запитів людей що звертаються за психотерапевтичною допомогою вельми різноманітні по своїй формі. Проте їх аналіз показує, що за проблемою, як правило, прихована нереалізована людська потреба або потреби. У найбільш загальному вигляді запит клієнта виглядає таким чином – «Зараз мені погано, бажаю, аби було добре». У категоріях потреб, це можна декілька перефразувати – «Я потребую ...». Таким чином, психотерапевтичну допомогу, можна розглядати, у певному сенсі, як процес задоволення тієї чи іншої потреби людини.

Для класифікації запитів клієнтів зручно використовувати ієрархічну піраміду потреб Абрахама Маслоу. Коли визначений рівень запиту, простіше вибрати адекватний метод впливу. У найбільш загальному вигляді запити (скарги) можна розподілити таким чином:

1. *Рівень фізіологічних потреб.* Скарги на різні види тілесного дискомфорту. Насамперед, це соматоформні розлади, які виявляються у всіляких шлунково-кишкових, серцево-судинних, уrogenітальних, шкірних і больових симптомах. До цього рівня можна віднести неврастенію із вельми характерною для неї підвищеною стомлюваністю, дратівливістю, нездатністю розслабитися, порушеннями сну, запамороченнями, м'язовими і головними болями напруги. Продовжують список деякі види розладу харчової поведінки, розлади сну неорганічної природи (безсоння, гіперсомнія, порушення схеми сну-неспанья, сноходження), частково статева дисфункція не обумовлена захворюванням, дисоціативні (конверсійні) розлади, а також тикозні розлади.

2. *Рівень потреби в безпеці (відчутті стабільності, порядку, захищеності, відсутності страху і тривоги).* Виявляється різними тривожно-фобічними та obsесивно-компульсивними розладами, реакціями на тяжкий стрес і адаптаційними розладами, розладами сну

неорганічної природи (нічні страхи, кошмари), специфічні розлади особи (ананкастне, тривожне), а також деякими розладами настрою.

3. Рівень потреби в любові і відчутті спільності, приналежності до певної групи. Сюди можна віднести більшість соціальних фобій, розлади статевої ідентифікації і визначення статевої переваги, специфічні розлади особистості (шизоїдне, демонстративне, параноїдне, залежне, емоційно нестійке, дисоціальне), розлади звичок і потягів, окремі афективні розлади (розлади настрою), психічні і поведінкові розлади викликані вживанням психоактивних речовин.

4. Рівень потреби в пошані з боку оточуючих і в самоповазі. До даного рівня можна віднести деякі соціальні фобії; розлади настрою (депресивний епізод, рекурентний депресивний розлад і тому подібне), які нерідко супроводжуються, суїцидальними думками, намірами і діями; різні порушення соціального функціонування аж до соціальної дезадаптації.

5. Потреба в самоактуалізації (якнайповнішому розкритті здібностей і реалізації особистісного потенціалу). Вікові кризи особистості, що супроводжуються психічними і поведінковими розладами; аномальні, а деколи і патологічні прояви «духовних шукань», всілякі форми «метафізичної інтоксикації».

Запропонована схема не претендує на універсальність та строгість. Один і той самий за формою запит може відноситися до різних рівнів піраміди потреб. Схема є виключно робочою, тобто такою, що дозволяє вирішувати поточні практичні завдання при проведенні психотерапевтичних сесій. Вона дозволяє визначитися із тим, від чого хоче піти клієнт і що саме придбати. Таким чином, задається рівень проблеми, а з ним і спрямованість психотерапевтичного впливу.

Треба зазначити, що в даній статті, під поняттям «психотерапія» мається на увазі комплексний вербальний і невербальний вплив на емоції, думки, поведінку і в цілому на особистість людини, яка потребує спеціальної психологічної допомоги і підтримки. Таким чином, поняття «психотерапія» включає як клінічну психотерапію, так і психологічну корекцію психічних станів. Таке термінологічне уточнення дозволяє подолати рамки класичного медичного синдромального підходу і від нозографії перейти до цілісного опису особистості в системі її соціальних зв'язків. Як показує досвід, саме системний підхід дозволяє досягати стійкого психотерапевтичного ефекту.

Перед тим, як обирати методи і засоби психотерапевтичної роботи необхідно оцінити початкові умови (зокрема, особливості прояву порушення) і сформулювати кінцеву мету. Знаючи, що людина має, простіше зрозуміти, що вона бажає змінити або набути. Якщо мова йде про осіб з невротичними порушеннями (а саме вони складають більшість

відвідувачів психотерапевтичних кабінетів), то у них, в тій або іншій комбінації зустрічаються: підвищена емоційна лабільність, тривожність, понижений фон настрою, уразливість, постійні сумніви в правильності власних реакцій та вчинків, нестійка самооцінка (коливання у бік заниженої), занурення в проблему, залежність і постійна потреба у зовнішній опорі (батьках, друзях, наставниках), нечіткі межі «Я» на фоні надмірного егоцентризму, бідний поведінковий репертуар, наполегливе уникнення нових ситуацій і місць, низький рівень творчої активності, ситуативна світоглядна обмеженість при нормальному рівні інтелекту.

Визначення спрямованості психотерапевтичної роботи передбачає створення клієнтом деякого еталонного образу «Я бажаний». За основу можна прийняти риси людей що реалізували себе у житті і не страждають невротичними розладами. Аналіз літературних джерел і особистий досвід практичної психотерапевтичної роботи автора статті показують, що більшості із них властиві: сприйняття реальності з мінімальними викривленнями, висока адаптивність, здатність приймати себе таким, який є, здорова самокритичність, потреба в самостійності і незалежності, уміння брати на себе відповідальність за власні рішення, простота і природність поведінки, захопленість конкретною справою, професійна реалізованість, доброзичливе ставлення до інших людей, здатність щиро співпереживати, демократичність поглядів, толерантність до інакомислення та будь-яких «інакопроявів», сміливість в думках і опір зовнішньому тиску, високий рівень соціального інтересу, творчий підхід у вирішенні життєвих проблем, потреба час від часу усамітнюватися і при цьому не відчувати дискомфорт від самотності, досвід вищих переживань (естетичних, релігійних, містичних), добре почуття гумору, відсутність метушливості, життєвий оптимізм.

Рух у бік «еталонного образу-Я» може здійснюватися за допомогою різних психотерапевтичних технік. Їх результативність, залежить як від можливостей методу, так і майстерності психотерапевта.

Після закінчення стандартного курсу психотерапії неминує виникає проблема закріплення позитивного ефекту. Як відомо, будь-які зміни, що відбуваються із клієнтом, порушують баланс між ним і найближчим оточенням. Висока інертність системи, частиною якої він являється, із неминучістю протидіятиме будь-яким кардинальним змінам. Варіант «підтримуючої психотерапії», тобто періодичні зустрічі з фахівцем, при всіх його перевагах має і суттєвий недолік – клієнт прямує по життю з постійною опорою на психотерапевта. У подібній ситуації підживлюється залежна поведінка і блокується самостійність і незалежність клієнта. Відмовитися від надійного поводири надзвичайно важко. До того ж, не в усіх людей є можливість тривалий час відвідувати фахівця з причин фінансових, територіальних або будь-яких інших. У подібному випадку

необхідним є метод підтримуючого психотерапевтичного впливу, який передбачає відносну незалежність клієнта від психотерапевта, високу індивідуальну активність (необхідна якість будь якого здорового індивіда!), максимально занурює людину в природне для неї середовище (що бракує навіть найпродуктивнішій індивідуальній або груповій роботі в умовах кабінету) і при цьому вириває людину із звичного домашнього та професійного середовища, де власне і сформувалася проблема.

Дослідження, проведені автором статті з 2005 по 2010 роки, дають підставу стверджувати, що названим критеріям цілком відповідає метод психотерапевтичного подорожування наодинці (ППН). Подорож наодинці передбачає відсутність постійних супутників і будь-яких супроводжуючих осіб. Людина переміщається самостійно пішки або використовуючи доступні засоби пересування. При реалізації психотерапевтичного подорожування наодинці необхідно дотримуватись певних правил і обмежень, що дозволяє клієнтові досягати необхідних позитивних змін.

Подорожування не передбачає пошуку або створення ризикованих та екстремальних ситуацій. У дорозі можуть виникати і, час від часу, виникають небезпечні ситуації, але штучно створювати їх абсолютно неприпустимо. Подолання небезпечних гірських перевалів, самостійне сплавлення по бурхливим рікам, прогулянки у ночі в кримінально небезпечних районах незнайомих міст, спроби встановити контакт з дикими тваринами – все це «адреналінові» розваги, які не дозволяють досягти основної мети психотерапії, а саме відновленню повноцінного функціонування людини у соціумі.

Вибір маршруту, його тривалість, темп пересування, спершу розробляються спільно з психотерапевтом, а у подальшому – самостійно клієнтом, якому повністю передається ініціатива. Особливу увагу треба приділяти пошуку оптимального темпу пересування. Психотерапевтичний ефект подорожі, у значній мірі, залежить саме від нього.

Відповідно до задуму, психотерапевтичне подорожування наодинці повинне сприяти розвитку у клієнта дефіцитних позитивних якостей. Подорож починається з вибору привабливого і відносно безпечного маршруту. Активна участь клієнта в його розробці створює значну мотиваційну основу для здійснення задуму. Пошук цікавих природних або рукотворних об'єктів, уточнення деталей, знайомство із спогадами бувалих мандрівників, перегляд фото і відео матеріалів подорожей викликають у людини природну цікавість аж до появи туристичного азарту.

Розробка маршруту – процес у значній мірі творчий. Занурення в нього переключає людину і скеровує роздуми в нове позитивне русло. Встановлюється зв'язок між сьогоденням і майбутнім, а відтоді з'являється і перспектива. План подорожі, хоч і умоглядний, але вже ви-

хід за межі депресивної безнадійності, обмеженості і невіри у власні сили. З'являється надія, а з нею і бажання боротися за інше «безпроблемне» майбутнє.

Емоційний підйом на етапі планування не може зберігатися довго, тому часовий проміжок від початку підготовки до самої подорожі повинен складати два-три тижні. Ретельна і тривала підготовка не підходить людям із психогенними нервово-психічними розладами. Клієнта необхідно «заразити» ідеєю, довести до стану емоційного підйому і тут же відряджати в дорогу. Зволікання неприпустимо, оскільки виникають сумніви в раціональності задуманого, його доцільності і можливості здійснення. Планування маршруту плавно переходить в підготовку і збори в дорогу.

Вже в період підготовки до мандрювання виникає реальна мотивація до зміни звичного способу життя, зокрема розпорядку дня. Щоденні фізичні вправи, загартування задля підготовки до складної подорожі – не тяжка повинність, а добровільний вибір охопленої «дорожньою лихоманкою» людини. Вольові зусилля значно легше реалізовувати тоді, коли є конкретна мета та заданий термін на її досягнення.

Напередодні від'їзду, як правило, трохи зростає рівень фонові тривоги, з'являються сумніви у власних силах. На цьому етапі клієнт гостро потребує підтримки збоку психотерапевта. Таку підтримку достатньо здійснювати в телефонному режимі, у разі надходження відповідного запиту. Ні в якому разі психотерапевт не повинен брати на себе роль провидця і «пророкувати» успішну цікаву і безпечну подорож. В дорозі може трапитися все що завгодно. Розуміння цього мобілізує клієнта та зберігає його від розчарувань і пошуку винних в дорожніх проблемах.

Важливою частиною підготовки клієнта до подорожі наодинці, є формування у нього настанови на те, що виключно все с чим він зіткнеться у мандрах, буде сприяти його особистісному росту. Будь які перешкоди і навіть невдачі лише закріплюють позитивний ефект психотерапії. Така сугестивна настанова значно посилює позитивний вплив подорожі. У складних ситуаціях мандрювання сугестивні формули підтримують людину та не дозволяють удатися в хандру.

Перебуваючи у подорожі, людина вимушено потрапляє в нову незвичну для неї ситуацію. Постійне пересування з одного місця в інше, зміна звичного режиму дня, їжі, нерідко кліматичної зони, а також необхідність вирішувати безліч повсякденних дорожніх проблем сприяють активізації інтелектуальної діяльності, розвитку кмітливості.

Можливість використання «домашніх заготовок» у мандрівці істотно обмежена, а тому необхідно підходити творчо до кожної ситуації. Передбачити все неможливо. Непередбачуваність кожної нової дорожньої ситуації вимагає оперативності в прийманні необхідних рішень і що

найголовніше – повне приймання на себе відповідальності за них. Попутників немає і тому немає з ким ділити відповідальність. У такій ситуації трохи підвищується рівень ситуативної тривожності. Виникає потреба знайти надійного попутника а крім того, постійно зв'язуватися з близькими по телефону або будь-яким іншим способом. У міру набуття необхідного досвіду, рівень ситуативної тривожності стабілізується, а потім починає знижуватися. Поведінковий репертуар клієнта стає багатшим і різноманітнішим.

Вміння оперативно знаходити правильні рішення в тих або інших ситуаціях з'являється не відразу. Йому передує період навчання методом проб і постійного аналізу помилок. З часом виникає розуміння того, що помилитися в дорозі практично неможливо. Будь-яка «помилка» насправді є ресурсом для надбання певного непланового блага. Необхідно лише грамотно цим знанням розпорядитися. Подорож, яка успішно складається, сприяє зміцненню віри людини у власні сили і можливості, підвищенню в цілому самооцінки і формуванню оптимістичного життєвого настрою.

Процес навчання основним туристичним навичкам супроводжується і тренуванням загальної сенсорної чутливості. У незнайомій обстановці активізуються рефлекси саморозвитку, насамперед дослідницький та імітаційний. Новизна і незвичність обстановки стимулюють пошукову активність. З'являється бажання обстежувати незнайому місцевість та освоювати її. Збільшується об'єм і стійкість уваги, а також підвищується сприйнятливості до слабких подразників різної сенсорної модальності. Навколишній світ починає сприйматися і оцінюватися більш реалістично і з меншими спотвореннями. Все це разом ініціює спершу локальні ситуативні, а потім і фундаментальні структурні зміни потребо-мотиваційної сфери клієнта.

Необхідність постійної взаємодії з оточуючими сприяє формуванню і вдосконаленню комунікативних навичок. Вироблених раніше форм і стилів спілкування, не вистачає для вирішення всіх можливих дорожніх ситуацій. Примітивні маніпулятивні прийоми, «читання думок», втеча в «укриття», агресивний пресинг не дозволяють вийти на необхідний рівень спілкування, а тому виникає необхідність у пошуку більш конструктивних способів встановлення необхідного контакту з оточуючими. Обставини змушують шукати нові форми взаємодії із ситуативно-корисними людьми.

У подорожі клієнти набувають також і навичок візуальної психодіагностики, отримують практичні знання по психології індивідуальних відмінностей. Спостерігати, помічати, засвоювати, застосовувати в житті – ось проста схема навчання. Окрім шліфовки комунікативних навичок формується і більша толерантність до інших, не схожих з тобою людей.

Руйнуються багато стереотипів. Підозрілість, а деколи і вороже ставлення до представників інших рас, вірувань, соціальних верств або навіть маргінальних груп змінюються інтересом, розумінням, співчуттям. Формується здорова сенситивність, без надмірної чутливості.

При правильно спланованій подорожі не виникає відчуття самотності та пов'язаного з ним дискомфорту. Цьому перешкоджає щільна програма пересування і необхідність самотійно вирішувати безліч дрібних дорожніх проблем. На «смуток від самотності» і нудьгу просто не залишається часу. Людина навчається в розумних межах задовольнятися своїм товариством.

Інтенсивне денне навантаження під час подорожування викликає природну фізичну втому. Незвичний, насичений режим дня блокує виникнення характерних для невротизованих осіб психологічних «зависань», нав'язливих (причепливих) думок, відчуття безперспективності майбутнього і надривного жалю до себе. Зрештою, все це приводить до зменшення рівня тривоги та послаблення нав'язливих станів. Пригнічений, депресивний фон настрою змінюється на оптимістичний і бадьорий.

На третій-четвертий день мандрівки, як правило відновлюється природний ритм сон-неспанья. Налагоджений сон і регулярні денні навантаження зменшують прояви астенії. Динаміка цього процесу така – емоційний підйом і відсутність втоми у перші дні подорожі (стадія «емоційного допінгу»); наростання втоми і збереження її якийсь час (від декількох днів до тижня); вироблення комфортного добового ритму, а з ним і підвищення життєвого тону та витривалості.

Більша частина фізичних навантажень під час подорожі – це пересування пішки. Психотерапевтичне подорожування наодинці не передбачає тривалих велосипедних, водних або інші вузько спеціалізованих туристичних маршрутів. Будь-який з відомих видів транспорту може бути використаний в подорожі, як її складова частина, як засіб пересування, але він не повинен ставати самоціллю або надзадачею. Наприклад, вимушене пересування автостопом – цілком прийнятна річ, але автостоп як єдиний засіб пересування, як мета, для досягнення рекордів і перевірки себе на міцність і вдачу – абсолютно не відповідає задачам психотерапевтичного подорожування наодинці. Взагалі, будь яка гонитва та бажання випередити іншого – не припустимі. Основна мета психотерапевтичного подорожування наодинці не збадьорити себе і відволіктися від буденних проблем, а виробити новий стиль життя, що блокує формування будь-яких невротичних розладів.

Психотерапевтичне подорожування наодинці не передбачає тривалого усамітнення і втечі із соціуму. Відхід на довгий час в ліси, гори або у море може посилювати відчуття власної відчуженості від інших людей і,

в окремих випадках, сприяти поглибленню соціальної дезадаптації. Подорожування наодинці не є синонімом подорожі одинака. Зростання «розчарованості» в людях аж до мізантропії свідчить лише про психопатизацію особистості.

Найважливіша відмінна риса психотерапевтичного подорожування наодинці від звичайних мандрівок з туристичною групою – це відсутність жорсткого графіку подорожі і обтяжливих зобов'язань перед супутниками. Немає необхідності узгоджувати з іншими людьми зміни маршруту, розпорядок дня і своїх власних бажань. Самостійне пересування передбачає високий рівень спонтанності і незалежності. Людина, яка подорожує наодинці, навчається слідувати саме власному бажанню і у разі необхідності відступати від накресленого плану. Коли сам собі голова, змінити можна і напрямок шляху і в цілому життя. Ця нехитромудра істина згодом набуває рис психотерапевтичної метафори. Життєвий сценарій, це лише сценарій, а не все життя. «Я хочу щось змінити, і я можу це зробити» – ось переконання, яке формується під час подорожі, яку людина здійснює наодинці.

Висновки

Узагальнюючи викладене, можна зробити наступні висновки:

Запити (скарги) людей що звертаються за психотерапевтичною допомогою зручно пов'язувати з системою їх базових потреб і відповідно до цього розробляти стратегію психотерапії.

Пріоритетною є робота не з «симптомом», а з особистістю клієнта, тому на початку роботи необхідно задавати саногенний образ «Я-бажаний», що дозволяє у повній мірі використовувати терапевтичний ефект сугестії.

Психотерапевтичну подорож наодинці можна використовувати як допоміжний метод психотерапевтичного впливу для формування та закріплення психоемоційних реакцій, поведінки і світоглядних настанов властивих здоровій, соціально адаптованій людині.

Список використаної літератури

1. Карвасарский Б.Д. Психотерапия. – М.: Медицина, 1985. – 304 с.
2. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. – (Руководство для врачей). – М.: Медицина, 1993. – 400 с.
3. Блазер А., Хайм Э., Рингер Х., Томмен М. Проблемно-ориентированная психотерапия. Интегративный подход. – М.: «Класс», 1998. – 272 с.
4. Манилов І.Ф. Загальні принципи психотерапевтичного впливу //Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д.Максименка. Т. ІХ, част.7. – К., 2007 – С. 136-142.

Манилов И.Ф. Психотерапевтический потенциал путешествия в одиночку.

В статье представлены результаты анализа возможностей и перспективы использования психотерапевтического путешествия в одиночку, как вспомогательного метода психотерапевтического воздействия. Рассмотрены его принципиальные отличия от обычного путешествия. Представлены соображения относительно направленности действия данного метода на психоэмоциональное состояние, поведение и мировоззренческую позицию человека.

Ключевые слова: психотерапия, путешествие в одиночку, психотерапевтическое воздействие.

Manilov I.F. The travel alone as potential for psychotherapy.

The results of the analysis of possibilities and perspectives of the application of psychotherapeutic trip alone as an auxiliary method of psychotherapy influence are represented in the paper. Its principle differences from an ordinary trip are considered. The ideas related to action of this method on the psycho-emotional state, behavior and mentality of a human are represented.

Keywords: psychotherapy, trip alone, psychotherapeutic influence.

МЕТОДИ І МОДЕЛІ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ І КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ДОПОМОГИ

МОДЕЛЬ КОРЕКЦІЇ НЕГАТИВНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ КАТАТИМНО-ІМАГІНАТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ ЯК ГЛИБИННО ЗОРІЄНТОВАНОГО МЕТОДУ

Кісарчук З.Г., Лазос Г.П.,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка
НАПН України

В даній статті викладено модель психокорекційної допомоги підліткам, що мають емоційні труднощі у стосунках з батьками. Описуються загальні засади психокорекції, а також основні умови організації та принципи, техніки і прийоми кататимно-імагінативної психотерапії як глибинно зорієнтованого методу, що виявився ефективним в роботі з негативними переживаннями дітей.

Ключові слова: негативні переживання підлітків, психокорекція, кататимно-імагінативна психотерапія (КІП, символдрама), глибинно-психологічне тлумачення символу, три складові символдрами, нові інтерналізації, емоційний коригуючий досвід, опрацювання конфлікту, перенесення/контрперенесення.

Постановка проблеми

Дослідження дитячо-батьківських взаємостосунків, що представлені в літературі (Бреслав Г.М., Гарбузов В.І., Ейдемільер Е.Г., Ріман Ф., Тайсон Ф., Тайсон Р.Л.), а також наші власні дослідження у цій сфері [5;6] показують, що негативні переживання сучасних підлітків, пов'язані з їх батьками, визнаються дітьми як проблема. Ці переживання, за їх висловленнями, є складними, їх важко переносити та пережити, вони заважають подальшому спілкуванню в сім'ї та адаптації в соціумі. При цьому, як показують вищезазначені дослідження [6], діти не вміють «переживати», застосовуючи неефективні способи подолання негативних переживань. Зазначимо також, що останні мають як актуальну, обумовлену зовнішніми обставинами життя, так і глибинну природу виникнення. А це означає, що деякі переживання усвідомлюються підлітками, а деякі знаходяться у сфері несвідомого, але впливають на поведінку та самопочуття дітей. Складність подолання негативних переживань для підлітків обумовлюється ще й специфічними особливостями їх віку як критичного періоду розвитку з його вимогами та обмеженнями. У зв'язку з викладеними даними уявляється, що

ефективна психокорекція негативних переживань підлітків повинна будуватись на основі базових положень та методів, які враховують вікові характеристики дітей, допомагають їм успішно долати емоційні труднощі та формувати більш адаптивну поведінку у стосунках з батьками, а також впливають на глибинну складову переживань дитини.

У даній статті опишемо розроблену нами модель психокорекційної допомоги підліткам, у якій, на наш погляд, враховані вказані вище вимоги завдяки використанню засобів глибинно зорієнтованої психотерапії, зокрема методу символдрами.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

Розпочнемо виклад моделі психокорекційної допомоги підліткам, що мають емоційні труднощі у стосунках з батьками, з розгляду загальних засад психокорекції в роботі з підлітками, які включають декілька наступних положень [12]. Перше з них стосується *системності психокорекційних, профілактичних та розвиваючих завдань*. В даному випадку ми маємо на увазі багаторівневий та різносторонній психокорегуючий вплив, який здійснюється на підлітка. Вирішення психокорекційних завдань на глибинному рівні сприяє не лише ґрунтовному пізнанню себе, витоків власних проблем, їх усвідомленню та опрацюванню, оволодінню новими навичками взаємодії зі світом, а й взагалі розвиває підлітка, вказує шляхи подальшого удосконалення особистості, її стимуляції та збагачення, слугує профілактикою появи нових симптомів, характерних як для кожного окремого підлітка, так і для підліткового віку взагалі. Друге положення стосується *пріоритетності психокорекції каузального типу*. Пояснюючи його, зауважимо, що психокорекція, яка спирається на принцип каузальності, спрямована на усунення та опрацювання причин та першоджерел, що породжують психологічні проблеми в житті та розвитку підлітка, в той час, як *симптоматична* психокорекція фокусом своєї уваги ставить лише усунення симптому. Оскільки негативні переживання підлітків у взаємостосунках з батьками етіологічно походять з ранніх стадій дитячого розвитку, робота з глибинними першопричинами цих переживань не тільки допомагає подолати їх та «пережити», оптимізуючи дитячо-батьківські взаємостосунки, а й дозволяє запобігати виникненню подібної симптоматики у майбутньому. Наступне положення стосується *урачування психологічно-вікових та індивідуальних особливостей дітей*. Враховуючи особливості підліткового віку, ми підібрали метод та форми роботи з підлітками, які повністю відповідають їх віковим характеристикам. Щодо врачування індивідуальних особливостей дітей, то в нашому дослідженні це, зокрема, проявлялося в тому, що підлітки, які були спроможні та готові пропрацьовувати дитячо-батьківські взаємостосунки,

конфлікти та пов'язані з ними негативні переживання в групі, були залучені до групової форми роботи як взагалі ефективною для підліткового віку, а деяким дітям, які за своїми особистісними рисами не могли повноцінно працювати серед інших в групі, була запропонована індивідуальна форма роботи. Ще одне положення стосується *активного залучення найближчого соціального оточення до участі в психокорекційній роботі*. Дане положення підкреслює ту роль, яку відіграє сім'я та батьки підлітка в його психічному розвитку та виникаючих психологічних труднощах. Виходячи з цього положення, ми залучили як до психодіагностичної, так і до психокорекційної програми батьків тих підлітків, які брали участь у дослідженні. Останнім, п'ятим, з виокремлених нами загальних положень психокорекції у роботі з підлітками є *урахування емоційної складності матеріалу*. З огляду на предмет психокорекційного впливу (негативні переживання), сферу виникнення психологічних труднощів (взаємостосунки з батьками), а також специфіку підліткового віку, ми вважаємо, що всі методи, техніки та процедури, що використовуються у психокорекційній програмі, повинні не лише поступово та якісно пропрацьовувати емоційний матеріал, а й створювати безпечний та приємний емоційний клімат, стимулюючи позитивні емоції у підлітків. Кожна зустріч повинна закінчуватись рефлексією власних почуттів та переживань і, бажано, на позитивному емоційному фоні.

Описавши головні положення, на основі яких створювалась психокорекційна програма для підлітків, розглянемо далі інші важливі фактори організації психокорекційного процесу, які утворюють його структуру і разом з базовою теорією надають цілісного характеру. До структури психокорекційного процесу ми відносимо умови застосування та принципи, техніки і прийоми обраного методу психотерапії в їх взаємопов'язаності та послідовності, які сприяють ефективному подоланню та опрацюванню емоційних проблем підлітків.

Зупинимось на важливих умовах, яких необхідно дотримуватись при підготовці психокорекції та її проведенні. На наш погляд, серед умов організації психокорекційного процесу за методом КІП є більш загальні, спільні і для символдрами, і для інших глибинно зорієнтованих методів, – вимоги щодо освітньої кваліфікації психолога, налагодження конструктивної взаємодії між ко-терапевтами (для групової форми роботи), рамкові умови (сетінг), створення робочого (психотерапевтичного) альянсу; та специфічні саме для КІП умови – навчання фантазуванню, релаксації і взаємодії під час уявлення образів, виконання малюнку, адекватне методу завершення процесу психокорекції.

Що стосується умови дотримання освітньо-кваліфікаційного рівня психолога, який працює за методом КІП, то у відповідності з міжнародними нормами освіта за даним методом складається з теоретичної підготовки, власного досвіду (проходження власної психотерапії) та практики під керівництвом супервізора. Теоретична підготовка включає в себе не лише вивчення безпосередньої теорії та практики КІП, але й опанування загальними основами психотерапії, знайомство з іншими глибинно зорієнтованими методами, клінічними дисциплінами (психіатрична пропедевтика, загальна та психоаналітична психодіагностика, клінічна практика), а також спеціалізоване навчання за різними сферами застосування КІП (робота з дітьми, підлітками, групова психотерапія, психотерапія пар тощо). Важливим етапом психотерапевтичної підготовки є етап проходження власної психотерапії (в індивідуальному та груповому форматі), адже психотерапевт, розпочинаючи роботу з клієнтами, повинен вирішити власні глибинні конфлікти та випрацювати специфічну рефлексивну позицію, яка допомагає відчувати та розуміти клієнта, убезпечувати його від власних невирішених проблем та симптомоклексів. Крім того, психолог, що працює за методом символдрами, повинен на власному досвіді відчути процес створення образу (імагінації), щоби вміти належним чином «включатись» в нього, розуміти клієнта та відповідно ставитись до його проявів, відкрито та толерантно витримувати («контейнерувати») напругу, інтенсивні афектації та фрустрації під час взаємодії з клієнтом. Проходження практики під керівництвом супервізора обов'язкове як для індивідуальної, так і для групової форм КІП. За допомогою супервізора випрацьовується гіпотеза, перевіряються техніки та процедури проведення психотерапевтичних дій, прояснюються контрпереносні почуття та «сліпі (несвідомі) плями» самого психолога, загалом відбувається важливий процес становлення психотерапевта.

Для групової форми роботи важливою умовою здійснення є організація конструктивної взаємодії між ко-терапевтами. З нашої точки зору, для роботи в групах з підлітками слід обирати ко-терапію так званого «симетричного типу», характерними рисами якої є: однаковий статус, досвід та освіта психологів, що працюють разом; узгодженість особистих якостей та професійних навичок; створення довірливих та шанобливих стосунків, що дозволяють постійно обговорювати проблеми спільної роботи. Перед початком роботи обидва ко-терапевти повинні зробити наступне [15]:

- краще познайомитись один з одним як особистісно, так і професійно, якщо до цього вони не були знайомі, обговорити свої сильні та слабкі сторони та наслідки їх прояву під час ведення групи;

- обговорити теоретичні та практичні засади методу та власне бачення і розуміння групового процесу; спробувати передбачити, як вплине на майбутню спільну діяльність стиль роботи кожного;

- детально обговорити мету та завдання психокорекційної роботи; проаналізувати особливості кожного учасника групи (підлітка) на основі існуючої інформації (анамнезу); виробити спільне бачення основних психокорекційних засобів;

- обмінятися поглядами щодо сумнівів та застережень стосовно групової спільної роботи; обговорити, як і коли вони будуть допомагати один одному, розподілити ролі; домовитись стосовно режиму обговорення групового процесу;

- узгодити власні етичні вимоги щодо роботи з групами підлітків.

Звичайно, передбачити всі розбіжності й можливі суперечності на початку роботи дуже складно; природнім є й те, що ко-терапевти можуть мати неоднакову точку зору стосовно різних ситуацій, виникаючих під час групового процесу. В таких випадках доцільно відкрито проголошувати свою точку зору та проявляти почуття, адже відкритий прояв почуттів та конструктивне вирішення розбіжностей у поглядах слугують для підлітків моделлю зрілих, автентичних взаємостосунків. Крім того, ко-терапевти повинні постійно відслідковувати та контролювати свою поведінку, особливо для запобігання конкуренції між ними (наприклад, за симпатії в групі), адже учасники групи можуть скористатись цим з метою маніпуляції амбіціями психологів, а група в цілому може втратити свій психотерапевтичний потенціал.

Наступною важливою умовою проведення символдраматичних сесій є формування рамок (сетінгу) психокорекційного процесу. Рамки визначають час та місце зустрічі, розташування клієнта та психолога, правила роботи групи тощо. При цьому сетінг є не лише умовою проведення психокорекції, а й психокорекційним засобом. Оскільки ми маємо справу з афективною сферою підлітків – їх негативними переживаннями, які пов'язані з дуже складною, інтимною проблематикою взаємостосунків з батьками, важливо створити безпечність психокорекційного простору. Для цього необхідно дотримуватись основних правил проведення психокорекційних сеансів, які, зокрема, передбачають суворе дотримання часових рамок (індивідуальна психотерапія з підлітком триває від 50 хвилин до 1 години; групова – 2 – 2,5 години); проведення сеансів в одному й тому ж самому місці, в однаковий час; пропущення сеансів допускається з виключно поважних причин. Такі правила створюють підліткам захищений простір та час для самодослідження. Коли ж ці зустрічі відбуваються хаотично, умови безпечності порушуються, а це унеможлиблює для клієнта-підлітка пропрацювання

болючих внутрішніх переживань. Дотримання сетінгу дозволяє також спостерігати різноманітні прояви опору підлітків (наприклад, запізнення, пропуски сеансів, бажання продовження їх часу), та, пов'язуючи їх із змістом сеансів, – вчасно пропрацювати. Отже, рамкові умови виконують наступні головні функції: а) створення безпеки у захищеному від зовнішнього впливу просторі; б) м'яка травматизація або специфічна провокація фантазій, страхів, негативних переживань тощо, пов'язаних як з минулим, так і з актуальним досвідом взаємодії з батьками, що актуалізуються «тут і тепер»; в) синхронізація переживань усіх учасників групи завдяки ритмічності зустрічей, що, в свою чергу, полегшує «доступ» до проявів внутрішніх конфліктів.

Зупинимось на правилах роботи групи, які вважаються головним компонентом, що структурують процес групової КІП [17; 16]. В своїй роботі ми спирались на ці правила, дещо модифікуючи їх у зв'язку із специфікою роботи з підлітками. Отже, важливим правилом групового процесу було *«обережне» його структурування*³: ми не брали на себе авторитарних функцій, намагались (на скільки це було можливим) зберігати абстинентну позицію, і, хоча і пропонували тему зустрічі та мотив для уявлення, надалі не втручались в процес його розвитку, навіть у тому випадку, коли запропоновані мотиви і теми трансформувались у інші. Наступним правилом було *правило вільних інтеракцій та фантазій*. Психологи спонукали учасників психокорекційного процесу відкриватися, висловлюватися й фантазувати в образах настільки вільно, наскільки це було для них можливим. Обов'язковим правилом, яке сприяє процесу саморозкриття, створюючи у членів групи відчуття захищеності та безпеки, є *правило конфіденційності* – не виносити матеріал, що опрацьовується в групі, за її межі. Наступне правило, пов'язане з *утриманням від соціальних контактів поза рамками групи* з метою збереження її психотерапевтичного потенціалу. У нашому випадку, оскільки всі учасники групи навчались в одній школі і мали різні форми взаємостосунків поза групою, ми обмежились формулюванням цього правила як заборони обговорення поза групою всього того, що відбувалось у ній під час психокорекційної сесії. Також було введено ряд правил, що стосувались форм на норм спілкування в групі. Для створення більш безпечного простору, особливо під час обговорення образу та рефлексії почуттів, важливо було сформулювати у підлітка коректність надання зворотного зв'язку. Отже, були введені правила *«Я-висловлювання»*, *безоціночного зворотного зв'язку* та *«утримання від порад»*. Визначаючи правило, ми описували його, інколи наглядно демонстрували за допомогою вправ. Так, наприклад, з метою усвідомлення

³ Термін Х.Льойнера

неконструктивності такого зворотного зв'язку, як надання порад, ми пропонували дітям вправу «Я тобі раджу...». Діти, сидячи у колі, повинні були по черзі розказати своєму сусіду про якусь свою нагальну проблему, а потім – порадити один одному щось для її вирішення. В результаті кожен з учасників отримав пораду від свого сусіда щодо своєї проблеми. Під час обговорення даної вправи учасники зазначили, що майже жодна з порад не була влучною та ефективною, більше того, вони зрозуміли, що така форма спілкування може ображати та викликати агресивні почуття. Спочатку, перші три зустрічі, ми нагадували один одному про прийняті правила. В результаті були створені безпечні умови для відкритого спілкування та опрацювання власних проблем, а також для розвитку процесу саморегуляції, усвідомлення підлітками власної поведінки та конструктивного спілкування в групі.

Наступною важливою умовою є створення «терапевтичного альянсу» (Е.Зетцель) або «робочого альянсу» (Р.Грінсон) між підлітком та психотерапевтом (ко-терапевтами). В своїй роботі ми розуміли психотерапевтичний альянс як раціональні, вільні від перенесення взаємостосунки між підлітком та психологом, які дозволяють підлітку цілеспрямовано працювати над проблемою під час психокорекційних зустрічей [7;3]. Важливими чинниками для створення таких ефективних взаємостосунків є, з одного боку, фактор мотивації підлітка до участі у роботі та його виразне бажання змін, здатність до рефлексії та аналізу власних переживань та думок, з іншого – конгруентність та толерантність психолога, який, використовуючи емоційний бік спілкування, демонструє свою терпимість щодо будь-яких несвідомих та свідомих проявів, потягів та бажань підлітка, проти яких захищається його психіка. Серед головних ознак, які свідчать про сформованість альянсу між психологом та підлітком-клієнтом є: добровільна готовність підлітка працювати в рамках запропонованого методу та його здатність опрацьовувати неприємні та травмуючі переживання, що з'являються в ході психокорекції. Отже, з метою формування та подальшого розвитку психотерапевтичного альянсу на попередній зустрічі з підлітками ми обговорили форми співпраці, її тривалість та взаємні зобов'язання учасників; діти були попереджені щодо емоційних труднощів, з якими вони можуть зустрітись під час проходження психокорекції, ознайомлені в загальному вигляді з самим процесом та його завершенням. Під час попередньої зустрічі з підлітками з'ясувалась також здатність підлітка розвинути мотивацію, необхідну для створення робочого альянсу і долання напруги та болісних переживань, що неминуче супроводжують процес психокорекції. Зазначимо, що згідно визначенням багатьох авторів, саме усвідомлення здатності клієнта до психотерапевтичного альянсу є

суттєвим прогностичним фактором у всіх випадках, коли йдеться про глибинно зорієнтовану психотерапію (Е.Шапіро, Б. Зіннер, Дж.Сандлер, К.Дер, А.Холдер). Суттєвим є також той факт, що терапевтичний альянс не є сталим. Згідно наших спостережень, він, по-перше, встановлюється протягом всього процесу психокорекції; по-друге, може слабнути у зв'язку з сильними реакціям опору з боку учасників процесу та ставати сильнішим завдяки їх позитивним емоціям; по-третє, терапевтичний альянс може бути повністю зруйнованим під час сильних проявів регресії у підлітків. У зв'язку з цим необхідно уважно слідкувати за процесом розвитку психотерапевтичного альянсу та вчасно запобігати його руйнації.

Перейдемо до розгляду умов проведення психокорекції, специфічних саме для методу символдрами. Перша така умова пов'язана з необхідністю навчити дітей фантазуванню на запропоновану психотерапевтом тему (спрямоване фантазування), а також релаксації та взаємодії під час уявлення образів. З метою забезпечення цієї умови ми користувались певними спеціальними прийомами та присвятили цьому декілька зустрічей. Зазначимо, що початок роботи як в індивідуальній, так і в груповій психотерапії визначається психологами як «безоб'єктний»⁴, і характеризується найнижчим ступенем вербалізації та усвідомлення, а також найвищим рівнем тривоги та занепокоєння з боку клієнта та учасників групового процесу. Саме тому в цей період доцільно використовувати символічну (метафоричну) мову спілкування, що допомагає до того ж і навчанню фантазувати та уявляти образи. Отже, ми використовували під час перших зустрічей міфи та притчи, або улюблені казки дітей, які пам'ятаються з дитинства чи спонтанно прийшли на згадку, пропонуючи дітям їх уявити, а потім – намалювати (вправа «Улюблена казка»). Цей матеріал обговорювався, віднаходилась «мораль» згаданих казок, осмислювалась їх символіка. Такі вправи допомагали процесу наuczіння підлітків роботі з символами. Навчання релаксації та уявленню образу з заплющеними очима відбувалось в ході перших мовчазних образів, які пропонувались дітям, – «Квітка», «Дерево», «Три дерева». Після уявлення образу ми підтримували дітей, спонукали їх детально описувати все побачене в образі, схвалювали самі образи. Щодо групової роботи, то ми навчали підлітків також коректному, доброзичливому спілкуванню під час уявлення образу, а описані у попередньому розділі вправи на

⁴ Згідно В.Біону, перша базова позиція групи – «боротьба та втеча» – позасвідоме бажання учасників групи уникнути хаосу відношень і невпевненості буття у групі за рахунок захищеності з боку ведучого й інтеграції учасників на основі пошуку зовнішньої загрози, тобто проекції агресії назовні групи, умовно порівнюється з шизоїдно-параноїдною (за М.Кляйн) фазою індивідуального розвитку («нарцисична» та «шизоїдна» стадії за Г.Хорном).

комунікацію та рольові ігри сприяли закріпленню нових конструктивних форм взаємодії. Відмітимо, що вже під час уявлення першого колективного образу підлітки зрозуміли, що слід висловлюватись по черзі, шукали один одного, якщо хтось відмовчувався, прислухались один до одного. Внаслідок цього кожний наступний образ ставав глибшим та набагато яскравішим, а підлітки із задоволенням поринали у процес імагінації, добре відчували та чули один одного, навіть якщо хтось, під впливом сильних почуттів, говорив дуже тихо.

Наступною спеціальною умовою КІП є виконання малюнку. Завдання намалювати те, що було побачене та пережите у образі, зазвичай пропонується після закінчення уявлення образу, а обговорення всього матеріалу здійснюється вже на початку наступної зустрічі. За Х.Льойнером, малюнок, крім головних – діагностичної та психокорекційної – виконує ряд інших важливих функцій: стимулювання фантазування; відображення емоцій та переживань при наявності труднощів вербального вираження або «заборон та комплексів» [7]; систематизація переживань та подій в образі, а також функцію регуляції та обмеження у тому випадку, коли побачений образ виявився дуже насиченим, наповненим складними переживаннями тощо. Х. Льойнер зазначав також, що психотерапевту необхідно звертати увагу та виокремлювати і свої почуття, які можуть виникати при розгляданні малюнка, адже це виступає допоміжним інструментом для контролю та аналізу власних контрпереносних почуттів [7]. З метою детального опрацювання малюнку, його аналізу використовується низка об'єктивних діагностичних критеріїв, серед яких: розмір та формат малюнку, наявність спеціально намальованих рамок, горизонтальне чи вертикальне розташування малюнку на папері, обрані матеріали для малювання, характер перспективи на малюнку, а також всі незвичайні елементи малюнку, диспропорції, кольори тощо. Х.Льойнером та його послідовниками розроблена ще й спеціальна техніка роботи з малюнком [10].

Ще однією важливою умовою проведення КІП є адекватне даному методу завершення психокорекційної роботи. Оскільки достатньо тривалий процес психокорекції не лише підіймає пласти глибинного матеріалу, що опрацьовуються, сприяє розбудові нової системи взаєностосунків підлітків з батьками та оточуючим середовищем, а ще й згуртовує підлітків (якщо мова йде про груповий процес) та впливає в індивідуальній психокорекції на створення тісного стосунку підлітка з психологом, – важливо зберегти всі отримані під час роботи надбання, сформувані можливості їх подальшого розвитку та правильно побудувати ситуацію сепарації (від групи, від психолога). Серед головних рекомендацій щодо виконання цієї умови наведемо наступні:

1) небажаність переривання психокорекційної роботи; 2) влучне поєднання завершення внутрішнього глибинного процесу підлітка, що здійснювався внаслідок психокорекційної роботи, з її реальним завершенням; 3) попередження заздалегідь (за 3-4 зустрічі) про закінчення роботи, проговорення та усвідомлення почуттів з приводу розлуки; 4) створення інтегративного та «перехідних» символів для полегшення процесу сепарації. У нашій роботі з підлітками в контексті виконання даних рекомендацій ми використовували такі символдраматичні мотиви, як «Наділ землі» для індивідуальної роботи та «Будівництво будинку» для групової форми. Крім того, для ефективної асиміляції усвідомлених переживань у подальше життя, з'ясування і прийняття того загального в цінностях і переконаннях, що є спільним для підлітків та їх батьків ми пропонували дітям вправу «Символ». Зосередившись на отриманих знаннях та почуттях про себе, про своїх батьків, діти виокремили та створили символ того, що має найбільше значення для їх подальшого життя і що може сприяти взаємопорозумінню з батьками. В результаті був створений загальний символ групи, який складався з символів кожного. Обговоривши отриманий символ, ми запропонували вибрати з так званих «кататимних предметів», з яких було складено груповий символ, той предмет (камінець, мушлю тощо), який би міг символічно відображати для кожного щось важливе, отримане в групі. Таким чином, були створені «перехідні» символи, які допомагали підліткам у процесі сепарації від групи, психолога та психотерапевтичних стосунків.

Перейдемо тепер до розгляду важливих принципів КІП як глибинно зорієнтованого (психодинамічного) методу, які було покладено в основу психокорекційної роботи з підлітками, та специфічних технік і прийомів, завдяки яким забезпечувалось виконання цих принципів. До головних принципів ми відносимо: *принцип глибинно-психологічного розуміння і тлумачення символу* (З.Фройд, Х.Льойнер); *принцип врахування і використання трьох складових символдрами (активізація ресурсів, робота з конфліктом, розвиток креативності)* (Х.Льойнер), *принцип змін завдяки новим інтерналізаціям і коригуючому емоційному досвіду* (Ф.Александр, М.Пайнз, М.Балінт). Слід зазначити, що ці принципи є взаємодовнюючими стосовно один одного та наскрізними для всієї психокорекційної роботи. Розглянемо дані принципи та прийоми і техніки, якими вони забезпечуються.

Першим з визначених нами принципів є *принцип глибинно-психологічного розуміння і тлумачення символу*. Розуміння символу в глибинно-психологічному аспекті є специфічним порівняно із його загальним значенням в філософії і психології. Ця специфічність полягає в тому, що символ розглядається в контексті процесу маніфестації

несвідомих психічних конфліктів. Так, О.Ранк і Х.Закс визначають символ як засіб виразу чогось прихованого, з чим у нього є певні спільні ознаки і з чим його поєднують певні спільні асоціативні зв'язки. Далі автори зазначають, що символ має багато значень, оскільки виникає в результаті певного роду згущення та поєднання окремих характерних елементів психічного процесу, чим символування нагадує процеси примітивного мислення. Завдяки близькості символіки до примітивного мислення, процес створення символу значною мірою стосується галузі несвідомого, однак як компромісне утворення він характеризується також наявністю свідомих детермінант, які в різному співвідношенні суттєво визначають утворення та розуміння символу [18]. Отже, символ в глибинно-психологічному значенні є певною багатозначною метафорою чи алегорією, що відображує несвідомі (витиснуті) психічні переживання та їх динаміку. Згідно Х.Льойнеру, образи кататимно-імагінативної психотерапії насичені символами неусвідомленого психічного змісту, які відображують як динаміку ранніх переживань пацієнта, так і його актуальну проблематику. Символи різними шляхами відображують переживання та їх невротичні аспекти, елементи включення в соціальні (сімейні) структури, порушення об'єктних стосунків тощо. Тобто символи включають в себе в один і той же час індивідуальні психічні значення і пов'язані з ними соціальні. За З.Фройдом, сновидіння, відповідаючи первинному процесу, вказують на внутрішні чинники, що їх породжують, але завдяки своїм характеристикам – згущенню та зміщенню – маскують цей зв'язок, перешкоджаючи його прямому доступу у свідоме. Щодо символдраматичної імагінації, то за її допомогою відбуваються процеси «повторного оживлення» та внутрішнопсихічного пропрацювання (включаючи подолання та прийняття) конфліктних ситуацій на різних рівнях. Цей процес здійснюється в різноманітних символічних образах, які схожі на реальні симптомоутворюючі, симптомопідтримуючі події та переживання. Завдяки проекції на символи образу цей процес проходить менш травматично, символічно може відбуватись пробна (нова) дія щодо вирішення конфлікту, полегшується процес інтерпретації і усвідомлення [8].

Глибинно-психологічне розуміння символу спирається на дві важливі теорії, які описують філогенетичний (чи архаїчний) та онтогенетичний аспекти виникнення символіки. Першої з них дотримувався З.Фройд, який розглядав символіку сновидінь як філогенетичну спадщину людства, а також К.Г.Юнг – концепція колективного несвідомого та колективної символіки. Друга теорія, на якій, зокрема, наголошував Х.Льойнер, розглядає символіку в онтогенетичному аспекті та ставить питання про її роль в індивідуальному розвитку [8]. Виходячи із вказаних теорій, ми розрізняємо *колективну* та *індивідуальну* символіку: існують

символи універсального значення, які притаманні певному культурному середовищу людей і проявляються у їх сновидіннях, асоціаціях тощо, та символи виключно індивідуального походження, що виникли внаслідок уявлень, досвіду та переживань кожної окремої людини. У відповідності із означеною дуалістичністю, тлумачення символу спрямовується на обидві площини значень, а саме: при «грубому наближенні» – орієнтуючись на знання колективної символіки, а для більш глибокого аналізу – орієнтуючись на з'ясування особистісних смислів, ідей та думок з приводу кожного символу та образу, що виникає в процесі КІП.

Серед технік, що забезпечують виконання викладеного принципу КІП, основними є такі: техніка «обережного структурування» процесу; техніка тематичного спрямування матеріалу; техніка тлумачення символу в семантичному полі клієнта; техніка тлумачення символу на об'єктному та суб'єктному рівнях. Розглянемо детальніше ці техніки та відповідні їм прийоми символдрами.

Техніка «обережного структурування», про яку ми вже згадували, викладаючи правила групової КІП, своєю головною функцією має сприяння у розкритті глибинного матеріалу. Для забезпечення цієї функції психолог, що проводить символдраму, керується такими настановами: поступовість у вивільненні несвідомого матеріалу, починаючи із самих поверхових його шарів; детальне опрацювання образу, тобто «вичерпання» мотиву із відстеженням двох векторів – когнітивного (події в образі, пора року, час, погода, запахи, кольори тощо) та емоційного (настрій образу, почуття, переживання тощо). При цьому стиль ведення символдраматиста має забезпечити клієнту, з одного боку, необхідну підтримку і заохочення, з іншого – творчу свободу. У зв'язку з останнім у підлітків, що брали участь у нашому дослідженні, імагінація інколи набувала несподіваного перебігу: первісний мотив трансформувалася в інший, образи «накладалися» один на один, з'являлися спонтанні, нові рішення – і все це відповідало актуальному внутрішньому процесу дитини.

Тісно взаємопов'язана із технікою «обережного структурування» техніка тематичного спрямування матеріалу, оскільки обидві техніки базуються на положенні про поступове опрацювання глибинного змісту. Однак остання з технік забезпечує ще й можливість як спрямовувати імагінативний процес на кожній символдраматичній сесії, так і структурувати весь процес психокорекції завдяки розробленим стандартним мотивам та рекомендаціям щодо їх використання. Так, у нашому дослідженні підібрані у певній послідовності символдраматичні мотиви давали можливість крок за кроком опрацювати глибинний матеріал, який стосувався проходження підлітками різних фаз раннього розвитку з можливими невирішеними конфліктами на кожній з них. Крім того, дана

техніка давала можливість спрямовувати внутрішній процес на опрацювання вже виявлених зон конфлікту підлітка, його різних переживань (агресивних, депресивних, тривожних), пов'язаних із актуальними стосунками з батьками. Наприклад, коли ставилась мета опрацювати конфліктний зміст стосунків з матір'ю, використовувались мотиви: «Луг», «Подорож вздовж струмка», «Корова», з батьком – «Гора», «Слон»; при опрацюванні агресивних підліткових емоцій використовувались такі мотиви, як «Лицарський турнір», «Лев», «Дика кішка».

Наступною є техніка тлумачення символу в семантичному полі клієнта. Виходячи із головного постулату КІП – символ слід розуміти в контексті мови образів, що притаманна кожній людині як індивідуальності, – ми розглядали та опрацьовували матеріали образів на основі всього спектру отриманих даних від наших клієнтів-підлітків: біографічні дані та анамнез, актуальна ситуація в житті підлітка, рівень освіченості, головні психологічні конфлікти, провідні переживання, а також їх самоінтерпретації. За допомогою спеціальних прийомів, які будуть описані нижче, ми намагались, разом з клієнтом-підлітком якомога детальніше виокремити властивості символів, що з'являлись у образах, для того, щоби найточніше зрозуміти їх суб'єктивний семантичний зміст. Інший шлях тлумачення полягав у нашому самотійному аналізі асоціацій, що надавав підліток з приводу того чи іншого образу, їх пов'язаності із особливостями образних уявлень щодо ранніх об'єктних стосунків (на основі анамнезу), а також на основі проявів перенесення та контрперенесення.

Ще однією важливою технікою є техніка тлумачення символів на об'єктному та суб'єктному рівнях. Як зазначалося вище, символи та символічні констеляції включають в себе в один і той же час індивідуальні психічні складові та пов'язані з ними соціальні. Отже, тлумачення символу (інтерпретація) може бути здійснена на об'єктному рівні (символ як репрезентація об'єктних стосунків) та на суб'єктному (символ як риса характеру чи неусвідомлені тенденції поведінки тощо). Інтерпретація чи тлумачення символу може здійснюватись як на одному з визначених рівнів, так і на обох. Згідно методичних вказівок Х.Льойнера, на початкових етапах КІП доцільнішим є об'єктний рівень тлумачення символів та образів, а у другій половині психотерапії, коли людина стає більш підготовленою до розуміння інтерпретацій, можна переходити у площину суб'єктивних аспектів тлумачення символу. В нашій роботі ми більше зосереджували увагу на об'єктному рівні інтерпретацій, оскільки це було продиктовано темою дослідження, пов'язаного з переживаннями підлітків в дитячо-батьківських взаємостосунках. Важливо також підкреслити, що в роботі із образами, психолог

орієнтується переважно на самоінтерпретації клієнта і уникає власних прямих інтерпретацій глибинно-психологічної символіки.

Для обох викладених вище технік тлумачення символу важливим є такий методичний прийом, як збір якісних властивостей (характеристик) гештальту. Цей прийом був розроблений Х.Льойнером на основі теорії гештальт-психології, згідно з якою в основі будь-якого образу в якості утворюючої форми (форми, що створює гештальт) лежить певна властивість чи якість, що притаманна йому імманентно. За визначенням В. Метцгера, ця властивість чи якість гештальту є «властивістю сутності» [8]. Саме ці властивості та якості гештальту (сутності) створюють зв'язок між символом та проявленим у ньому душевним станом людини, що уявляє образ. Таким чином, працюючи з символами, особливо з тими, які є вельми незрозумілими і стосовно яких підліток не мав жодних здогадок та самоінтерпретацій, ми пропонували скласти перелік якісних характеристик того чи іншого символу. При цьому пропонувалось називати якомога більше характеристик, які стосуються різних модальностей символу (колір, розмір, вік, запах, характер, емоції тощо). Після того, як перелік властивостей (характеристик) було складено, ми вголос їх зачитували і просили подумати, кого чи що цей символ може нагадувати або з чим може асоціюватись. Зазвичай після такої вправи у підлітка виникали досить точні здогадки, адже як символу, так і емоційному стану дитини, що створила цей символ, однаково властива інтуїтивно зрозуміла структура, яка є об'єднуючим принципом.

Зупинимось також на прийомах КІП, які допомагають вирішувати внутрішні конфлікти на символічному рівні, забезпечуючи підтримання позитивних контактів с символічними образами («примирення», «годування та насичення»), фокусування («символічна конфронтація»), використання допоміжної функції «Я» («внутрішній провідник», «ведучий»). Основний смисл прийому «примирення» полягає у обережному наближенні до незнайомих та ворожих стосовно підлітка символічних об'єктів, демонстрації дружніх намірів (від посмішки і погладження до ніжних обіймів) і встановлення у такий спосіб позитивного контакту. Прийом «годування та насичення» допомагає досягати примирення з ворожим об'єктом через щедре його пригощання якоюсь їжею, напоєм чи іншою «матерією», яка його врешті решт задовольняє, заспокоює і робить стосунки з ним лагідними і гармонійними. Описані два прийоми ми використовували зазвичай на першому та другому етапах психокорекції (*введення до психокорекційного процесу, етап активізації ресурсів*). Що стосується фокусування та використання допоміжної функції «Я», то дані прийоми застосовувались нами переважно на третьому етапі психокорекції (*етап конструктивних змін*), коли підлітки були вже підготовленими до символічної конфронтації з ворожими фігурами.

Фокусування полягає у наближенні до цих фігур, спостереженні за ними, їх детальному описі (за необхідності фокусування на погляді – контакт «очі в очі»), а далі їх трансформації. Даний прийом допомагає підлітку відреагувати негативні афекти і переживання, асимілювати «ворожі» інтроєкти, сформувати зрілі зразки поведінки з власними страхами. Використання допоміжної функції «Я» як прийому КІП пов'язане із тією обставиною, що в образах, поруч із негативними символічними постатями, часто з'являються також і доброзичливі фігури, які переживаються позитивно. В символдрамі цим фігурам приписується конструктивно-креативна роль, оскільки вони представляють так звані здорові частини «Я», а в якості «ідеальних об'єктних репрезентацій» (Х.Льойнер) являють собою фігури-провідники. Так, у наших підлітків спонтанно виникали такі символічні фігури, як мудрець, віщунка, кінь чи корова, що розмовляють тощо, яким діти довіряли і які допомагали їм долати труднощі в образі і розкривати важливий символічний матеріал, що сприяло розв'язанню конфлікту.

Перейдемо до розгляду іншого важливого принципу КІП, який було покладено в основу психокорекційної роботи з підлітками, – *принципу врахування і використання трьох складових символдрами* (робота з конфліктом, активізація ресурсів, розвиток креативності). Цей принцип базується на концепції діючих факторів КІП – трьох основних механізмів психотерапевтичного впливу [7]. За Я.Л.Обуховим, психотерапію за методом символдрами можна представити як певну систему координат, де одна вісь – це робота з конфліктом, зміст другої – задоволення архаїчних потреб і активізація ресурсів, третя – спрямована на розвиток креативності, творчих задатків. При цьому в кожному конкретному випадку роботи психотерапевт ніби переміщується у цій системі координат, опиняючись ближче то до однієї, то до іншої осі і використовуючи у зв'язку з цим різні мотиви і техніки КІП [11].

Напрямок роботи, пов'язаний з фокусуванням на конфлікті та його пропрацюванням, є традиційним для глибинно зорієнтованої психотерапії і, зокрема, для символдрами. Однак у міру її розвитку було встановлено, що в деяких випадках конфлікти в образах взагалі не проявляються, а їх змістом стає задоволення архаїчних потреб пацієнта у атмосфері доброзичливості, спокою, насолоди і гармонії. Інколи в результаті такого «підживлення» успішно розв'язуються і основні психологічні проблеми людини. Так була виділена безконфліктна складова КІП, яку визначають також як ресурсну, оскільки символічне задоволення архаїчних потреб пацієнта підживлює його психіку, активізує ресурси і слугує базисом для розв'язання конфліктів або їх проявлення і подальшого опрацювання. Третя складова символдрами пов'язана із активізацією творчих можливостей людини, розвитком її креативності. У

міру просування в психотерапії за методом символдрами клієнт стає сміливішим у своїх пробних діях на символічному рівні, знаходить більший діапазон рішень щодо тієї чи іншої ситуації, символи, які раніше мали фіксований характер, трансформуються, а їх досить жорсткі структури стають гнучкішими. Отже, зростає ступінь свободи людини, підвищується її креативність, що сприяє особистісному зростанню, появи нових цінностей та смислів, можливості розв'язувати екзистенційні проблеми. В творчому розвитку істотно допомагає процес малювання побаченого в образі – як в прямому сенсі (розвиток умінь малювати свої душевні стани), так і в сенсі віднайдення у цьому процесі нових нюансів своїх відчуттів, емоцій, іншого бачення деталей образу, нових рішень тощо.

Зазначимо, що в нашому дослідженні, надаючи психокорекційну допомогу підліткам, ми виходили з того, що робота за трьома складовими символдрами на практиці не відбувається ізольовано, різні компоненти КІП завжди доповнюють одне одного [11]. Однак у відповідності із цілями і завданнями психокорекції на першому та другому її етапах ставився акцент на другій складовій КІП, пов'язаної із активізацією ресурсів особистості, на третьому – акцентувалась робота з конфліктом та конфліктогенним матеріалом.

Що стосується технік і прийомів, якими забезпечується принцип використання трьох складових символдрами, то вони фактично є спільними для даного принципу і викладеного вище. Однак їх застосування стосовно принципу, що розглядається, має свої особливості. Опишемо їх, викладаючи технічне забезпечення даного принципу в нашій роботі з підлітками.

Ресурсна складова символдрами (задоволення архаїчних потреб), як ми вже зазначали, акцентувалась на початку роботи – *етапі активізації ресурсів*. Техніки обережного структурування і тематичного спрямування проявлялись тут особливим стилем інтервенцій – підтримуючим, емпатійним, з акцентом на захисті і покровительстві. Застосовувалась і власне техніка задоволення архаїчних потреб, функція якої полягала у підсиленні «Я» завдяки відмові від фокусування на конфлікті та активації позитивно забарвленого раннього досвіду стосунків з об'єктом (регресія на службі «Я»). Застосування даної техніки передбачало використання спеціальних ландшафтних мотивів, а також прийомів, які забезпечували задоволення архаїчних потреб згідно етапу їх формування: для оральних – приємна взаємодія з землею, водою (кататимна гідротерапія), підтримуючі позитивні контакти з символічними образами («примирення», «годування і насичення»), приємна взаємодія з виникаючими материнськими образами (мамою, бабусею, короною та іншими символічними фігурами); для анальних – спонтанна взаємодія з

уявним брудом (глина, пісок, калюжа), а також з об'єктами, що символізують анальну сферу (розкидати каміння, залити щось водою); для едипальних – приємна взаємодія з джерелом, що символізує материнську грудь, горою як символом батьківсько-чоловічої чи материнсько-жіночої тематики.

Робота з конфліктом, за нашою психокорекційною програмою, переважно здійснювалась на третьому етапі психокорекції – *етапі конструктивних змін*. На цей час в групі чи між підлітком і психологом (для індивідуальної роботи) зазвичай встановлювались довірливі стосунки, діти вже досить вільно почувалися в імагінаціях, відбулось ресурсне підживлення їх «Я». Це створювало умови для поступової зміни в стилі застосування основних технік та інтервенцій психолога – від обережного, протекційного стилю до супроводжуючого з елементами конфронтацій і, навіть, провокацій. Підлітку надавалось більше творчої свободи, заохочувалась його самостійність і відповідальність в небезпечних ситуаціях. Застосовувались спеціальні стандартні мотиви символдрами, зросла роль таких прийомів, як фокусування, використання допоміжної функції «Я».

Щодо творчої складової символдрами, то в нашій роботі вона активізувалась на всіх етапах психокорекції, оскільки, як видно, описані вище техніки і прийоми включають в себе потенціал розвитку креативності підлітка. Істотно сприяв розгортанню творчих задатків дітей процес малювання побаченого в образі – виконання індивідуальних та спільного групового малюнку [9].

Розглянемо третій з визначених нами принципів КІП, що були покладені в основу психокорекційної роботи з підлітками, – *принцип змін завдяки новим інтерналізаціям і коригуючому емоційному досвіду*. Цей принцип, притаманний КІП, як і іншим глибинно зорієнтованим методам психотерапії, базується на положеннях теорії об'єктних стосунків, за якими в центрі уваги психотерапевта має бути аналіз міжособистісних стосунків пацієнта і створення в процесі психотерапевтичної допомоги таких умов, які б сприяли виправленню травматичного впливу емоційних переживань в його ранньому досвіді, пов'язаних із стосунками з первинними об'єктами [4]. За М.Балінтом, створення правильного об'єктного стосунку в психотерапії веде до нового самовідчуття пацієнта у стосунках [1].

Даний принцип забезпечувався нами шляхом використання загальної психодинамічної техніки – аналізу перенесення/контрперенесення. Застосовуючи КІП для психокорекції негативних переживань підлітків, ми приділяли увагу почуттям дітей стосовно психолога, в яких проявлялось неусвідомлене відродження емоційного стосунку з важливими персонами з дитинства, а також власним чуттєвим відповідям щодо

стосунку з дитиною. Ми припускали, що підлітки з раннім травматичним досвідом емоційних переживань у свій час не мали підходящих, «достатньо хороших» об'єктів ідентифікації. Ймовірно, первинні об'єкти взаємостосунків – батьки – не змогли, виконуючи догляд за дитиною, стати позитивними, надійними інтроєктивними об'єктами, і вимушена ідентифікація призвела до формування у дитини ненадійних, жорстких внутрішніх структур, тобто інтроєкції «поганих» внутрішніх об'єктів. Наділяючи психолога рисами важливих для себе об'єктів (батьків), підліток у стосунках з ним рано чи пізно виходив на конфлікт. Психолог же, завдяки контрпереносним почуттям, розпізнавав емоційне напруження підлітка, відмічав його поведінку і, контролюючи свої переживання, реагував адекватним чином, тобто не підтримував симптом, але й не вдавався до надмірної фрустрації, демонструючи, таким чином, приклад ефективної взаємодії між дорослим і дитиною. Сукупність таких ситуацій, в яких підліток відчував емпатійність і доброзичливість з боку психолога, створювала врешті решт можливість для корекції емоційного досвіду і опосередкованого вирішення дитиною глибинного конфлікту. У випадку групової психотерапії перенесення може стосуватись не тільки психолога, але й інших учасників групи. Група в переносних стосунках переживається як первинна група – сім'я; поряд з потребою у впевненості, захисті та прийнятті вона актуалізує на несвідомому рівні травматичний досвід та страхи, а також – процеси захисту від них (опір). В цілому, групова ситуація спонукає до повторення травматичних подій раннього дитинства. Отже, в ній окремі учасники повторно переживають і/або відтворюють «тут і зараз» у перенесенні первинні травматичні стосунки із значимими об'єктами. Так, наприклад, в перенесенні може відтворюватись роль жорстокого батька, холодної (автономної) матері, нечутливих та вимогливих батьків. Спостерігаються також процеси проєктивної ідентифікації, коли деякі учасники, відтворюючи власний досвід, намагаються розташувати інших учасників та ко-терапевтів у відповідні сцени із своєї історії з метою відігравання важливих для себе ролей: покараної дитини, покинутої дитини, ізольованої дитини тощо. У всіх таких випадках ми відмічали ситуацію проявів перенесення в групі; давали змогу учасникам групи перенести напруження і адекватним чином його подолати; сприяли діалогічному обговоренню точок напруги між підлітками; відслідковували механізми опору та намагання уникнути складних моментів; сприяли тому, щоб дитина могла побачити природну реакцію іншого і тим самим усвідомити наслідки власних дій. У певний час (на *етапі конструктивних змін*) ми допомагали дітям вже інтерпретувати прояви перенесення в групі та аналізувати імагінації учасників, з точки зору відтворення ситуації в групі із усім спектром переносних почуттів, що переживаються в ній. Отже, під

час аналізу та пропрацювання перенесення почуттів підлітків на інших учасників групи, психологів (ведучих групи) або на групу в цілому відбувається процес коригування емоційного досвіду, який можна умовно звести до наступної послідовності: помірна регресія (повторюваність переживання чи відтворення раннього досвіду) – перенесення – комунікація (пропрацювання глибинних конфліктів) – прогресія (створення нових, позитивних ідентифікацій, нових ефективних форм взаємодії, адаптивних копінг-стратегій).

Слід також відмітити, що робота з перенесенням в КІП має свої особливості, які відображені в характерних для метода концепціях перенесення. За Х.Льойнером, почуття перенесення пацієнта проєктуються та проявляються переважно «на екрані» образу, що ж стоїть за психотерапевта, який в ході імагінації займає супроводжуючу та допомагаючу позицію, то на нього переноситься відносно слабкий імпульс, що дозволяє зберігати позитивні робочі стосунки і уникнути розвитку неврозу перенесення (концепція «проєктивного неврозу») [7]. Учні та послідовники Х.Льойнера, розвиваючи теоретичні уявлення стосовно перенесення в КІП, представляють сьогодні дещо інші позиції. Зокрема, Х.Хенніг, У.Барке, В. Розендаль та інш. приділяють значно більше уваги саме стосунку «психотерапевт – пацієнт» в КІП та його обов'язковим складовим – перенесенню/контрперенесенню, вважаючи, що їх динаміка виявляється з однаковою інтенсивністю під час усього процесу психотерапії, в тому числі і в імагінаціях [2;13;14]. В складному переплетенні почуттів між пацієнтом та КІП-терапевтом відображуються знайомі з дитинства взаємостосунки пацієнта, звичайні для нього ролі та дії, які символічно представляються в образах і «упізнаються» під час його обговорення. Отже, саме через перенесення відбувається реінсценізація головних конфліктів пацієнта (та його ранніх об'єктних стосунків) чи то у формі довербальних почуттів болю та суму, що наповнюють образ, чи то у формі словесних історій, які, на думку Х.Хенніга, сприяють усвідомленню визнання цих конфліктів, їх пропрацюванню та зупиняють патологічні моделі їх подальшого відтворення [14]. Щодо контрпереносу в КІП, то як продукт емоційної реакції психотерапевта на образні та мовні символи пацієнта він є важливим засобом в роботі фахівця. При цьому, як наголошував Х.Льойнер, для психотерапевта важливо відслідковувати негативні для процесу КІП неусвідомлені почуття всемогутності, влади та переваги над пацієнтом, що можуть з'являтися у зв'язку із специфічною позицією КІП-терапевта під час імагінації [7].

Висновки

У представленій моделі психокорекційної допомоги підліткам, що мають емоційні труднощі у стосунках з батьками, у якості загальних засад психокорекції виступають наступні положення: *системність психокорекційних, профілактичних та розвиваючих завдань; пріоритетність психокорекції каузального типу; урахування психологічно-вікових та індивідуальних особливостей; активне залучення найближчого соціального оточення до участі в психокорекційній роботі; урахування емоційної складності матеріалу.*

Власне процес психокорекції здійснюється в рамках глибинно зорієнтованої психотерапії із використанням методу символдрами. Структура процесу передбачає дотримання відповідних умов застосування методу, а також його принципів, технік і прийомів у їх взаємозв'язку та взаємодоповнюваності.

Серед умов організації психокорекційного процесу важливими є як загальні умови, спільні і для символдрами, і для інших глибинно зорієнтованих методів: вимоги щодо освітньої кваліфікації психолога, налагодження конструктивної взаємодії між ко-терапевтами (для групової форми роботи), рамкові умови (сетінг), робочий (психотерапевтичний) альянс, так і специфічні саме для КІП умови: навчання фантазуванню, релаксації і взаємодії під час уявлення образів, виконання малюнку, адекватне методу завершення процесу психокорекції.

Головними принципами психокорекційної роботи за методом КІП, які є взаємодоповнюючими стосовно один одного та наскрізними для всього процесу, визначені: *принцип глибинно-психологічного розуміння і тлумачення символу; принцип врахування і використання трьох складових символдрами (активізація ресурсів, робота з конфліктом, розвиток креативності); принцип змін завдяки новим інтерналізаціям і коригуючому емоційному досвіду.*

Щодо технік, які забезпечують виконання перших двох принципів (*принципу глибинно-психологічного розуміння і тлумачення символу та принципу врахування і використання трьох складових символдрами*), то основними є: техніка «обережного структурування» процесу; техніка тематичного спрямування матеріалу; техніка тлумачення символу в семантичному полі клієнта; техніка тлумачення символу на об'єктному та суб'єктному рівнях. Стосовно прийомів КІП, які допомагають у застосуванні технік, а також сприяють вирішенню внутрішніх конфліктів на символічному рівні, то важливими серед них є: збір якісних властивостей (характеристик) гештальту, забезпечення підтримання позитивних контактів с символічними образами («примирення», «годування та насичення»), фокусування («символічна конфронтація»), використання допоміжної функції «Я» («внутрішній провідник», «ведучий»). Щодо останнього принципу – *принципу змін завдяки новим*

інтерналізаціям і коригуючому емоційному досвіду, – то він забезпечується нами шляхом використання загальної психодинамічної техніки – аналізу перенесення/контрперенесення.

Список використаної літератури

1. Балинт М. Базисный дефект. Терапевтические аспекты регрессии / Пер.с англ. – М.: «Когито-Центр», 2002. – 256с.
2. Барке У. Психотерапия действует – посредством чего помогает кататимно-имагинативная психотерапия? Размышления о действующих факторах психотерапии. / Кататимно-имагинативная психотерапия как психодинамическая образная психотерапия: Сб.статей /Под ред. Садальской Е.В. – Вып.1. – М.: Издательский дом «Атмосфера», 2008. – С.61- 77.
3. Гринсон Р. Техника и практика психоанализа/ Пер. с англ. – М.: «Когито-Центр», 2003. – 478с.
4. ван Вик Ю.Е. Действующие факторы групповой аналитической терапии/Пер. с нем. В. Абашника, ред. И.Ю. Романова/ Психодинамический журнал Харьковского областного психодинамического общества. – №2, 2001.
5. Лазос Г.П. Проблема дослідження негативних переживань сучасних підлітків у стосунках з батьками /Журнал практикуючого психолога. 2008, вип.14. – С. 169-177.
6. Лазос Г.П. Способи подолання підлітками негативних переживань, пов'язаних із стосунками з батьками. / Актуальні проблеми психології. Том.3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб.наук.праць Ін-ту психології ім.Г.С.Костюка АПН України /За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. – Ніжин: Міланік, 2008. – вип.5. – С. 213-224 – С. 205-216.
7. Лейнер Х. Кататимное переживание образов: Основная ступень; Введение в психотерапию с использованием техники сновидений наяву; Семинар: Пер.с нем. – М.:Эйдос, 1996. -253с.
8. Лейнер Х. Основы глубинно-психологической символики /Пер. с нем. Я.Л.Обухов/ Журнал практического психолога, 1996, №3,4.
9. Лейнер Х. Творческая составляющая символдрамы // Символдрама. – №1, 2010. – С. 4-28
- 10.Обухов Я.Л. Символдрама. Кататимно-имагинативная психотерапия детей и подростков. – М.:Эйдос, 1997. – 112с.
- 11.Обухов Я.Л. Удовлетворение архаических потребностей – использование метода символдрамы. – В: Символдрама. Сборник научных трудов/ Под ред.Я.Л.Обухова и В.А.Поликарпова. – Мн.: Европейский гуманитарный университет, 2001. – С. 277-305.
- 12.Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие. – М.:ТЦ Сфера, 2004. – 512с.
13. Розендаль В. Контрперенос в кататимно-имагинативной психотерапии – помеха или польза? / Кататимно-имагинативная психотерапия как психодинамическая образная психотерапия: Сб.статей /Под ред. Садальской Е.В. – Вып.1. – М.: Издательский дом «Атмосфера», 2008. –с.51-61.
14. Хенниг Х. О динамике слова и образа в аналитическом процессе – размышления об определении места кататимно-имагинативной психотерапии (КИП) / Кататимно-имагинативная психотерапия как психодинамическая образная психотерапия: Сб.статей /Под ред. Садальской Е.В. – Вып.1. – М.: Издательский дом «Атмосфера», 2008. – С. 26-51.

15. Corey M.S., Corey G. Groups: Process and Practice. Monterey, Calif.: Brooks/Cole, 1987 (3rd ed.)
16. Fulkes, S.H. Groupanalytic Psychotherapy, Munchen, Kidler, 1974.
17. Gruppenimagination: Gruppentherapie mit d.katathymen Bilderleben/ H. Leuner, L. Kottje-Birnbacher, U.Mitarb – 1.Aufl. – Bern; Stuttgart; Toronto: Huber, 1986.
18. Rank O., Sachs H. Die Bedeutung der Psychoanalyse fur die Geisteswissenschaften. Bergmann 1913, S.11.

Кисарчук З.Г. Лазос Г.П. Модель коррекции негативных переживаний подростков с помощью кататимно-имагинативной психотерапии как глубинно ориентированного метода

В данной статье описывается модель психокоррекционной помощи подросткам, имеющим эмоциональные трудности во взаимоотношениях с родителями. Описываются общие основания психокоррекции, а так же основные условия ее организации и принципы, техники и приемы кататимно-имагинативной психотерапии как глубинно ориентированного метода, который оказался эффективным в работе с негативными переживаниями детей.

Ключевые слова: негативные переживания подростков, психокоррекция, кататимно-имагинативная психотерапия (КИП, символдрама), глубинно-психологическая трактовка символа, три составляющие символдрамы, новые интернализации, эмоциональный корригирующий опыт, проработка конфликта, перенос/контрперенос.

Kisarchuk Z.G., Lazos G.P. The model of psycho-correction of adolescent's negative experiences using katathyme-imaginative psychotherapy as a depth-oriented method.

The article describes a model of psycho-correction of adolescents with emotional difficulties in the relationship with their parents. Describes the common grounds of psycho-correction, as well as basic terms of its organization and principles, techniques and tricks of katathyme-imaginative psychotherapy as a depth-oriented method, that has proven effective in working with negative experiences of children.

Keywords: negative experiences of adolescents, psycho-correction, katathyme-imaginative psychotherapy (KIP, symboldrama), depth psychological interpretation of the symbol, three components of symboldrama, new internalization, emotional correction of experience, study of conflict, transference/contrtransference.

Реабилитация как метод медико-психологической помощи при психических расстройствах шизофренического спектра

Пономарёв С.В.,
Киевская городская
психоневрологическая больница №2

В статье рассматриваются проблемы реабилитации пациентов с психическими расстройствами шизофренического спектра, раскрываются принципы и этапы ее проведения, исследуются методы влияния на процесс лечения и восстановления пациентов, возвращения их в социум и снижение риска рецидива.

Ключевые слова: реабилитация, психология, психотерапия, шизофрения, психические расстройства.

Постановка проблемы

Реабилитация пациентов с психическими расстройствами является важнейшим этапом в лечении больных, их восстановлении и возвращении в социум, снижении риска рецидива. Эффективность лечения во многом зависит от интенсивности и качества реабилитации, которая стала неотъемлемой частью психиатрической помощи в мировой практике, однако в отечественных условиях представлена слабо и нуждается в освоении и внедрении. Проблема реабилитации: ее сущность, специфика, история становления как метода медико-психологической помощи является целью настоящего исследования.

Результаты теоретического и эмпирического исследования

Больные шизофренией представляют собой самый распространенный контингент хронически больных, пользующихся услугами психиатрических служб и нуждающихся в реабилитации. Одна четверть из них нуждается в частых повторных госпитализациях [1].

Основным лечением психических расстройств, в том числе заболеваний шизофренического спектра, к которым относятся шизофрения, шизотипические, бредовые и шизоаффективные расстройства, является медикаментозная терапия. Однако наряду с фармакологическим лечением особая роль в настоящее время в мировой практике отводится психокоррекционной и социальной работе с пациентом, его семьей, родственниками и ближайшим окружением, что снижает риск рецидива заболевания и существенно влияет на его качество жизни. Психосоциальная реабилитация является одной из основополагающих частей в современной комплексной программе помощи больным с психическими расстройствами.

Считается, что современное содержание концепции реабилитации больных и инвалидов было сформировано в годы второй мировой войны в Англии и США. Однако современные исследования показывают, что отдельные конкретные формы работы и публикации имели место намного раньше. Много было сделано в тех областях здравоохранения и социального обеспечения, которые сейчас относят к сфере реабилитации, и в ряде других стран (Франция, Голландия, Швейцария, на территории бывшего СССР).

Концепция реабилитации больных и инвалидов вначале исходила из идей так называемой физической медицины. В дальнейшем она была дополнена положениями социальной гигиены, психологии, педагогики, социологии и других дисциплин. Существует много определений реабилитации, в частности: «развитие или улучшение тех способностей больного, какие могут быть использованы для его успешной социальной и трудовой деятельности вне больницы»; «интеграция индивидуума в обществе, при которой достигается более действенное и более необходимое приспособление»; «восстановление больного как человека (личности) и как члена общества»; «специальное поле медицинской и социальной активности»; «попытка включения неполноценного индивидуума в социальную среду, в которой окажется возможным оптимальное приложение его остаточных способностей» [5].

Термин «реабилитация» получил в последнее время международное признание и распространение. В 1980 году Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) так сформулировала понятие «медицинская реабилитация»: «Медицинская реабилитация – это активный процесс, целью которого является достижение полного возобновления нарушенных в результате заболевания или травмы функций или оптимальная реализация физического, психического и социального потенциала инвалида наиболее адекватная интеграция его в обществе».

Реабилитационная деятельность – это организованные взаимодействия разных людей в процессе повседневного выполнения программы [9].

Концепция реабилитации включает и профилактику, и лечение, и последующее после болезни приспособление к жизни и труду и тому подобное. Но реабилитация это не только выше перечисленные направления, это, прежде всего, новый подход к больному человеку.

Реабилитация психически больных имеет свои особенности, которые отличают ее от реабилитации, например, при алко- и нарко-зависимостях или при реабилитации сердечно-сосудистых заболеваний. Эти особенности связаны в первую очередь с тем обстоятельством, что при психических заболеваниях как ни при каких других, серьезно нарушаются социальные связи и отношения. Поэтому реабилитация психи-

чески больных есть, прежде всего, их ресоциализация, которая имеет в виду восстановление (сохранение) индивидуальной и общественной ценности больных, их личного и социального статуса.

Личность больного в целом, его социальные связи страдают с самого начала психического заболевания, – личность, а не только отдельные функции (мышление, память, внимание и так далее), на нарушение которых уже вторично больной может дать и, как правило, дает реакцию. Снятие или коррекция личной реакции происходят в зависимости от успеха «основного» комплекса мероприятий, направленных на восстановление (реституцию) или компенсацию нарушенных функций [5].

Важным принципом реабилитационных мероприятий является то, чтобы включить самого больного в лечебно-восстановительный процесс, вовлечь его как можно больше к соучастию в восстановлении тех или других нарушенных функций (например, памяти или внимания) или социальных связей: трудовых, семейных и др. Этот принцип реабилитации психически больных можно назвать принципом партнерства. Ресоциализировать больного без его активного участия невозможно. Хорошо известно, что даже врачебное лечение лучше помогает, когда больной в него верит, верит в авторитет врача, назначившего ему те или иные лекарства. Тем более авторитет психолога у психически больных людей, который заслуживается не просто, дает бесспорные позитивные результаты на протяжении всего курса реабилитационной работы.

Второй принцип реабилитации психически больных – это принцип многосторонности (разноплановости) усилий (действий, мероприятий) по реализации реабилитационной программы. Он заключается в понимании реабилитации как сложного процесса, объединяющего усилия психолога и пациента, и направленного на разные сферы «психосоциального функционирования» пациента.

В клинической практике умение направлять систему отношений (взаимоотношений) в нужном для реабилитационных целей направлении составляет важное медико-психологическое и одновременно лечебно-восстановительное задание. Личность формируется в социальном общении, аспекты которого разнообразны и не могут быть возведены только к социально-трудовой реабилитации. Отношение к себе, своим поступкам, своей болезни, семье, близким, своему и их престижу, своей квалификации и образованию, досугу, культурным ценностям, ценностям вообще и их коррекция занимают большое место в процессе социализации и ресоциализации.

Третьим принципом реабилитации является принцип единства психосоциальных и биологических методов действия. Хотя апелляция к

личности лежит в основе любой реабилитационной программы, реабилитация является не только социальной, но и клинической проблемой, которая требует для своего успешного разрешения понимание как психологической, так и физиологической и патофизиологической ее основы. Не всегда легко провести четкий раздел между профилактикой и лечением, тем более трудно провести его между лечением и реабилитацией. Успех любой реабилитационной программы зависит от учета как клинко-биологических, так и психосоциальных факторов. Так, например, венской школы психиатры давали такой прогноз по лечению шизофрении: на 50% зависит от клинко-биологических и на 50% – от психосоциальных факторов.

Уже давно ни у кого не вызывает сомнения, что все психические заболевания, в том числе и шизофрения, связаны в своем развитии с тремя категориями факторов: клинко-биологическими, личностными и средовыми. В настоящее время есть бесспорные доказательства того, что даже при таких «эндогенных» заболеваниях, как шизофрения, роль средовых и личностных факторов оказалась намного больше, чем об этом думали раньше.

Четвертый принцип реабилитации можно назвать принципом ступенчатости (переходности) прилагаемых усилий, осуществляемых действий и мероприятий. Психосоциальные действия (психотерапевтические, трудотерапевтические и так далее) необходимо назначать в определенных дозах, чаще нарастающих с постепенным переходом от одного реабилитационного действия (мероприятия) к другому, от одной формы организации к другой [5].

В соответствии с принципами ВОЗ была разработанная схема трех последовательных этапов реабилитации психически больных. Первый назван этапом восстановительной терапии, второй, – этапом реадaptации, третий – этапом реабилитации.

Первый этап – восстановительная терапия является начальным этапом сложного процесса реабилитации. Главной задачей является устранение или смягчение проявлений болезни, предотвращение формирования психического дефекта, явлений так называемого госпитализма, его инвалидизации. В этом заключается профилактическая направленность мероприятий, которые проводятся на первом этапе. Этап восстановительной терапии характеризуется сочетанием медикаментозной терапии с разными психосоциальными действиями.

Задачей второго этапа реабилитации, называемого реадaptацией, есть приспособление больного к условиям внешней среды, восстановление приспособляемости: мотивация пациента к труду, к активному образу жизни, межличностным отношениям и т.д. На этом этапе преобладают психосоциальные действия, среди которых на первое

место выдвигается стимуляция социальной активности больных разными методами.

Психотерапевтически ориентированная работа проводится не только с больными, но и с их родственниками. Медикаментозное лечение на этом этапе реадaptации ограничивается, как правило, «поддерживающими» или такими, которые купируют обострение дозами психотропных средств.

Третий этап реабилитации – реабилитация в собственном (прямом) смысле этого слова. Возможное более полное восстановление в правах, восстановление индивидуальной и общественной ценности больного, восстановление доброзненных отношений с окружающей действительностью складывает основное содержание этого этапа. Очень трудным и в то же время весьма важным делом, содействующим успеху реабилитации, является организация правильного отношения к больным со стороны окружения в семье, с друзьями, на работе. Немаловажное значение в этом периоде придается групповой работе с больными, которая содержит элементы «поддерживающей» психотерапии, терапии занятостью и развлечения, тренинги.

Реабилитация, как динамическая система, направлена на достижение определенной цели особым методом, главная суть которого состоит в опосредовании через личность больного лечебно-восстановительных воздействий и мероприятий, в учете не только медикаментозной терапии, но и психологических, а также социальных факторов в процессе саногенеза, [5].

Посредством методов психосоциальной реабилитации достигается более быстрое и эффективное лечение пациентов, перенесших первый психотический эпизод, возвращение их в общество, повышение уровня качества жизни. По определению ВОЗ качество жизни является восприятием людьми своего положения в жизни в зависимости от культурных особенностей и систем ценностей и в связи с их целями, ожиданиями, стандартами и заботами [4].

Известно, что возникновению шизофрении нередко предшествуют длительные или тяжелые кратковременные психические травмы (семейные, межличностные, производственные конфликты и тому подобное), что негативно отражается в дальнейшем на возможности стойкого включения пациента в труд. Одним из подходов реабилитационного комплекса есть мотивация пациента к труду, к учебе.

Шизофренический процесс может вызывать глубокие изменения активности и отношений личности, а вместе с тем и обуславливает нарушение трудовой деятельности. Трудоспособность больных может быть непосредственно связана с падением «энергетического потенциала», с апатией, а также с пассивно-негативным отношением к труду.

С помощью психокоррекционных воздействий и трудовой деятельности удастся блокировать негативные элементы во внешнем «микро-социальном» окружении, устранять психогенные реакции у пациентов. А такие реакции могут возникнуть в процессе труда или учебы пациентов.

Параллельно с работой с пациентом проводится психокоррекционная работа с ближайшими родственниками (родителями, женой, мужем и др.) направленная на создание адекватных представлений о заболевании и особенностях личности, умения своевременно смягчить конфликтные напряженные ситуации. Такая работа обеспечивает в итоге более длительные ремиссии, и улучшает семейную атмосферу, а также дает более ясную и четкую картину будущего и повышает уровень качества жизни.

Психосоциальная реабилитация подразумевает разные системы действия, включающие индивидуальные беседы (психотерапия), семейную и групповую терапию, реабилитацию, группы поддержки и тому подобное. Кроме семейной терапии проводится индивидуальное психотерапевтическое лечение, которое заключается в регулярных встречах пациента с профессионалом, которым может быть психотерапевт, психолог или социальный работник, имеющий специальную подготовку. В беседах обсуждаются разные волнующие больного темы: прошлый опыт и существующие затруднения, мысли, чувства и системы взаимоотношений.

Анализируя свое прошлое с опытным и располагающим к себе психологом, пациент получает дополнительную информацию для выработки нового взгляда на себя и свои проблемы. В противоположность психотерапии при других психических состояниях, люди, страдающие заболеваниями шизофренического спектра, извлекают особую пользу из бесед, касающихся реального мира и ежедневных забот. Эти беседы обеспечивают необходимую им поддержку и устойчивую «связь с реальностью». При этом важно также нарабатывать личностные связи больных, поддерживать стремления к их созданию и сохранению.

Используя ролевые методы, можно научить больного справляться с теми внутренними и внешними факторами, которые могут приводить к обострению. Кроме того, эти методы позволяют найти те формы поведения, при которых состояния и социальная адаптация улучшаются, и избегать тех, которые приводят к ухудшению [8].

Важным элементом социальной реабилитации является участие в работе групп взаимной поддержки, возглавляемых пациентами, которые перенесли госпитализацию. Это позволяет остальным больным почувствовать помощь в понимании своих проблем, осознать, что они не одиноки в своем несчастье, увидеть возможности личного участия в реабилитационных мероприятиях и в общественной жизни.

В настоящее время установилась прочная тенденция рассматривать проблемы психического заболевания и психиатрической инвалидности в контексте ближайшего окружения пациента. Семья определенно является наиболее значимым источником поддержки в достижении успешного социального приспособления и эффективного функционирования больного [2].

Семейная психотерапия помогает пациенту и его близким родственникам понять точку зрения друг друга. Она, охватывая, как правило, работу с самим больным, его родителями, сестрами и братьями, супругами и детьми, может быть использована как для мобилизации семейной помощи больному, так и для поддержания членов семьи, находящихся в тяжелом душевном состоянии. Существуют разные уровни семейной терапии, от одной-двух бесед до регулярно организованных встреч. В рамках семейной терапии на раннем этапе болезни усилия концентрируются на проблемных моментах во взаимоотношениях между членами семьи, потому что «нездоровые» отношения могут повлиять на больного и даже вызвать ухудшение его состояния. При этом на ближайших родственников возлагается большая ответственность, поскольку в их руках оказывается возможность существенно помочь больному, улучшив качество жизни как его самого, так и всех окружающих его людей.

Сущность психообразовательного метода заключается в обучении и инструктировании больного и его родственников. Оно выполняется в форме лекций, посвященных таким темам как: «основные симптомы», «течение и прогноз болезни», «методы лечения», «возможные трудности» и так далее. Информированность больных уменьшает внутреннее сопротивление лечению, устраняет неоправданные подозрения, создает условия для построения прочного терапевтического альянса психолога (психотерапевта) и пациента. Обширная информация о болезни помогает принять ее, в то время как отрицание заболевания приводит к отказу от лечения и неминуемому ухудшению состояния здоровья [6].

В процессе реабилитации широко используется групповая работа, которая направлена на изменение отношений установок и диапазона способностей пациента. Она допускает стимуляцию активности, формирования ответственности больного за свое социальное поведение, повышение его социальной компетентности [2].

Теоретически различают несколько типов групп, среди которых, – рабочие, обучающие, консультативные, психотерапевтические.

Рабочие группы – это группы, которые создаются для решения конкретной непсихологической задачи. Это могут быть группы физической подготовки, интенсивного изучения иностранного языка и так далее.

Основная задача таких групп – освоить какую-либо деятельность или продвинуться в той или иной деятельности (укрепить физическое здоровье, овладеть иностранным языком и т.д.). Обучающие группы учат способам решения типичных проблем, с которыми сталкиваются люди, способствуют выработке тех или других социальных навыков. Обучающая группа – это, по существу, тематический семинар с элементами тренинга, некоторая социально-поведенческая тренировка (к этому типу групп относят образовательные группы для больных, тренинг социальных навыков). В консультационных группах проблемы решаются в процессе взаимодействия участников, в ходе их совместных переживаний и обсуждения того, что происходит в группе в данный момент. Основным инструментом достижения цели в консультационных группах – процесс межличностных отношений внутри группы.

Психотерапевтические группы нацелены на решение серьезных психологических проблем, на психологические (эмоциональные, когнитивные и поведенческие) изменения участников. Групповая психотерапия имеет множество вариантов и методов – от психоаналитически ориентированных методов до социально-психологических тренингов и поддерживающих технологий [7].

Сеансы групповой терапии обычно включают небольшое число пациентов и ведущего. Эта система сконцентрирована на учебе восприятия реальности другими людьми и формировании подхода к личным взаимоотношениям. В группах решаются различные проблемы, беспокоящие больных, такие как чрезмерная требовательность к себе и к окружающим, одиночество, трудности включения в коллектив и другие. Пациент видит, что вокруг него есть люди, испытывающие такие же трудности, как и он сам, на примере других он учится их преодолению и находится в среде, которую он понимает, и где понимают его. Такие группы очень важны для восстановления личностных качеств: они дают больным возможность общения, сотрудничества, решения многих проблем, оказывают поддержку в создании и развитии личных связей.

Анализ использования психотерапевтических подходов позволяет нам сформулировать стратегии психотерапии больных шизофренией. Психотерапевтический подход должен быть сугубо индивидуализированным, с учетом диагностической информации о психопатологических и психосоциальных нарушениях, реабилитационных резервах больного.

Распространенность шизофрении в Украине отвечает общемировым показателям. Ежегодно увеличивается первичная инвалидизация и увеличивается количество инвалидов в группе больных шизофренией. Лечения первичного психотического эпизода шизофрении в Украине

требуют 3670 пациентов. Всего же, например, на начало 2007 года 156 311 пациентов (334,36 на 100 тыс. населения) болело шизофренией.

При существующих схемах лечения повторные эпизоды возникают в течение первого года в 57-67 %, а в течение 5 лет – в 69-95,5 % случаев. Каждый следующий психотический эпизод, кроме значительных затрат в случае стационарного лечения, приводит к прогрессу болезни, существенному ухудшению когнитивных функций пациента, и как результат – ранней инвалидизации. Почти 75 % больных становятся инвалидами в течение 3 лет после первого психотического эпизода и 83 % больных нуждаются полной социальной поддержки в течение 5 лет после первого психотического эпизода.

В 2008 году в Киеве было выявлено 173 больных шизофренией и 258 больных с другими психотическими расстройствами (шизотипическое и шизоаффективное расстройства, острое полиморфное психотическое расстройство с признаками шизофрении и др.). Показатель первичной инвалидизации душевнобольных по Киеву в 2008 году составлял 0,67 на 100 тыс. населения [3].

В течение болезни (шизофрения), как правило, наблюдается несколько обострений (приступов). Между этими состояниями отмечается отсутствие активных признаков заболевания – период ремиссии. В эти периоды иногда исчезают или минимально представлены признаки болезни. В то же время каждая новая «волна» позитивных расстройств делает все более тяжелым возвращение больного к обычной жизни, то есть ухудшает качество ремиссии. При отсутствии помощи близких, поддерживающей и профилактической врачебной терапии больной может оказаться в состоянии полной бездеятельности и бытовой запущенности, наступает рецидив заболевания [6].

Психотерапия помогает душевнобольным лучше относиться к себе, особенно тем из них, кто испытывает чувство собственной неполноценности в результате своего заболевания, и тем, кто отрицает наличие собственной болезни. Хотя психотерапия сама по себе не способна излечить симптомы болезней шизофренического спектра, индивидуальные и групповые занятия могут оказать важную моральную поддержку и создать дружескую атмосферу, которая очень благотворна как для самих пациентов, так и для их близких.

Выводы

Реабилитация является важным методом медико-психологической помощи при лечении больных с психическими расстройствами шизофренического спектра, имеет свои особенности, которые отличают ее от других видов реабилитации.

Проблемы социального функционирования больных шизофренией и расстройствами шизофренического спектра указывают на необходимость проведения широкого круга психосоциальных мероприятий как неотъемлемой части психиатрического лечения, наряду с медикаментозной терапией.

Необходима специальная подготовка персонала, клинических психологов, овладение ими профессиональными навыками и знаниями при данной нозологии заболевания.

Наибольший эффект в лечении психосоциальная реабилитация дает при условии доверия пациента к психологу, их активного сотрудничества (партнерства), и во многом зависит насколько сам больной вовлечен в лечебно-восстановительный процесс. Нельзя добиться успеха от психосоциального действия, если больной негативно относится к психологу, персоналу и предлагаемым методам и видам работ.

Для больных шизофренией, прошедших реабилитацию, характерно адекватное восприятие мира, у них создается активное отношение к нарушению своего здоровья, восстанавливается позитивное отношение к жизни, семье и обществу, повышается уровень качества жизни.

Список использованной литературы

1. Вид В.Д. Психотерапия шизофрении. 3-е изд. – СПб: Питер, 2008. – с.138; 338. – (Серия «Краткое руководство»).
2. Гурович И.Я., Шмуклер А.Б., Сторожакова Я.А. Психосоциальная терапия и психосоциальная реабилитация в психиатрии. – М.: ИД МЕДПРАКТИКА-М. –2004, - 359с.
3. Демченко В.А., Царенюк Н.В., Зозуля В.В., Маляров С.О. Відділення первинного психотичного епізоду – практичний досвід організації // Український вісник психоневрології. – 2009, Т. 17, вип. 1 (58). – С. 41 – 43.
4. Демченко В.А., Зозуля В.В., Пономарьов С.В. Клінічні аспекти психосоціальної реабілітації при первинному психотичному епізоді // Український вісник психоневрології. – 2009, Т. 17, вип. 2 (59). – С. 94 – 96.
5. Клинические и организационные основы реабилитации психически больных / Под ред. М.М.Кабанова (СССР), К.Вайзе (ГДР) [Совместное издание СССР–ГДР]. М.: Медицина, 1980, ил. с. 54-68; 70-74.
6. Олейчик И.В. Эндогенные заболевания шизофренического спектра (информация для пациентов и их семей). М., 2005. – с. 31; 49.
7. Практикум по психосоциальному лечению и психосоциальной реабилитации психически больных (под ред. проф. И.Я.Гуровича и д.м.н А.Б.Шмуклера). – М.: ИД Медпрактика-М, 2002. – с. 38-39.
8. Серия «Зарубежные практические руководства по медицине» №6. Психиатрия. Под ред. Р.Шейдера. Пер. с англ. – М., Практика, 1998. – с. 423.
9. Энтони В., Коэн М., Фаркас М. Психиатрическая реабилитация / Пер. с англ. В.Штенгелова. – К.: Сфера, 2001. – с. 160.

Пономарьов С.В. Реабілітація як метод медико-психологічної допомоги при психічних розладах шизофренічного спектру.

У статті розглядаються проблеми реабілітації пацієнтів з психічними розладами шизофренічного спектра, розкриваються принципи й етапи її проведення, досліджуються методи впливу на процес лікування й відновлення пацієнтів, повернення їх у соціум і зниження ризику рецидиву.

Ключові слова: реабілітація, психологія, психотерапія, шизофренія, психічні розлади.

Ponomarev S.V. Rehabilitation as a method of medical and psychological help for patients with mental disorders schizophrenia spectrum.

This article about the problems of rehabilitation the patients with mental disorders of schizophrenic spectrum and principles and stages of it realization. Researching the methods of influence on the process of treatment and restoring the patients, returning them back in society and decreasing the risk of relapse.

Keywords: rehabilitation, psychology, psychotherapy, schizophrenia, mental disorders.

Особенности консультативной работы с социально плохо адаптированными (отвергаемыми) подростками в условиях школьной психологической службы

Никонова И.Ю.,
Гимназия №178 г.Киева

Данная статья посвящена краткосрочной консультативной работе школьного психолога с социально плохо адаптированными подростками. Анализ зарубежных и отечественных подходов позволил выбрать адекватную теоретическую парадигму и соответствующие технические приемы, сформулировать требования к психологу и оценить практическую пригодность предложенной модели.

Ключевые слова: социально плохо адаптированные подростки, школьный психолог, краткосрочное консультирование, психоаналитическая парадигма.

Постановка проблемы

Общеизвестно, что нестабильность в обществе негативно влияет на психоэмоциональное состояние детей, что сказывается на их учебе и способах коммуникации. Это приводит к трем проблемным моментам в работе школьной психологической службы. Во-первых, количество нуждающихся в помощи растет, о чем известно всем практикующим в учебных заведениях психологам. Во-вторых, происходят изменения в «психологическом портрете» «типичного» клиента психолога [35]. В-третьих, увеличение потребности в психологической помощи не привело к увеличению специалистов в учебных заведениях. Создание различных независимых психологических служб и центров не может полностью решить эту проблему, поскольку требует от родителей подростков значительных временных, эмоциональных и материальных затрат, на которые многие из них не готовы идти.

Таким образом, существующую проблему обеспечения адекватной психологической помощью нуждающихся в ней подростков в учебном заведении можно обозначить следующим образом: как при минимальных временных затратах оказать максимально эффективную психологическую поддержку.

Задача обеспечения психологической помощи в краткосрочном формате не нова. Уже разработаны и апробированы модели краткосрочного психологического консультирования [9], однако они не могут быть механически заимствованы.

Ранее была предложена модель психологической поддержки подростков через консультативную работу с их взрослым окружением

[10]. Однако, в ней отсутствует психологическая помощь ребенку через его консультацию с психологом. Данная статья посвящена определению модели краткосрочного психологического консультирования подростков в учебном заведении и как составляющей комплексного подхода, и как самостоятельного подхода.

Результаты теоретического и эмпирического исследования

Задача построения модели консультативной работы психолога с подростками требует решения трех взаимосвязанных, но относительно независимых подзадач: выбор адекватной теоретической модели консультирования, определение особенностей ее применения в школе и формулировка требований к психологу.

1. Выбор теоретической модели консультирования подростков с проблемами социальной адаптации

Любая психологическая коррекция должна удовлетворять принципу приоритетности каузального типа, а не симптоматического [11, стр. 23], быть направленной больше на устранение и нивелирование причин, порождающих симптом, а не на сам симптом. Нужен подход, который «может предоставить подростку средства изменения направления его развития так, чтобы его сексуальная и социальная жизнь к концу подросткового периода определялись непатологическими факторами больше, чем патологическими» [18, стр. 2]. «В первую очередь нужно помочь человеку справиться с тем, что привело его в то или иное плачевное состояние» [6, стр. 6]. Даже в краткосрочном консультировании, этот принцип остается основополагающим в выборе стратегии.

С точки зрения глубины анализа различных психологических конфликтов, наиболее разработанной является психоаналитическая парадигма, которая позволяет проследить возникновение симптома в контексте жизненной ситуации ребенка, обеспечивая набор моделей, которые дают возможность с некоторой долей вероятности понять причины и механизмы формирования внутреннего конфликта.

Теоретическая разработанность, уровень развития техник, нацеленность на индивидуальность каждого клиента привели к росту популярности применения психоаналитической (психодинамической) теории в практике краткосрочной работы: в социальной работе [6; 31], консультировании [24; 30], в том числе и педагогическом [1; 5; 15]. Изменилось отношение к психоанализу с негативного на позитивное в постсоветской психологической науке [4]. В [27, с. 118] отмечается, что «психоаналитическое понимание переноса и контрпереноса в отношениях вызвало рост исследований и консультационных моделей, которые могут быть практически применены к любому сеттингу,

включающему человеческие отношения» – в бизнесе, промышленности и учреждениях публичного сектора, и с такими профессионалами как врачи общей практики, медсестры, социальные работники и учителя. Психоаналитический консультант не советует, как делать, но пытается обеспечить понимание бессознательных факторов, действующих в конкретной ситуации, с теми или иными людьми.

О психоанализе говорят и пишут много и с разной степенью осведомленности, часто примитивно [например, 8]. Современные же аналитики считают, что «не существует такой вещи, как психодинамическая модель как таковая» – существует целый ряд консультативных школ, которые как бы «находятся под одним зонтиком – психоанализом» [24, с. 9]. Основной идеей психоанализа является то, что все мы имеем внутренний мир бессознательного, который определяет наши мысли, чувства и поведение. Основным отличием психоаналитически ориентированной техники от других подходов, в том числе и тех, которые перенимают отдельные положения и достижения (как рациональная терапия) – это работа в переносе-контрпереносе [26].

Психоаналитическая парадигма может быть полезна для работы школьного психолога во многих аспектах. Остановимся на некоторых из них.

Психоаналитические теории обеспечивают хорошо проработанную модель развития, с задачами и доминирующими защитными формированиями каждого этапа развития, что может служить базовой парадигмой в работе психолога (например, 5-стадийная концепция развития подростка П.Блоса [19, с. 147-154]).

Уровень развития технических приемов в рамках психодинамического подхода, в частности работа психолога с переносом-контрпереносом, позволяет осуществлять работу с ребенком при минимальных анамнестических сведениях [35]. Именно перенос является источником понимания и проработки проблематики, особенно в сфере взаимоотношений [18].

Выбор психоаналитической модели для работы с подростками с проблемами социальной адаптации диктуется и их психологическими особенностями. Изучение таких подростков показало, что их трудности связаны не столько с недостаточностью развития коммуникативных навыков, сколько с последствиями нарушений отношений в раннем возрасте: привязанности [21], ментализации [23, с. 108-109], возможным антагонизмом между нарциссическим самосохранением и потребностью в объекте, воспринимаемом как угроза своей идентичности [32, с. 26] и т.п. И если правилам поведения в конкретной ситуации можно научить,

то это мало поможет ребенку, неспособному устанавливать эмоциональные отношения.

Многолетняя работа в школе показывает, что, несмотря на пропаганду психологических достижений, до сих пор воспитательная работа строится, исходя из предположения, что практически все мотивы любого поведения осознанны. Однако поведение человека управляется в значительной степени бессознательными процессами, эти же процессы направлены и на то, чтобы человек оставался в неведении относительно многих явлений своей повседневной жизни [24, с. 14]. Кажется, что все под контролем, но деструктивное поведение повторяется, ребенок не может объяснить своих поступков или понять, что приводит к конфликтам.

Полезной идеей психоанализа является понятие о психологических защитах и техник работы с ними [3].

Понимание внутреннего мира подростка, происходящих в нем динамических процессов дает возможность не дублировать воспитателя или педагога, а дать и ребенку, и воспитателю другой взгляд на существо проблемы.

2. Требований к психологу, ориентированному на психоаналитическую (психодинамическую) модель в консультировании подростков

Выбор психоаналитической модели консультирования создает для психолога ряд дополнительных сложностей. Естественно, он должен знать теоретические основы современного психоанализа. Но только теоретическое знание может породить «чувство превосходства и всемогущества» в понимании живого уникального человека [6, с. 18]. Любое использование психоаналитически ориентированной модели требует от психолога владения широким спектром консультативных навыков: и традиционных [см., например, 14] и специфических. Психолог должен владеть навыками, выделяемыми в личностно-ориентированном консультировании: эмоциональное тепло, безусловное принятие, эмпатия, хотя важность этих навыков и требования к ним в рамках отдельных психоаналитических школ отличаются. Например, чаще всего эмпатия понимается как попытка увидеть мир глазами клиента. О важности такой эмпатии говорится в [24, с. 69]. А в [6, с. 138] отмечается ограниченность эмпатии, которая может привести к неверным выводам, так как можно только догадываться, что думает и чувствует другой человек. Взамен предлагается использовать восприимчивость, направленную на «использование своего ума как инструмента, чувствительного к тем волнам, которые устанавливаются ... проекциями другого человека» [6, с. 139].

Доминирующим способом получения информации о человеке, пришедшем на консультацию, является контрперенос – «полезный источник информации о межличностных отношениях и важный инструмент понимания личности» [7, с. 9]. Включенные в контрперенос эмоциональные реакции связаны с той ролью, которую играет родитель в личности ребенка [там же, с. 15], что помогает лучше понять динамику его развития, основу, на которой строится социализация. Психологу важно учитывать все сообщения, иметь постоянный контакт со своими чувствами, быть способным понимать направляемую им самим и получаемую бессознательную информацию [7, с. 18]. Важно улавливать переносимые на психолога чувства пустоты, одиночества, ненужности, неконтролируемого гнева, поскольку для некоторых детей использование проективной идентификации является основным инструментом общения. С ее помощью они выражают свои потребности, чувства, а также пытаются оказать давление или влияние [7, с. 19]. Анализ этих переживаний позволяет понять, что чувствуют находящиеся рядом с ребенком люди, почему избегают с ним контакта или выбирают определенный тип общения.

В разных психоаналитических школах подчеркивается важность разных навыков, предлагаются пересекающиеся, но отличающиеся их наборы.

Например, Ховард выделяет способность внимательно слушать, возвращать и резюмировать материал так, чтобы клиент мог по-другому услышать то, что он говорит, способность говорить клиенту сложные вещи, например, о тех аспектах реальности, которые являются болезненными и которые он не хочет видеть (в случае с плохо адаптированными подростками это может быть «не замечаемая» ими негативная реакция на них других детей). Выделяются такие специфические навыки как свободно плавающее внимание, создание ментального пространства для думания, умение делать интерпретации и структурировать сессии [24, с. 72].

В [6] перечисляются «душевные условия (сеттинг), обеспечиваемые отношением к клиенту»: открытость (не допускать предвзятости), интерес к истине (интерес к клиенту как к личности, желание найти истину даже не зная, куда это желание заведет, но не «подгон» клиента под модель), умение слушать и ждать, серьезное отношение к чувствам и фантазиям. Отдельно выделяются навыки, позволяющие помочь клиенту справиться с душевной болью. Это использование контейнирования, основанного на модели эмоционального взаимодействия матери и младенца [6, с. 143-144]. Важным является навык предоставления информации.

Психолог, работающий в психоаналитическом ключе, должен постоянно проводить самоанализ. А.Лайне [25] выделяет три основные направления (сферы наибольшего риска) такого анализа: собственный нарциссизм психолога (чувство всемогущества собственное и профессиональное, но и несоответствие идеализациям клиента); профиль регрессии (психическое функционирование психолога, его личные травмы, когда они получены, способ справляться с ними, беспомощность, сексуальные защиты и т.п.); актуальная фаза жизни психолога (задачи текущего периода психологического развития, возрастные кризисы). Нужно понимать и ограничения, связанные с собственной половой принадлежностью (женщина никогда не сможет до конца понять, что значит быть мальчиком и т.п.).

Но более всего психолог может полагаться на помощь клиента, иногда получая прямую критику в отношении своей работы, но чаще всего – наблюдая за реакциями на предоставляемые им интерпретации [34].

3. Особенности применения психодинамической модели в консультативной работе школьного психолога

Работа психолога в школе имеет и преимущества, и ограничения. Основными преимуществами является то, что ребенок может наблюдаться психологом как в развитии, так и в деятельности, в динамике взаимодействия с взрослыми и детьми. Доступна информация о том, как ребенок воспринимается окружающими (не только родителями). Психолог постоянно присутствует в школе, и ребенок теоретически может обращаться к нему столько раз, сколько необходимо.

Среди препятствий в оказании действенной помощи кроме высокой нагрузки, ограничивающей количество встреч психолога с ребенком до 1-2, можно назвать сложность сохранения тайности обращения и создания у ребенка уверенности в соблюдении конфиденциальности, когда ему известно о контактах психолога с учителями и родителями. Кроме того, ребенок изначально воспринимает школьного психолога как часть школьной системы и, естественно, переносит на него свои чувства, сформированные отдельными учителями и требованиями школы в целом.

Существенным препятствием в установлении отношений открытости и доверия с подростком являются его возрастные особенности: «намерение терапевта проникнуть во внутреннюю жизнь подростка рассматривается им как атака или требование подчиниться» [2, с. 152]; взаимодействие с психологом другого пола часто вызывает у подростка эротический перенос, что приводит «к крайним формам сопротивления, к поверхностной кооперации или к отреагированию» [2, с. 102], а

разговорчивость и уступчивость подростка на консультации может маскировать его сдержанность и уклончивость [2, с. 155] и т.д.

Проблема может возникнуть и от того, как подросток попадает к психологу – сам или через кого-то, согласуется ли это с его желанием, является ли своеобразным наказанием и признанием его инаковости («ненормальности»), пользуется ли доверием то лицо, через которое осуществился контакт.

Еще одной сложностью, с которой сталкивается любой психолог, работающий с детьми, а тем более школьный, является проблема взаимодействия со взрослыми, которая была обозначена еще З.Фрейдом: «Вы не можете выдвигать требования к терапии так же, как подаете архитектору заявку на виллу, которая строится в соответствии с чьими-то потребностями и критериями...» [цит. по 29, с. 155]. З.Фрейд был уверен, что интересы родителей не всегда совпадают с интересами ребенка и что цель терапевта в том, чтобы именно ребенок чувствовал себя хорошо, и что невозможно работать «под заказ». При работе в школе этот тезис становится еще более актуальным, поскольку тут «заказчиками» выступают не только родители со своим видением ребенка, но и учителя, и администрация, которые больше озабочены тем, чтобы ребенок был «удобным», а не его хорошим психологическим состоянием. Кроме того, психолог должен учитывать и интересы других детей, которые могут ущемляться вследствие неадекватного поведения подростка-клиента.

Сложно, когда учителя и родители выдвигают противоречивые требования.

Родители и ребенок составляют своего рода альянс. Обращение к психологу бросает вызов восприятию родителями себя хорошими и успешными, и может вызывать чувства ревности или даже зависти. Иногда родители боятся раскрытия собственной неадекватности или семейной патологии. Они могут бессознательно бояться «потери» ребенка как эмоциональной поддержки, его сепарации. В таких ситуациях родители склонны препятствовать контакту психолога с подростком. А если такой контакт происходит, они могут обвинять психолога в происходящих с ребенком изменениях, даже обусловленных его возрастом. Внешне это проявляется в обесценивании работы психолога, критике его как личности и специалиста, даже в вызове у ребенка чувства вины за то, что он обратился к постороннему. Родители могут и идеализировать психолога, ожидая от единичной консультации мгновенного чудесного изменения. Они могут быть навязчивыми, пытаться манипулировать [7].

Похожая реакция на консультацию подростка у психолога может возникать и у учителя, который, исходя из своих внутренних импульсов и

переживаний (таких как ревность, зависть, чувство неадекватности как педагога) может препятствовать контакту ребенка с психологом или требовать от него нереального с последующим разочарованием и обесцениванием его работы. Часты попытки манипуляций, использования психолога как средства воздействия и даже запугивания.

Со стороны психолога, в свою очередь, возможно вовлечение в родительскую или учительскую роль. Особенно опасна ловушка родительского переноса, попытка быть для ребенка лучшим родителем, чувствовать себя любимым и нужным, вступая в состязание с реальными родителями. Чрезмерная идентификация с ребенком чревата даже агрессивными реакциями на родителей и учителей. Становясь либеральным и услужливым, позволяя нарушать установленные правила и ограничения, поощряя чрезмерное сопротивление ребенка требованиям взрослых, психолог больше нацеливается на поддержку своего нарциссизма, чем на оказание конкретной помощи [7; 25]. Психологу важно отслеживать и свои реакции на родителей, такие как зависть, например, к их статусу, возрасту, успешности. Все это создает определенный контекст взаимодействия психолога с подростком, который существенно влияет даже на разовую консультацию.

Стратегию установления контакта и совместной работы с ребенком, оценку ее результативности во многом определяет то, как он попал на консультацию, как зашел в кабинет, как и каким выглядит. «Само по себе обращение иногда повторяет похожие обстоятельства в жизненном опыте клиента, и... формирует материал, который консультант обычно использует для понимания паттернов клиента и связей между различными событиями и взаимоотношениями...» [30, с. 26].

Первая встреча с подростком чаще всего происходит, когда он находится в особом напряжении или в ситуации актуального кризиса. Поэтому важно увидеть и вербализовать его чувства, состояние, возможные фантазии [3, с. 211; 6, с. 143]. Хорошо работают «интерпретации, центрированные на аналитике» [34], основанные на показе понимания ситуации и чувств подростка со стороны психолога.

Наш клиент – подросток, а сопротивление подростка – это «частично способ дистанцироваться, который ослабляет интенсивность инфантильной объектной вовлеченности» [2, с. 99]. Поэтому если предоставить подростку возможность проявить свою самостоятельность, даже подчеркнув ее как вызывающую уважение, оставив за ним право на решение относительно глубины исследования проблемы, то, чаще всего, ему будет легче раскрыть психологу свои страхи и тревоги.

Кажущееся провокационным поведение подростка «стоит рассматривать как рассказ истории, привлекая подростков к выяснению, что это

может быть за история, позволяя им рассказывать эту историю постепенно и словами» [20, с. 64].

Часто подросток так смущен, напуган и закрыт, что обсуждение причины обращения практически невозможно. Опытным путем была найдена «двухчастная» форма консультации. Первая, дополнительная, «часть» включает попытку установления контакта, и, если подросток не готов, не хочет или не может говорить, не знает, с чего ему начать, то ему предлагается выполнить ряд проективных методик с последующими обсуждениями. Этот этап несет множественную смысловую нагрузку: снятие напряжения, выявление актуального психологического состояния подростка, определение динамики развития (в сравнении с предыдущими результатами тестирования, если они есть), способ установления контакта и формирования мотивации «узнать о себе что-то новое», формирование отправной точки для последующего разговора и т.д. Этот этап можно рассматривать как видоизмененный структурированный аналог игровой терапии для маленьких детей или работы в фантазийном литературном поле, заменяющем игровую терапию при работе с подростками [33, с. 65]. Иногда этот этап нужен только для того, чтобы ребенок «освоился», а иногда может занять целый час.

На начальном этапе происходит не только оценка способности подростка к рефлексии, его открытости, готовности сотрудничать, но и определяется возможный «ключ» к консультации в терминах У.Биона: «любовь» («L»), «ненависть» («H») или «знание» («K»: как стремление постичь реальность, природу себя и другого – «K», неправильное понимание – «-K», и неспособность понять себя и других – «нет K») [28, с. 181-182]. Если подросток стремится и готов к познанию, много уже сам понимает («K»), то ему достаточно помочь «собрать» и структурировать инсайты, предоставить информацию. Если это «-K», то, опираясь на результаты объективных исследований, данные контрпереноса-переноса психолога, можно изменить фокус внимания и помочь ребенку понять, что происходит на самом деле и почему. При этом, «любая мысль, конфронтация, объяснение или интерпретация, которыми делятся с пациентом, должны быть соразмерны его способности принять и интегрировать представления терапевта» [2, с. 116]. В случае же «нет K» или неспособности подростка понять ни себя, ни тем более окружающих, удобно ориентироваться на модель уровней развития ментализации (от действия и реагирования через осмысленность реагирования – рефлексивное и гибкое думание – эмпатию к надлежащей ментализации) [23, с. 145].

Интерпретации должны быть больше сосредоточены на анализе настоящего, а не прошлого, помогая развитию, а не «реализуя лечебные

цели» [3, с. 213], хотя, если имеет место повторяющийся паттерн поведения, сложившийся в ранней неблагоприятной ситуации, исторический анализ может быть весьма уместен. В подходе, развиваемом последователями А.Фрейд, основной задачей интерпретации является «объяснение и прояснение реальности, разъяснение неверных детских представлений» [3, с. 217]. Интерпретация может быть нацеленной на помещение чувств ребенка в общечеловеческий контекст («другие могут чувствовать так же») [16], развитие самонаблюдения, идентификации и т.п. [3, с. 219].

Важно учитывать способы выражения подростком мыслей и особенности его языкового стиля [13, с. 117]. Разговор с подростком на близком ему языке требует от консультанта не только знания подростковых субкультур, но и умения удерживаться на той тонкой грани, которая отделяет понимание от панибратства.

Представленный эскиз кратковременной психоаналитической консультации оставляет открытым вопрос: что она может реально дать подростку. С одной стороны, – очень мало, а с другой – достаточно много. Мало потому, что консультация – это только единичный опыт. Однако в ходе такой консультации подросток получает опыт качественно другого общения, основанного на понимании и принятии его чувств, конфликтов и переживаний. «Позитивный терапевтический опыт, каким бы ограниченным он ни был, всегда останется ценным багажом для личности [2, с. 154]. Происходит прояснение реальности как внутренней (например, причин поступков), так и внешней. Возможно снижение актуальных тревог через их контейнирование и намек на формирование целостности восприятия своего истинного Я через возврат проективных идентификаций. Подросток-клиент через совместную работу с психологом приобретает опыт и стратегию исследования своего внутреннего мира. Изменение структурных отношений в сессии предваряет изменение структурных отношений в пациенте [17]. В лице психолога он получает новый, отличный от имеющихся, развивающий объект [2; 3; 17; 20].

Предоставление адекватной информации о подростковом этапе развития помогает снизить тревожность, чувство изолированности и уменьшить дистанцию, отдаляющую от окружающих. Даже если подростку с психологом не удалось преодолеть сопротивление и перейти к обсуждению насущных проблем и переживаний, у него останется опыт понимающего взрослого, который уважительно отнесся к его нежеланию «открыться».

Однако даже единичная консультация будет травматичной, если подростку сообщено слишком много, оголены переживания и конфликты, поколеблены защиты, что может резко столкнуть его с

«грубой» реальностью. Поэтому для психолога важно не только быть предельно деликатным и осторожным, ориентироваться как на ожидания подростка от консультации, так и на его актуальное психоэмоциональное состояние, на готовность принять и осмыслить.

Выводы

В данной статье намечена стратегия краткосрочного психологического консультирования подростков с проблемами социальной адаптации в школе. Для этих целей выбрана психоаналитическая парадигма. Сформулированы требования к психологу. Определен общий контекст работы психолога с подростком в школе и его влияние на результативность такой работы. Выделены и проанализированы наиболее эффективные технические приемы. Предложен вариант «двухчастной» консультации. Однако данная модель нуждается в дальнейшей разработке, особенно в направлении используемых технических приемов. Вторым направлением является модификация этой модели для детей, находящихся на латентной стадии развития, поскольку именно в этом возрасте проявляется проблема социализации, но обращают на нее внимание, когда ребенок становится подростком [2].

Список использованной литературы

1. Благовещенский Н. Учитель и ученик: между Эросом и Танатосом. Психоанализ педагогического процесса. – СПб: Символ-Плюс, 2000.- 224 с.
2. Блос П. Психоанализ подросткового возраста.- М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2010.- 272 с.
3. Бурлакова Н.С., Олешкевич В.И. Детский психоанализ: Школа Анны Фрейд.- М.: «Академия», 2005.- 288 с.
4. Бурменская Г.В. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков. – М.: «Академия», 2002.- 416 с.
5. Воспитание детей и психоанализ.- К.: «Ваклер», 2000.- 304 с.
6. Зальцбергер-Виттенберг И. Психоаналитический инсайт и человеческие отношения. Кляйнианский подход. – М.: Независимая фирма «Класс», 2006.- 192с.
7. Контрперенос в психоаналитической психотерапии детей и подростков.- М.: Когито-Центр, 2005.- 149 с.
8. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования.- М.: Академический проект, 1999.- 240 с.
9. Манухина Н.М. Краткосрочное психологическое консультирование: модель 1-3 встреч с клиентом // Журнал практической психологии и психоанализа.- 2009.- №1.- Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.- Загл. с экрана.
10. Никонова И.Ю. Деякі аспекти впровадження психоаналітично орієнтованої системи консультування в роботу шкільного психолога // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія.- Ніжин: Міланік, 2008.- С. 216-229.
11. Осипова А.А. Общая психокоррекция.- М.: ТЦ Сфера, 2004.- 512 с.

12. Психоаналитическая психотерапия подростков, страдающих тяжелыми расстройствами.- М. Водделл.- М.: Когито-Центр, 2007.- 199 с.
13. Психотерапия детей и подростков.- М.: Мир, 2000.- 656 с.
14. Файн С.Ф., Глассер П.Г. Первичная консультация: Установление контакта и завоевание доверия.- М.: «Когито-Центр», 2003.- 238 с.
15. Фигдор Г. Психоаналитическая педагогика.- М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2000.- 288 с.
16. Четик М. Техники детской терапии. Психодинамические стратегии.- СПб.: Питер, 2003.- 256с.
17. Шубарт В. Пациент в кабинете психоаналитика: первая консультация как психоаналитическая встреча // Журнал практической психологии и психоанализа.- 2000.- №2.- Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/all.php>.- Загл. с экрана.
18. Adolescents / Edited by Wise I.- L., NY: Karnac Books.- 2000.- 128 p.
19. Austrian S.G. Developmental theories through the life cycle.- Columbia University Press, 2008.- 423 p.
20. Blos P.Jr. When actions speak louder than words: Dynamic and technical considerations // Internal and external reality: Papers from 9-th East European Psychoanalytical Summer School.- Bulgaria, 2002.- P. 63-79.
21. Brish K.H. Treating attachment disorders: from theory to practice.- L.,N.Y.: The Guilford Press, 2004.- 294 p.
22. Fonagy P., Gergely G., Target M. Affect regulation, mentalization and the development of the self.- N.Y.: Other Press.- 2002.- 577 p.
23. Handbook of mentalization-based treatment.- Chichester: John Willey & Sons Ltd, 2007.- 340 p.
24. Howard S. Psychodynamic counseling in a nutshell.- L.: SAGE.- 2006.- 104 p.
25. Laine A. On the edge: The psychoanalyst's transference // Int. J. Psycho-Anal, 2007, Vol. 88.- P. 1171-1183.
26. Milton J. Psychoanalysis and cognitive behaviour therapy – rival paradigm // Int. J. Psycho-Anal, 2001.- Vol.82.- P.431-447.
27. Milton J., Polmear C., Fabricus J. A short introduction to psychoanalysis.- London: SAGE,- 2004.- 192 p.
28. O'Shaughnessy E. W.R.Bion's theory of thinking and the new techniques in child analysis // Melanie Klein today. Developments in theory and practice. Vol.2.- L.: Routledge, 2006.- P. 177-189.
29. Petrelli D. A case of female homosexuality. Notes and comments on a case with no name // The Italian psychoanalytic annual, Roma.- Borna Edizioni s.r.l., 2007.- P. 151-168.
30. Psychodynamic Counseling in Action.- M.- L.: SAGE.- 2004 – 200 p.
31. Psychoanalytic theory for social work practice. Thinking under fire.- M.-L.: Routledge.- 2005.- 240p.
32. Ruggiero I. Need for fusion and sexual drives: a difficult integration in the sexual lives of adolescents // The Italian psychoanalytic annual, Roma.- Borna Edizioni s.r.l., 2009.- P. 151-168.
33. Schmukler A.G. Detours in Adolescent Development: implications for techniques // Psychoanalytic study of the child.- 1999.- №54.- P. 47-67.
34. Steiner J. Psychic retreats. Pathological organizations in psychotic, neurotic and borderline patients.- L.-N.Y.: Tavistok-Rouledge, 1993.- 176 p.

35. Stajner-Popovic T. The patient of «Contemporary» times. // Psychoanalytic relationship and real relationship: Papers from 11-th PIEE members and candidates seminar.- Vilnius, 2010.- P. 42-51.

36. Vincent M. Maladie d'adolescence. Travail clinique avec les adolescents et leurs parents.- Paris: In Press Editions.- 259 p.

Ніконова І.Ю. Особливості консультативної роботи з соціально мало адаптованими (відкинутими) підлітками в умовах шкільної психологічної служби.

Дана стаття присвячена короткостроковій консультативній роботі шкільного психолога з соціально погано адаптованими підлітками. Аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів дозволив вибрати адекватну теоретичну парадигму і відповідні технічні прийоми, сформулювати вимоги до психолога і оцінити практичну придатність запропонованої моделі.

Ключові слова: соціально погано адаптовані підлітки, шкільний психолог, короткострокове консультування, психоаналітична парадигма.

Nikonova I.U. Features of the advisory working with social poorly adapted (rejected) adolescents in school psychological services.

The paper is devoted to the short term consulting work of the school psychologist with poorly socially adapted adolescents. The analysis of foreign and domestic approaches allowed to choose an adequate theoretical paradigm and appropriate techniques, to formulate demands to the psychologist and to estimate usability of the proposed model.

Keywords: social bad adapted teenagers, school psychologist, a short-term counseling, psychoanalytic paradigm.

Методика дослідження професійної спрямованості студентів-психологів

Іванцова Н. Б.,
Миколаївський державний університет
ім. В. О Сухомлинського

У статті розглянута методологічна основа, що стала підґрунтям для виділення і включення в прогностичну модель індивідуально-професійного розвитку студентів. Детально описані етапи проведеного дослідження, визначені відомості про різні сторони об'єкту аналізу, діагностики його різними способами, що дозволяє отримати взаємодоповнюючі дані. Феномен професійної спрямованості студентів-психологів проявляється у номінативних показниках їхньої мотиваційної сфери, в розвитку професійно важливих якостей та здібностей, у функціонуванні ціннісно-сислової сфери особистості.

Ключові слова: мотивація, потреби, експертна оцінка, цінності, творчі (креативні) здібності.

Постановка проблеми

Теоретичне обґрунтування підходів до досліджуваного явища передбачає можливість виділення предмета дослідження, вибору методів дослідження і способів його організації. Методологічною базою нашого дослідження стали праці Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, А.А. Деркача, Я.Л. Коломинського, В.Н. Куниціної, Б.Ф. Ломова, В.М. М'ясищева, Н.Н. Обозова, А.В. Петровського, С.Л. Рубінштейна. Як вихідні методологічні положення [9] були використані концепції спрямованості особистості як динамічної тенденції, яка у якості мотиву визначає поведінку людини (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв). Ще одним вихідним положенням нашого дослідження було прийняте розуміння культурно-історичної детермінованості психіки (Л.С. Виготський), що проявляється у феномені соціальної ситуації розвитку. Даний підхід, у якому внутрішні прояви психіки розуміються як похідні зовнішнього соціального впливу, допускає розгляд професійної спрямованості студентів у зв'язку із процесом їхнього професійного розвитку протягом навчання в університеті.

Одним з відправних елементів методології нашого дослідження виступає положення В.Н. М'ясищева [8] про сутнісне призначення об'єктивно існуючих суспільних відносин забезпечувати в процесі соціалізації формування суб'єктивних психологічних відносин особистості. Суб'єктивні відносини, що формуються в процесі соціалізації особистості, згідно з В.Н. М'ясищевим, становлять її системоутворюючу основу.

Спираючись на вищевикладений підхід, ми звернулися до розгляду суб'єктивних психологічних відносин студентів як одного з показників їхньої професійної спрямованості. У свою чергу, вичленовування індикаторів, що підлягають емпіричному вивченню, здійснювалося відповідно до методики дослідження. Тобто операціоналізація показників в емпіричні індикатори обумовила набір методик, що застосовувалися у дослідженні. При вивченні змістовних характеристик мотиваційної сфери студентів, що визначають спрямованість їхньої особистості, ми виходили з ідеї Б.Ф. Ломова про різний характер проявів спрямованості особистості – ідейний, конкретно-особистісний, вітальний. Відповідно до поглядів Б.Ф. Ломова, особливості спрямованості особистості є відбитком специфіки її мотиваційно-потребової сфери і можуть виступати як інтегративний показник результативності процесу її соціалізації [4; 5].

Метою даної статті є опис прийнятої методологічної позиції, яка послужила основою для виділення і включення в прогностичну модель аналізованих показників професійної спрямованості студентів-психологів. До таких показників були віднесені: потреби, цінності, ставлення студентів до обраної спеціальності, характеристики мотиваційно-потребової сфери студентів-психологів, а також творчі здібності, які виявляються в навчально-професійній діяльності.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

При розробці методики дослідження ми виходили з її функціонального призначення – забезпечити вирішення поставлених завдань, що розкривають предмет дослідження. Заявлена методологія дослідження спричинила необхідність використання інтегративно-еклектичного підходу (К. Хол, Г. Ліндсей), що орієнтує на доцільність застосування різноманітних методів, які відображають різні парадигми психологічного знання [11]. Сукупність кількісних і якісних методів, що склали методику даного дослідження, відповідає як природничо-науковій, так і гуманітарній парадигмі. Підставою для їхнього відбору й узгодження між собою послужила прогностична модель індивідуально-професійного розвитку студентів. Розробка й використання методики здійснювалися з урахуванням наступних вимог:

- діагностика показників, що характеризують прогностичну модель індивідуально-професійного розвитку студентів, здійснена шляхом операціоналізації їх в емпірично вимірювані індикатори;
- кількісний і якісний аналіз результатів дослідження здійснювався з урахуванням специфіки соціальної ситуації розвитку студентів;
- комбіноване використання стандартизованих методик, які підтвердили свою валідність, надійність і вірогідність у попередніх дослідженнях

і нестандартизованому методичному інструментарії, дозволяє забезпечити інтерпретацію досліджуваних явищ, їхні значеннєві характеристики.

Описані показники індивідуально-професійного становлення студентів і їхніх індикаторів виявлялися нами на основі оціночних суджень досліджуваних. Відповідно базовий діагностичний інструментарій був представлений опитувальними методами.

Дослідження **мотиваційної сфери** особистості досліджуваних як ключової внутрішньої детермінанти, що відзеркалює змістовні характеристики спрямованості особистості, передбачає діагностику та аналіз їхніх потреб, цінностей, а також ставлення до обраної спеціальності, відносини з особистісно значущим мікросередовищем взаємодії.

Звернемося до характеристики діагностичного інструментарію дослідження. Діагностика **потреб студентів** як визначального компонента мотиваційної сфери, що обумовлює спрямованість їхньої особистості, вимагає використання інструментарію, який характеризується достатнім ступенем валідності стосовно розв'язуваного дослідницького завдання. Нам здавалася малопродуктивною спроба діагностики великої кількості практично безмежних потреб досліджуваних або певного їхнього різновиду. Ми виходили з необхідності розгляду потреб у їх цілісності стосовно розв'язуваних дослідницьких завдань. Методологічною підставою для визначення досліджуваного переліку потреб послужила ідея А. Маслоу про рівневу ієрархію потреб індивіда у взаємозв'язку із процесом його соціалізації. Процедура відбору й класифікації потреб здійснювалася за допомогою методу групової експертної оцінки в такий спосіб. Вибірка досліджуваних складалася зі студентів двох вузів. Експериментальна група – студенти-психологи різних курсів у кількості 450 чоловік Миколаївського державного університету імені А. О. Сухомлинського. Контрольна група – студенти економічного факультету різних курсів у кількості 510 чоловік Харківської державної академії залічного транспорту. Усього основна вибірка досліджуваних складала 960 студентів, а також 460 студентів – учасники першого, підготовчого, етапу дослідження.

Дослідження складалося з трьох етапів. На першому етапі ми провели експертне оцінювання потреб та цінностей студентів для виявлення змісту спрямованості їхньої особистості. Кількість досліджуваних першого етапу складала 460 студентів двох вузів. Другий етап включав у себе дослідження особливостей функціонування та динаміки спрямованості особистості, яка вивчалася за параметрами мотивів, потреб та цінностей. Професійний аспект спрямованості особистості досліджувався за допомогою вказаних методик, а також за допомогою опитувальника А.Г. Здравомислова та В.В. Ядова «Ставлення до своєї спеціальності» [10]. Третій етап нашого дослідження був проведений зі

студентами–психологами і полягав у вивченні креативних здібностей як професійно важливої якості психолога та значущого компонента професійної спрямованості студентів-психологів. Дане дослідження проводилося з використанням методики «Циліндричні шахи» [2]. Початково в кожному з двох вузів, у яких надалі здійснювалися перший і другий етапи нашої дослідницької роботи, були виділені по дві групи студентів, відповідно, другого й третього курсів навчання. Загальна чисельність усіх учасників експертного опитування склала 384 чоловік. У ході інструктажу учасникам опитування як приклад викладалася суть ідеї А. Маслоу [6] про ієрархію базових потреб індивіда і, відповідно до завдань дослідження, пропонувалося письмово сформулювати максимально можливий перелік тих потреб, які відбивають їх цивільні, професійні й індивідуально-особистісні орієнтації. Далі із загального списку їм потрібно було відібрати 20 найбільш важливих потреб і проранжувати їх за ступенем зменшення особистісної значущості. З метою забезпечення надійності одержаних даних студентам пропонувалося в письмовій формі обґрунтувати своє розуміння сутності виділених пріоритетних потреб. Надалі судження студентів, що стосуються розуміння сутнісного значення потреб, були включені в інструктаж для учасників емпіричного дослідження.

У результаті комп'ютерної обробки отриманих по всьому масиву рангових рядів потреб був виділений їхній узагальнений перелік, куди ввійшли 30 найменувань, які найчастіше зустрічалися. До них належать: потреба в спілкуванні (у дружбі), потреба в духовному розвитку, потреба в стабільному житті, потреба в самореалізації як особистості (у професійній та іншій сферах), потреба мати свою справу, потреба в грошах, потреба в гарних матеріальних умовах життя, потреба в сексуальному задоволенні, потреба в розвагах, потреба в правопорядку й безпеці життя, потреба в релігійній вірі, моральна потреба (у співчутті, чесності), потреба у створенні родини, потреба в духовному розвитку, потреба у взаєморозумінні з оточуючими, естетична потреба (сприймати красу світу, людей і творити її), потреба у творчій діяльності (професійній, науковій, художній), потреба керувати людьми (у професійній, політичній діяльності), потреба в соціальному визнанні (популярність, слава), потреба впливати на оточуючих (лідерська позиція), потреба в якісній професійній підготовці, потреба в насолоді прекрасним (природа, мистецтво, людські відносини), потреба творити добро, потреба в політичних знаннях і діяльності, потреба в знаннях, потреба бути потрібним людям, потреба мати дорогі речі, потреба допомагати іншим, потреба подорожувати (пізнавати світ, освоювати інші культури), потреба у високооплачуваній роботі. Для того, щоб виявити найбільш ключові або значимі потреби, даний перелік був ще раз підданий

груповій експертній оцінці. В якості експертів залучалися дві групи студентів: група студентів факультету психології Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського (26 чоловік) і економічного факультету Харківської державної академії залізничного транспорту (28 чоловік).

Експертна оцінка проводилася з використанням оцінного аркуша, у який були внесені виділені потреби. Значущість кожної потреби оцінювалася експертами за трибальною шкалою: 3 – дуже значуща, 2 – частково значуща, 1 – зовсім не значуща. В ході експертної оцінки були уточнені формулювання окремих потреб. Шляхом комп'ютерної обробки даних експертної оцінки вираховувався усереднений ранг кожної потреби. Потреби, ранг яких виявився нижче значення 2,0, були виключені з оцінюваного переліку. У результаті в остаточний перелік, що підлягає емпіричному вивченню, увійшли наступні чотирнадцять різновидів потреб: потреби в гарних матеріальних умовах життя, спілкуванні, самореалізації себе як особистості, знаннях, творчій діяльності, соціальному визнанні, створенні родини, правопорядку й безпеці життя, сексуальному задоволенні, політичних знаннях і діяльності, праці, релігійній вірі, а також моральна й естетична потреби. Апробація встановленого переліку потреб проводилася на двох однакових вибірках студентів педагогічного університету та економічного університету загальною кількістю в 60 чоловік. Така вибірка дозволяє встановити статистично значущі зв'язки між двома варіантами усереднених рангових значень оцінюваних потреб.

Проведений за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена аналіз зв'язку рангових значень даних варіацій показав наявність позитивного статистично значимого зв'язку ($r = 0,475$ при $p < 0,001$), що свідчило про задовільну надійність пропонованих для оцінки потреб.

При визначенні методики дослідження цінностей як значеннєвих орієнтирів потреб ми спиралися на наступні положення:

- модифікація ціннісного поля досліджуваних повинна відповідати реальній ситуації, у якій протікає їхня життєдіяльність [3]. Це дає можливість, незважаючи на певну обмеженість, відобразити реальну модель багатомірної ціннісної свідомості студентів;

- сукупність цінностей, що підлягає емпіричному вивченню, повинна відбивати розв'язувані дослідницькі завдання.

Слід визначити такий обов'язковий для оцінки випробуваними мінімум цінностей, що відповідав би вищезгаданим положенням. Із цією метою спочатку був використаний метод вільного опису цінностей. Для попереднього визначення досліджуваного ціннісного поля були запрошені 196 студентів других курсів тих же двох вузів, які були визначені нами як база дослідження. Учасникам опитування пропо-

нувалося письмово викласти набір тих цінностей, які відбивають їхні громадянські, професійні й індивідуально-особистісні орієнтації. У ході наступної комп'ютерної обробки отриманих вихідних даних проводилося їхнє угруповання за виділеними логічними підставами: громадянські, професійні й індивідуально-особистісні цінності.

Як базисний інструментарій для вивчення цінностей у нашому дослідженні виступала методика вивчення ціннісних орієнтації М. Рокича [7]. Виявлення сукупності цінностей, що підлягали подальшому емпіричному вивченню, здійснювалося нами шляхом порівняльного семантичного аналізу одиничних значень цінностей, сформульованих студентами, зі списками термінальних і інструментальних цінностей, запропонованих М. Рокичем. В остаточний перелік увійшли ті цінності, які за семантикою збігалися із цінностями, представленими в списках М. Рокича. Виняток склав адаптивний варіант запропонованого студентами різновиду громадянських цінностей – громадянськість, патріотизм. Були отримані два наступних переліки ціннісних діад у співвідношенні: цінності за М. Рокичем – цінності, сформульовані студентами.

Термінальні цінності: здоров'я – здоров'я; цікава робота – праця; матеріально забезпечене життя – матеріальне благополуччя; наявність гарних і вірних друзів – дружба; суспільне визнання – кар'єра; впевненість у собі – стабільне життя; розваги – розваги; щасливе сімейне життя – родина.

Інструментальні цінності: незалежність – свобода особистості; освіченість – освіченість, професіоналізм; раціоналізм – вигідні знайомства, зв'язки; чесність – чесність, справедливість у відносинах; широта поглядів – широкий світогляд; терпимість – моральне вдосконалювання; ефективність у справах – професійне вдосконалювання; громадянськість, патріотизм.

Виявлення ієрархії цінностей досліджуваних проводилося шляхом прямого ранжування ними двох списків цінностей (по 8 у кожному) – термінальних та інструментальних.

Професійна спрямованість особистості студентів досліджувалася з використанням опитувальника А.Г. Здравомислова та В.В. Ядова «Ставлення до своєї спеціальності» [10].

Опитувальник включає три логічно взаємозалежних розділи:

Розділ I – мотиви вступу до вузу;

Розділ II – задоволеність обраною спеціальністю;

Розділ III – стійкість професійного вибору.

Розділ «Мотиви вступу до вузу» містив п'ятнадцять варіантів можливих відповідей, які були згруповані за наступними трьома логічними принципами:

1. Соціальні мотиви, обумовлені розумінням високої соціальної значимості вищої освіти, престижності вузу й обраної спеціальності, усвідомленням свого обов'язку й відповідальності за долю країни.

2. Індивідуально–професійні мотиви, серед яких виділилися:

— *внутрішньо обумовлена мотивація*, бажання здобути обрану спеціальність, її відповідність життєвому покликанню, перспективи професійного зростання й матеріального благополуччя;

— *зовні обумовлена мотивація*, де в якості спонукання вступу до даного вузу виступають бажання продовжити сімейну традицію, а також заради батьків, друзів, учителів.

3. Ситуативні мотиви, що включають прагнення одержати диплом без наступної роботи зі спеціальності, небажання служити в армії або працювати після закінчення школи, невисокий конкурс при вступі до вузу.

Учасникам опитування пропонувалося відзначити один або кілька варіантів відповідей, що відповідали їхній думці про те, що спонукало вступити до даного вузу. Окрім зазначених в анкеті 15 варіантів відповідей, опитуваним надавалася можливість висловити додаткову думку.

Розділ «Задоволеність обраною спеціальністю» був спрямований на виявлення думки досліджуваних про свою спеціальність із виділенням наступних індикаторів:

- спеціальність мені дуже подобається;
- спеціальність мені скоріше подобається, ніж не подобається;
- до своєї спеціальності ставлюся байдуже;
- спеціальність мені скоріше не подобається, ніж подобається;
- спеціальність мені зовсім не подобається;
- важко відповісти.

Розділ «Стійкість професійного вибору», спрямований на виявлення бажання при виникненні можливості змінити або зберегти обрану спеціальність, включав наступні індикатори:

- вибрав(ла) би ту ж саму;
- іншу за тим же фахом;
- зовсім іншу;
- важко відповісти.

Додаткові дані за цим розділом опитування були отримані на підставі вивчення думки студентів про бажання одержати другу вищу освіту і ті професії, які вони вважають найбільш перспективними для одержання такої освіти.

Виявлені індикатори ставлення досліджуваних до обраної спеціальності аналізувалися у зв'язку з рівнем їхньої успішності, курсом навчання й профілем професійної підготовки.

Вивчення *творчих (креативних) здібностей* студентів-психологів здійснювалося за допомогою методики «Циліндричні шахи» (Д.Б. Богоявленська) [2], але з додатковим позначенням вимог до експериментатора й досліджуваного на двох типах експериментальних полів шахівниці: 64– і 36–клітинному. Дану методику ми пропонуємо використати для вивчення особливостей творчої активності студентів-психологів по відношенню до професійної сфери. Ще раз пояснимо, що самодіяльність – це діяльність людини, яка ініціативно, за власним бажанням починає робити які-небудь дії з об'єктами зовнішнього плану або з поняттями, уявленнями, що склалися в неї раніше. Таким чином, дослідження ініціативи студентів-психологів під час проведення експериментів нами буде розглядатися як аналог їхньої самодіяльності в процесі вирішення професійних завдань, що є проявом творчих здібностей. Творчі здібності у професійній діяльності розглядаються нами як важливий прояв професійної спрямованості, як вияв мотивації на професійну діяльність, оскільки, саме творча активність у будь-якій діяльності, в тому числі й професійній, свідчить про наявність стійкого мотиву, який пов'язаний з даною діяльністю, що забезпечує успішне виконання даної діяльності та пов'язане зі стійкою мотивацією суб'єкта до даної діяльності.

Висновки

Відповідно до розв'язуваних дослідницьких завдань, емпіричне вивчення професійної спрямованості студентів-психологів передбачало одержання відомостей про різні сторони аналізованого явища, діагностики його різними способами, що дозволяють отримати взаємодоповнюючі дані. Феномен професійної спрямованості студентів-психологів проявляється не тільки в номінативних показниках їхньої мотиваційної сфери, але і в розвитку професійноважливих якостей та здібностей, у функціонуванні ціннісно-сміслової сфери особистості.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М., 1996. – 384 с.
2. Богоявленская Д. Б. Метод исследования уровней интеллектуальной активности / Д. Б. Богоявленская // Вопросы психологии. – 1971. – № 1. – С. 142–149.
3. Корниенко Н. А. Психологические основы эмоционально-нравственного развития личности / Н. А. Корниенко; под ред. Г. В. Залевского. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 1996. – 379 с.
4. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 445 с.
5. Ломов Б. Ф. Об исследовании законов психики / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. – № 1. – С. 8–21.

6. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб.: Изд-во Группа «Евразия», 1999. – 479 с.

7. Методика «Ценностные ориентации» М. Рокича / отв. ред. А. Ф. Кудряшов // Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации. – Петрозаводск: Петроком, 1992. – С. 112–114.

8. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. – 368 с.

9. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.

10. Человек и его работа (социологические исследования) / под ред. А.Г. Здравомыслова, В.П. Рожина, В.А. Ядова. – М.: Мысль, 1967. – 276 с.

11. Hall C. S. Theories of personality / C. S. Hall, G. Lindsey. – N.Y.: Wiley, 1970. – 622 p.

Иванцова Н.Б. Методика исследования профессиональной направленности студентов-психологов.

В статье рассмотрена методологическая основа, ставшая основанием для выделения и включения в прогностическую модель индивидуально-профессионального развития студентов. Детально описаны этапы проведенного исследования, определены сведения про различные стороны анализированного явления, которое диагностировано разными способами, что позволило получить взаимодополняющие данные. Феномен профессиональной направленности студентов-психологов проявляется в номинативных показателях их мотивационной сферы, в развитии профессионально важных качеств и способностей, в функционировании ценностно-смысловой сферы личности.

Ключевые слова: мотивация, потребности, экспертная оценка, ценности, творческие (креативные) способности.

Ivancova N.B. A technique for investigation vocational orientation of psychology students.

The article sorts out the methodological foundation that has become a main thing for the student individual professional development prognostic model selection. The stages of the research are described in detail, data about different facets of the phenomenon being analyzed are determined, as well as diverse diagnostics that allows for complementing data to be gathered. Professional direction phenomenon for the psychologist students unveils itself in the nominative measures of their motivational spher, development of the professionally-relevant qualities and skills, in the functioning of the value-meaning sphere of the person.

Keywords: motivation, needs, expert opinions, values, creative abilities.

Методика дослідження життєвого сценарію «успіх»

Ільїна Ю.М.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

У статті презентується методика дослідження життєвого сценарію «Успіх», розроблена автором. Завданням методики є синтез окремих елементів ментальної моделі дорослої людини у психологічну модель життєвого сценарію, усвідомлення індивідуальних еталонних моделей по кожному запропонованому критерію життєвої успішності. Результативним підсумком ми бачимо створення проекту трансформації ментальної моделі у більш успішну, адаптовану до особистісних властивостей, вікових, гендерних і соціальних аспектів життєдіяльності респондента.

Ключові слова: Авторська методика дослідження життєвої успішності, психологія успіху, успішність, життєві сценарії.

Постановка проблеми

В процесі проектування дистанційного курсу психологічних компетенцій успішності [http://www.psy-science.com.ua/department/oklad.php?mova=ua&scho=_ua/knopki/konfer-2010/index.php] ми зіштовхнулись з проблемою самовизначення, усвідомлення дорослою людиною власної ментальної моделі в цьому аспекті. Очевидно, що формувати проект змін, трансформацій ми маємо на реальній психологічній моделі життєдіяльності, що керує поведінкою індивіда сьогодні. У зв'язку з цим метою нашої подальшої праці стало віднайти методику, за якою можливо буде свідомо керувати власною ментальною моделлю життєвої успішності. Це включає розробку теоретичної та практичної моделі успіху, а також дистанційного курсу розвитку психологічних компетенцій життєвої успішності дорослих.

Існуючі тести та опитувальники не дають можливості створити методику дослідження, яка б сприяла виділенню інструментарію для усвідомлення життєвого сценарію, моделі, та визначенню засобів трансформації ментальної моделі у більш адаптивну, успішну, результативну. Існують тести, які можна було б використати для діагностики тих чи інших елементів, але не для всього комплексу. З іншого боку, комплексність, як задача, здається нам важливою, тому що створення науково обґрунтованої, валідної комплексної методики дослідження життєвого сценарію допоможе вже самим фактом його використання, навіть без подальших розробок методу впливу – через усвідомлення власної ментальної моделі, її «білих» плям, з переліком можливостей для змін та блокіраторами – полями «комплексів». Інакше кажучи, сама методика має

бути психокорегуючим засобом, через високий рефлексивний вплив, усвідомлення власного життєвого сценарію та аспектів, які роблять його не таким успішним, як хотілося б людині. А програма впливу, побудована на якісних вихідних даних, прогнозовано буде більш результативною.

Тож наша розвідка має на меті опис нашого дослідження, труднощі, з якими ми зіткнулися, та досягнення. Дана методика дослідження буде корисною для психологів, тренерів СПТ-направленості, бізнес-тренерів та освітян.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

В результаті дослідження ми виділили у дорослої особи розумову модель життєвих виборів, що відповідає за досягнення/недосягнення успішності. Вона складається з таких субмоделей:

1. Первинні ментальні моделі – матриця ментальної моделі, історичне коріння, яке поєднує родинні моделі, засвоєні у докритичному віці, та рішення, які вже витіснено з зони усвідомлення, але вони керують поведінкою надалі,

2. Філософсько-релігійні коріння моделі, тощо;

3. Гендерні, статеві моделі: протомоделі, та антисценарії про свій та протилежний гендер;

4. Вікові особливості, які мають найбільш плинний характер;

5. Соціальні моделі: фінансова модель, комунікативні моделі, та ін.;

6. Моделі розвитку, від індивідуальних ініціюючих факторів, до ціннісно-мотиваційної карти розвитку та життєдіяльності;

7. Психофізіологічна та фізіологічна складова: від психосоматичного малюнку до базових емоційних станів, акцентуацій-невротизацій, темпераменту, тощо;

8. Так звана «сцена» особистості – демонстративна модель особистості – це псевдо- модель, ідеальні метамоделі, мій псевдосвіт – збірна декларативна частина ментальної моделі дорослого, ми б назвали цю частину «кладовище еталонів», за якими «робиться життя», але які не є адаптивними, чи втілюваними конкретно особою, інколи такі моделі є навіть небезпечними, але найчастіше неусвідомленими.

Потрібним є якісний інструментарій для усвідомлення, «збірки» власних субмоделей ментальної моделі. Субмоделі мають як універсальні принципи, які можуть бути типізовані; так й індивідуальні, що можуть бути лише усвідомленими за допомогою проєктивних методик та експертних пояснень.

Нами розроблено комплексну методику дослідження життєвого сценарію «Успіх» (КМДЖС «Успіх») на базі класичного та сучасного психологічного інструментарію, практичного досвіду та власних доробок. Теоретичною основою розробки є філософські, фізіологічні та психологічні теорії Аристотеля, Гіппократа, Піфагора, Ф. Бекона, К.Г.Юнга,

А.Адлера, Е.Еріксона, Л.Бурбо, І.Малкиної-Пих, А.Менегетті, Д. Бромлей, використані також підходи Л.Колберга, М. Рубнера, В. Бунака, Д. Ельконіна, Р.Дальке, Д.Дитріх, Г. Крейга, Н.Чомського, Р.Бейлі, та інших фахівців.

Методика дослідження (надалі для зручності ми будемо називати її КМДЖСУ) має модульну структуру, кожен модуль має свою назву. Ми називаємо ці модулі субтестами (назва робоча). Всі елементи-субтести КМДЖСУ (з 1-го по 10-й) виходять з розробленої нами п'ятифакторної моделі успіху (універсальні критерії у визначенні моделі успіху: суб'єктивне відчуття задоволеності життєдіяльністю та її результатами по п'яти базових рівнях: фінансовий стан, емоційний базовий ресурс, стан здоров'я, афективні і професійні стосунки/здатність встановлювати конструктивні взаємовідносини, здатність змінювати поведінку (побутова форма – здатність вчитися) [15]. Нумерація елементів відповідає номерам субтестів КМДЖСУ. Схему методики представлено на Мал. 1.

Паперова версія методики апробована протягом 2006-2010 років, з 350 учасниками тренінгових програм експериментальної площадки, комерційних установ, з якими підписано договори про співпрацю. Дослідження проводилося добровільно у складі навчальних блоків. 23 особи стали учасниками лонгітюдної групи, на якій ми перевіряли точність даних на протягом 3,5 років, тестування даної групи проводилося з кроком у 12 місяців. Дані прогнозів та вихідних моделей виявились точними на 87% . В ході дослідження 100% респондентів відмітили високе прикладне значення КМДЖСУ, найбільш значущими стали такі результати (наведено неранжовано):

1. Усвідомлено власні блокуючі субмоделі, в більшості випадках після даного дослідження людина надовго залишалася під впливом отриманих результатів, Цікаво, що зі 100% респондентів 80% замислились над необхідністю змін (група А), а 20% (з тих 80%) здійснили трансформаційні дії (ми розглядаємо цю групу, як групу з високою готовністю до змін – група Б);

2. Усвідомлено психосоматичний портрет (тут група А склала 60%, група Б – 10%);

3. Усвідомлено фінансову модель (група А – близько 95%, група Б – близько 20%);

4. Відрефлексовано комунікаційну карту (група А – 70%, група Б – 30%);

5. Вікова модель стала важливим результатом для 100% респондентів, тут мав місце цікавий результат: прийняття своєї моделі у більш ніж 90% респондентів, та суб'єктивне відчуття полегшення від знання цієї моделі, тож ми виділили вікову модель як окремий навчальний модуль у нашому ДКР «Успіх».

Інші результати також мають досить високі оцінки значущості респондентів. Оцінювання проводилося постановкою з пропозицією ранжувати субтести від 1 до 10, та надати вагу (від 1 до 10 кожному субтесту) за критеріями:

- Значущість результатів – вимагає замислитись, сильна емоційна реакція;

- Цінна нова інформація, просто цікаво;
- Мотивує до змін, хочу діяти негайно;
- Деструктивно, зниження настрою, демотивація;
- Інше (що саме?). Це поле для відповіді використали більше 15% опитаних, більшість відповідей була перефразуванням попередніх фраз чи поєднанням варіантів (наприклад, негативна емоція + хочу діяти).

В кожній групі респондентів відзначалася деяка складність процесу самостійної обробки результатів, на базі виправлень ми зробили певні корективи в інструкціях. Складним було також те, що інтерпретування проєктивних методик залежить від професійної підготовки того, хто проводить дослідження, тому ми допрацювали саме ці проблемні зони. Після внесення коректив, ми запрограмували нашу методику, наразі ми викладаємо її у відкритому дистанційному розвивальному курсі «Успіх», курс буде доступним широкому загалу вже у 2012 році, частину субтестів відкрито з вересня 2010 (адреса ДКР «Успіх» www.dlc-success.org).

Описання КМДЖСУ. На початку дослідження ми проводимо обов'язкову реєстрацію, формуємо базу даних по якісному дослідженню та для можливості повторного проходження методики через певний час, або після проходження Дистанційного Курсу Розвитку «Успіх» (ДКРУ). Проект розвитку – власний курс навчання формується саме за результатами КМДЖСУ. Паспорт учасника має в собі такі питання:

1. ПІБ, потрібно для подальшої ідентифікації та сертифікатів, свідоцтв;
2. Стат. Вік. Соціальний статус – з запропонованими для вибору опціями;
3. Фінансовий статус. Оскільки це питання делікатне, до того ж в нашому суспільстві відноситься до «табуєваних» у вигляді прямих питань, то ми пропонуємо 6 варіантів, які дозволяють обрати відповідь, що матиме значення для бази, але не вимагає надмірної відкритості. Запропоновано шість рангів – від «вистачає на всі необхідні, бажані речі та розкоші» до «Живу за чужий рахунок, в боргах». Судячи з відповідей, ми знайшли вірне рішення, тому що респонденти відповідають на це запитання без побоювань, близько 64% наводять запропоновані цифри поряд – у полі для введення тексту: «Впишіть суму, якої б вистачило в Україні для даної позиції» (необов'язкова опція).

4. Освіта, вчена ступінь, кількість дипломів про вищу освіту.

5. Місцезнаходження, тип поселення, кількість проживаючих;

6. Сімейний стан, наявність дітей;

Та певна маркетингова інформація – наприклад: хто порекомендував вам наш курс, чи як ви знайшли даний сайт.

Рис.1. Модель життєвих виборів особистості

Такі питання дозволяють нам створити портрет наших респондентів, вдосконалювати наші методи під конкретну аудиторію. Реєстраційні дані пов'язані з усіма субтестами.

1 субтест КТЖСУ. Назва «Арифметика життя». Завданням субтесту є усвідомлення власної фінансової ментальної моделі (аспекти: динаміка та рівень). Тест побудований на усвідомленні моделей поведінки у зароблянні, зберіганні фінансових статків, витратах, несвідомо дозволеній фінансовій динаміці (чи закладено в мою модель дозвіл на зростання та

розмір зростання; дозвіл базується на інтегрованих еталонних моделях і рішеннях, які людина робила у дитячому та підлітковому віці, коли формується власна еталонна фінансова модель), дані можливо порівняти через певний проміжок. У результаті учасник має власний вирахований дозвіл фінансової динаміки, та тип мислення в аспекті рівня фінансових досягнень (від службовця до інвестора). Дана методика є унікальним, психологічно обґрунтованим тестом. За даними наших учасників, він має великий емоційний вплив, навіть через декілька років людина згадує про мотиваційний вплив – поштовх до змін. Також високим є процент запиту на зміни своєї моделі. Цікавим нам здався також такий результат: до 5% учасників відмітили, що проходження даного тесту заспокоїло їх, навіть застерегло від невдоволення, тому що людина усвідомила, що досягла саме того рівня, якого прагла.

2 субтест КТЖСУ. Назва «Комунікативна карта». Цей субтест дозволяє визначити ефективність комунікаційних компетенцій, результатом чинником яких є здатність до встановлення, збереження та розвитку конструктивних, розвивальних стосунків. Учасник за запропонованою схемою може визначити ефективність контактів у ближньому, афективному та соціальному оточенні, а потім співвіднести долю результативних контактів з такими, які є фруструючими, регресивними, та визначити причину таких стосунків. Це дозволяє змінити поведінкову модель, підвищує психологічну готовність до навчання, трансформацій, та власну відповідальність за побудову комунікацій. В результаті учасник отримує «комунікативну карту» та рекомендації з покращення ситуації, еталонні експертні статистичні оцінки, що є додатковою платформою для змін.

3 субтест КМДЖСУ, психотравмуючий досвід. Назва «Життєвий багаж». Завданням субтесту є усвідомлення власного комплексуального профіля, поведінкових патернів, побудованих на психотравматичному досвіді, тому що на формування моделі життєвого успіху великий вплив, згідно до результатів нашого дослідження, чинить власний досвід, особливо в емоційних сценах. На додаток, за статистикою, негативно-забарвлені, травмуючі «сцени» мають на порядок вищу вагу у порівнянні з позитивними. Часто висновки-рішення витісняються, та можуть бути визначені через дію копінгових механізмів (англ.: *coping, coping strategy*) це те, що робить людина, аби подолати (*to cope with*) стрес. Субтест направлено на створення комплекс-карти (психологічні комплекси та улюблені захисні механізми) за К. Хорні та З. Фрейдом, використані також розробки Л.Бурбо з її п'ятьма травмами та психологічними захисними масками [6]. Наразі триває збір кількісних даних. Карта поєднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії, що їх людина

використовує в повсякденному житті. Усвідомлення своєї карти психотравм, своїх копінгових стратегій та розуміння, що цим можна керувати, змінювати, також додає людині психологічного ресурсу, покращує якість життя. Субтест побудовано у проективно-технологічній парадигмі, людина складає опис власного життя у вигляді «лего-конструктора», вибираючи частини з бази даних: казок, описів травмуючих ситуацій (використано мотиви за В. Тамбергом, Л.Бурбо та власна база побутово-соціальних ситуацій), описи моделей з світових та вітчизняних кінофільмів, літературних персонажів, тощо [6, 34]. У результаті тестування людина отримує власний збірний «лего-сценарій» з висновками-прогнозами, потім оцінює створений програмою сценарій та прогнози розвитку, побудовані за логікою вибраного твору, персонажу. Усвідомлення власного життєвого сценарію є корисним через яскраве висвітлення причин помилкових виборів, не результативних, руйнівних для даної особистості еталонів та створює мотиваційний поштовх до зміни сценарію, підвищення, чи виховання відповідальності за власну долю, за авторство власного сценарію.

4 субтест КМДЖСУ, назва «Родинні ролі». Родинні ролі впливають на життєвий сценарій найсильніше, тому є важливим усвідомлення їх. Для визначення родинної карти ми використовуємо теорію А. Адлера, А. Менегетті та власні розробки, де важливими є порядок народження, родинні, так звані «перші сцени» та поведінковий родинний профіль аналогічної та протилежної статі. Учасник обирає з переліку власний порядок народження (єдина дитина, друга, третя дитина, остання, т.і.), тип первинних сцен, родинні типажі та отримує опис, прогноз поведінки та рекомендації щодо посилення власної позиції [1, 25].

5 субтест КМДЖСУ, назва «Вікова модель» Життєвий сценарій успішності людини вочевидь пов'язаний з віковими аспектами, за нашими дослідженнями більше 60% респондентів відмічають вік як координати життя, цитуємо: успіх приходить з 30 до 40 років, у 20-30 років успіхом є виконання «обов'язкової життєвої програми» – обрати професію, створити родину, фінансово забезпечувати її. Начебто вірно, але важливим є розуміння індивідуального шляху, якісне управління власним часом життя, що вимагає і розширити рамки, і, водночас, виставити «точки перевірки». Засмучує, що у моделі нашого суспільства не враховується психологічний вік, що наша вікова модель часто-густо домінує над нашими бажаннями. Тому важливим і корисним є даний тест, який ми створили на базі теорій К.Юнга, Е.Еріксона, досліджень Крейга, філософських джерел та власних доробок. Субтест ознайомлює з «психологічними реле» нашої психіки (це 1-3-5-7-9-11-22 річні цикли), розширює горизонти майбутнього (за К.Г.Юнгом, наприклад, психологічна юність – період розвитку, триває до 63 років), дає

можливість створити карту розвитку та досягнень, дає розуміння психологічно складних періодів життя та рекомендації щодо покращення самовідчуття у будь-якому віці (наша модель охоплює вік від 7-ми років до 88. (Для старшого віку поки що одержано мало результатів досліджень, але ми сподіваємось, що їх буде достатньо через деякий час) [41, 18, 53]. Також у тесті є цікавинка – можливість порівняти психологічні науково обґрунтовані положення з положеннями древніх мислителів – від Аюрведи (стародавнє індійське положення про гармонійність людини) до Аристотеля, Соломона. Субтест важливий ще й тому, що подібних науково – обґрунтованих методик для дорослих та людей похилого віку дуже мало.

6 субтест КМДЖСУ, назва «Карта здоров'я». Завдання даного субтесту полягає в ознайомленні людини з біолого-фізіологічними засадами успішності, так би мовити успішності власного тіла, та в усвідомленні адекватних методів впливу для поліпшення ситуації у сфері власного здоров'я. Тест побудовано з використанням розробок А.Айзенка, Д. Бромлея, В. Бунака, Л.Бурбо, І. Малкіної-Пих, А.Менегетті, Л.Колберга, Е.Кречмера, І.Павлова, Б.Теплова, У.Шелдона. Логіку субтеста вибудовано у проектно-технологічній парадигмі: спочатку людина створює проект власної фізичної успішності, потім проходить діагностику за картою психосоматики, де отримує власний психосоматичний профіль з психологічними причинами такої ситуації, психологічні рекомендації щодо покращення ситуації. Після цього визначає формулу свого темпераменту (стале об'єднання індивідуальних динамічних особливостей особистості, тип нервової системи, який визначається співвідношенням основних властивостей нервової системи: сила, врівноваженість та рухливість процесів збудження та гальмування. Саме з цією частиною нашого субтесту пов'язано авторський підхід щодо типу та формату навчання, розвитку, трансформацій як у нашому курсі, так і в інших ситуаціях, бо темперамент відповідає за швидкість сприйняття, мислення та довготривалість утримання уваги, легкість переключення, темп та ритм будь-якої діяльності, інтенсивність психічних процесів тощо [36].

7 субтест КМДЖСУ, назва «MvsЖ». Субтест дає можливість вибудувати власний гендерний профіль за формулою індивідуального поєднання маскулінності, фемінінності та андрогінії. Субтест побудовано класичним методом – вибір відповіді із запропонованих варіантів. У результаті ми отримуємо п'ять типів формул (перше слово – біологічний ключ, друге – соціально-психологічний): жінка-фемінінна, жінка-маскулінна, чоловік-маскулінний, чоловік-фемінінний, ч/ж-андрогінія (психологічна андрогіність вимагає високих показників і по фемінінності, і по маскулінності, що дозволяє менш жорстко дотримуватися статево

рольових норм та вільно переходити до «жіночих»/ «чоловічих» видів діяльності) [17]. Разом з власним гендерним типом людина отримує можливість усвідомлення власного еталонного гендерного стандарту за нашою методикою, та малюнок власної поведінки у міжстатевих відносинах. Даний субтест є важливою складовою сценарію людини, за нашими дослідженнями найбільше «білих плям» у наших респондентів знаходилося в родинних, фінансових та гендерних картах.

8 субтест КМДЖСУ, назва «Мотиваційно-ціннісна карта», психотип. Даний субтест побудовано на унікальних розробках А.Н.Чомського (A.N. Chomsky), допрацьованих Р.Бейлі, та нашій адаптації даної моделі. На наш погляд, методика LAB-profile (language and behavior) є найкращою для визначення мотиваційно-ціннісного профілю людини, через те, що вона захищена від соціально-очікуваних відповідей, несвідомого чи свідомого викривлення інформації. Ми використовуємо частину методу, саме його мотиваційні метапрограми (так називаються фільтри методу), які з високою вірогідністю дають можливість прогнозувати власну поведінку у різних контекстах: робочому, особистісному та ін. Усвідомлення власних реальних цінностей дає можливість будувати життя з їх урахуванням, та, за результатами наших фокусних груп, зменшують кількість життєвих помилок. В результаті проходження субтесту людина отримує власний профіль, рекомендації щодо гармонізації власного життя, пов'язані з її профілем [44, 45, 46, 15].

9 субтест КМДЖСУ, назва «Емоційна карта». Емоції та почуття людини обумовлені соціальними умовами існування та мають особистісний характер, вони є важливою складовою життєдіяльності, що сигналізують про сприятливі та несприятливі стани організму, психіки. Успішністю у цьому контексті ми вважаємо такий ресурсний стан, котрий дозволяє підтримувати життєву активність на бажаному рівні, мати такий конструктивний настрій, котрий робить життя кращим. Субтест побудовано з декількох тестів, які вибудовують емоційну карту у чотирьох емоційних станах: настрої, афекти, стреси, фрустрації, пристрасті. Для визначення звичних емоцій (суб'єктивні переживання, що є сигналом сприятливого/успішного чи несприятливого стану організму, психіки) ми використовуємо модифіковані нами тести десяти базових емоцій К. Ізарда та шкалу емоцій Р. Хаббарда з власними доповненнями. Також ми доповнили ці тести діагностикою на формулу почуттів (стенічні – такі, що збуджують активність) та астенічні (знижують активність, пригнічуючі). Емоції та почуття важливо розпізнавати, бо вони є станами психіки, які детермінують поведінку, поступки, діяльність людини, якщо емоції (зовнішня сторона проявів людини) та почуття (переживання, внутрішня сутність, впливають на духовність) є сталими деякий час, це впливає на зміну в будь-який бік – підвищення життєвої успішності, або

навпаки. В цій частині нашої комплексної методики ми також використовуємо тест на емоційний інтелект наших англійських колег (наразі ми ведемо переговори про дозвіл перекласти та використовувати російськомовний варіант тесту. http://www.queendom.com/tests/access_page/index.htm?idRegTest=1121)

10 субтест КМДЖСУ, назва «Псевдомодель, сцена». Дана частина нашої методики дозволяє усвідомити репрезентативну частину власної моделі, яку найчастіше ми «носимо» у соціумі, ту, яку ми часто називаємо власною моделлю. Псевдомодель людини складається з еталонів, які людина обрала на протязі життя, це збірна декларативна частина ментальної моделі дорослого, ми інколи називаємо цю частину моделі «улюблене кладовище еталонів», за якими «робиться життя». Важливо аби частина результативних моделей була у процентному відсотку більша за частину неадаптивних, нерезультативних. Також у формулі псевдомоделі ми вимірюємо процент трансформаційних моделей (точка ініціації змін), який повинен бути не меншим, ніж нормативний, у кожному віці. Цей субтест є інтегруючим, він оцінює також результати попередніх субтестів, тому його проходять після проходження усього розробленого нами комплексу КМДЖСУ. Субтест побудовано у проектно-технологічній парадигмі.

Висновки

У статті подано огляд нашої методики дослідження життєвого сценарію «Успіх». Після кожного блоку учасник має можливість висловити своє ставлення до результатів, що також є статистичною базою для подальших розробок. Заповнення усіх субтестів є обов'язковим, якщо учасник хоче отримати свій максимально повний життєвий сценарій, свою модель життєвих виборів, в іншому разі людина обирає субтести на власний розсуд. Але це не дає допуску до навчання у нашому дистанційному курсі. За статистикою «паперового» проходження, КМДЖСУ викликав майже стопроцентну зацікавленість у наших респондентів. Це, звісно, може бути викликано ще й високою довірою до нашої дослідницької групи, але має і своє статистичне значення. Дослідження показало, що інколи є складним розділити життєву модель на чіткі прошарки, тому, досліджуючи власну ментальну модель з різних точок зору, приділяючи увагу всім акцентам, ми отримуємо більш якісний результат – повну модель власного життєвого шляху, життєвий сценарій, з ймовірно відсутніми, або зведеними до мінімуму «білими плямами» на цій карті. Після завершення бета-тестування запрограмованої методики (пілотне дослідження), буде розпочато кількісний аналіз на порталі нашого дистанційного курсу.

Список використаної літератури

1. Адлер А. Понять природу человека. – СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1997. – 256 с.
2. Аристотель. О Душе. Сочинения в 4 т. Т. 1. – М.: Мысль, 1976. – С. 371-448.
3. Баландин Р.К. 100 великих гениев. – М.: Изд-во Вече, 2010. – 480 с.
4. Бирн Дж., Уэлч Дж. Джек. Мои годы в GE. (2-е издание). – М.: Изд-во Манн, Иванов, 2007. – 512 с.
5. Бунак В. В. Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным. – М.: Наука, 1965. – 416 с.
6. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой/(Пер. Трилиса В.). – М.: Гелиос, 2001. – 192 с.
7. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. – М.: Изд-во Эксмо-Пресс, 2001. – 480 с.
8. Гоббс Т. Основы философии. Часть 2. О Человеке. Сочинения в 2 т. Т.1. М.: Мысль, 1989. – 622 с. – (Филос.насл. Т.107.)- С.219-270.
9. Гиппократ. Избранные книги / (Пер. с греч.). – М.: Биомедгиз, 1936. – 736 с.
10. Дальке Р. Кризис как шанс начать жить лучше. – СПб.: ИГ «Весь», 2006. – 150 с.
11. Декарт Р. Рассуждение о методе. Сочинения в 2 т. Т. 1.- М.: Мысль, 1989. – 654 с.
12. Дернер Д. Логика неудачи. – М.: Смысл, 1997. – 244 с.
13. Изард, Кэррол Эллис. Психология эмоций. / (Пер. с англ.). – СПб.: ПИТЕР, 1999. – 460 с.: ил.
14. Ільїна Ю.М. СМД-тренінг по трансформації ментальних (розумових) моделей дорослих: Методичний посібник для проведення тренінгу «Управління змінами». – К.: ЦТІ, 2007. – 80 с.
15. Ільїна Ю.М. Успішні люди змінюються самі. // День. – 2010. – № 103. – С. 6
16. Исаева О.Г. Лидеры мирового бизнеса. – М.: Изд-во АСТ–Астрель–Транзиткнига, 2006. – 480 с.
17. Кон И.С. Введение в сексологию: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Олимп, ИНФРА-М, 1999. – 288 с.
18. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. 9-е изд., – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
19. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – С. 1, 13-20, 23-28, 35-39.
20. Литвак Б.Г. Бизнес-лидеры. Технология успеха. – М.: Изд-во Дело, 2005. – 412 с.
21. Литвак Б.Г. Великие управленцы. Мастер-класс. – М.: Изд-во Экономика, 2003. – 526 с.
22. Личности. – К.: Изд-во Издательский дом личности, 2009, – Выходит раз в два месяца
23. Луканин Р. К. «Органон» Аристотеля. – М.: Наука, 1984. – 303 с.
24. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика. – М.: Эксмо, 2008. – 1024 с.
25. Менегетти А. Проект «Человек». – М.: ННБФ «Онтопсихология», 2005. – 336 с.
26. Небылицын В.Д. Темперамент. // Психология индивидуальных различий. Тексты. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 153–159.
27. Плутарх. Избранные жизнеописания. (В двух томах. Т.2). – М.: Изд-во Правда, 2987. – 560 с.

28. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Трактаты. Диалоги. Изречения. – М.: Изд-во АСТ, 2004. – 960 с.
29. Попов Н.В. Монархи Европы. – М., 1996. – 408 с.
30. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс, 1983. – 604 с.
31. Поппер К. Неоконченный поиск. Интеллектуальная автобиография. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
32. Рыжов К. Все монархи мира. Россия. – М.: Вече, 1998. – 640 с.
33. Семашко И. 100 великих женщин. – М.: Изд-во Вече, 2004. – 576 с.
34. Тамберг В., Бадьин А. Классификация мотивов потребителя // <http://newbranding.ru/articles/old-articles/motivations>
35. Тарле Е. В., Талейран. – М.: Изд-во Высшая школа, 1992. – 360 с.
36. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Педагогика, 1961. – 312 с.
37. Фельдман Я. Основы общей теории человека. // <http://jfeldman.narod.ru/moscow20.htm>
38. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. (Перевод Чернышевой Л.А.). – Мн.: «Коллегиум», 1992. – 253 с.
39. Фукидид. История. В двух томах. Т.2. – К.: Изд-во София, 1994. – 408 с.
40. Эльконин Д.Б. Проблема периодизации психического развития // Тезисы Всесоюзного съезда психологов, Т 1. – М., 1968.
41. Юнг К.Г. Психологические типы / (Пер. Лорие С. под ред. В. Зеленского). – СПб.: Азбука, 2001. – 736 с.
42. Якокка Л. Карьера менеджера. – К.: Изд-во Попурри, 2007. – 544 с.
43. Berg C.A., Meegan S.P., Deviney P.P. A social-contextual model of coping with everyday problems across the lifespan // International Journal of Behavioral Development, Vol. 22 No. 2, June, 1998. – pp. 239-261.
44. Chomsky N. Language and thought. – Wakefield, R.I.: Moyer Bell, 1993. – 94 p.
45. Chomsky N. Three models for the description of language. - Information Theory, IRE Transactions on, Vol. 2, No. 3, January 06, 2003. – pp. 113-124.
46. Chomsky N. Syntactic Structures. – Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co, KG, 2002. – 117 p.
47. Compas B. E. An agenda for coping research and theory: basic and applied developmental issues // International Journal of Behavioral Development, Vol. 22 No. 2, June, 1998. – pp. 231–237.
48. Coyle D. The Talent Code: Greatness Isn't Born. It's Grown. Here's How. – Psychology, 2009. – 256 p.
49. Dweck, Carol S. Mindset: The New Psychology of Success. – N.Y.: Ballantine Books, 2006. – 288 p.
50. Dweck, Carol S. Self-theories: Their role in motivation, personality and development. – Philadelphia, PA: Psychology Press, 2000. – 212 p.
51. Elliot, Andrew J., Dweck, Carol S. Handbook of competence and motivation. – Education, 2005. – 704 p.
52. Erikson, E. Identity and the life cycle. – N.Y.: Norton, 1980. – 219 p.
53. Frydenberg E. Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges. – N. Y., etc.: Oxford University Press, 2002. – 253 p.
54. Kohlberg L. Stage and Sequence: The Cognitive Developmental Approach to Socialization // (Ed.) Goslin D.A. Handbook of Socialization Theory and Research. – Chicago, 1969.

55. Kraus, Stephen J. Psychological Foundations of Success: A Harvard-Trained Scientist Separates the Science of Success from Self-Help Snake Oil. – 198 p.
56. Lazarus, R.S. Emotion and Adaptation. – N. Y., etc.: Oxford University Press, 1991. – 576 p.
57. Lippmann, W. Public Opinion. – Transaction Publishers, 1991. – 427 p.
58. Lippman, W. Liberty and the News. – N.Y.: HARCOURT, BRACE AND HOWE, 1920. – 104 p.
59. Lippman, W. The Phantom Publik. – Transaction Publishers, 1993. – 195 p.
60. Lippman, W. A Preface to Morals. – Transaction Publishers, 1985. – 348 p.
61. Lippman, W. The Good Society. – Transaction Publishers, 2004. – 402 p.
62. Russell B. The Conquest of Happiness. – London: Allen & Unwin, 1930. – 192 p.
63. Russell B. *The Analysis of Mind* (Essays). – 1921. – 220 p.
64. Seligman, M.E. Learned Optimism. – NY.: A.A.Knopf, 1991. – 319 p.
65. Tavris C., Aronson E. Mistakes Were Made (But Not by Me): Why We Justify Foolish Beliefs, Bad Decisions, and Hurtful Acts. – N. Y.: Houghton Mifflin Harcourt, 2008. – 304 p.
66. Waitlley, D. Psychology of Success: finding meaning in work and life. – N.Y.: McGraw-Hill, 2004. – 404 p.

<http://ru.wikipedia.org/>

<http://www.great-biografy.ru/>

<http://persons-info.com/>

<http://www.ru-people.info/>

<http://misli.eboot.info/>

Ильина Ю.М. Методика исследования жизненного сценария «Успех».

В статье презентована методика исследования жизненного сценария «Успех», разработанная автором. Задачей методики является синтез отдельных элементов ментальной модели взрослого человека в психологическую модель жизненного сценария, осознание индивидуальных эталонных моделей по каждому предложенному критерию жизненной успешности. Результирующим итогом мы видим создание проекта трансформации ментальной модели в более успешную, адаптированную к личным особенностям, возрастным, гендерным и социальным аспектам жизнедеятельности респондента.

Ключевые слова: Авторская методика исследования жизненной успешности, психология успеха, успешность, жизненные сценарии.

Ilyina J.M. Method of study the life scenario «success».

The psychological complex test is presented in the article. It was developed by Ilyina J.M. The aim of the test is to synthesize an adult person's individual elements of the mental model into a psychological model of the life scenario, and to develop individual reference models for each criterion of life successfulness (according to 5-criteria model of life success by Ilyina J.M.). Also the aim of the test is to develop the basis for awareness of the model

and to develop the project of mental model transformation into more successful and adapted to individual features, age, gender and social aspects of life of an individual.

Keywords: Author's method of investigating life success, the psychology of success, success, life scenario.

ДОСЛІДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ СТОСУНКИ ЗАСОБАМИ ТРАНЗАКЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

Данилевський І.А.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

Статтю присвячено аналізу уявлень про дитячо-батьківські стосунки як важливого соціокультурального чинника, що обумовлює доцільність застосування методу транзакційного аналізу у вітчизняному психотерапевтичному просторі. Представлено основні поняття методу. Особливості уявлень про дитячо-батьківські стосунки описано мовою транзакційного аналізу. Наведено дослідницький інструментарій (модифікований опитувальник життєвого сценарію) та результати дослідження.

Ключові слова: транзакційний аналіз, соціокультурний чинник, уявлення про дитячо-батьківські стосунки, життєвий сценарій, культуральний сценарій, опитувальник життєвого сценарію.

Постановка проблеми

Докорінні зміни, що відбуваються нині у країні, торкаються не лише трансформації суспільних аспектів життя, пов'язаних з економічними, політичними, екологічним, інформаційними процесами, а й видозмінюють специфіку психологічних реакцій особистості на ці зміни. Свідченням останнього, на наш погляд, є зростання попиту на якісну психотерапевтичну допомогу, що пов'язане, своєю чергою, з усвідомленням потреб у ній. Розмаїття спеціалізованих напрямів, представлених нині в українському психотерапевтичному просторі, актуалізує необхідність професійної рефлексії та усвідомлення потенціалу кожного з них.

Психологічна практика демонструє широкий спектр звернень, пов'язаних зі складнощами у сім'ї або на роботі, страхами, залежностями, питаннями самореалізації та самостановлення, відчуттям самотності тощо. Однак аналіз глибинних мотивів та конфліктів клієнта дає підстави стверджувати, що за розмаїттям симптомів криються особливості ранніх стосунків між

дитиною та її батьками і той емоційно насичений образ дитячо-батьківських стосунків, який формується в цих відносинах.

Положення про вирішальну значущість дитячого досвіду для розвитку та функціонування особистості є центральним для психодинамічної психотерапії загалом (З. Фройд, Ш. Ференці, Д. Боулбі, Л. Люборські та ін.). Акцент ще більше увиразнюється у тих теоріях, де центральне місце надається саме розумінню й значущості стосунків та їх впливу на відносини клієнта з психологом й іншими людьми, зокрема, у теорії об'єктних стосунків (М. Кляйн, Д.В. Віннікот, Д.С. Шарфф, Д.Е. Шарфф та ін.) та у транзакційному аналізі (Е. Берн, К. Стайнер, Р. Ерскін, Х. Харгаден, Ш. Сіллз та ін.).

Останній напрям, з огляду на те, що він нині активно розвивається в Україні, потребує спеціальної уваги, оскільки психотерапія, як система допомоги, зазнає змін під дією різних соціальних, культуральних та етнічних складових. Найбільш актуальним, на наш погляд, сьогодні є дослідження соціокультуральних чинників застосування транзакційного аналізу у вітчизняному психотерапевтичному просторі, а саме: особливостей уявлень про дитячо-батьківські стосунки.

Великий масив праць, присвячений цій проблемі, створено у зарубіжній літературі, отже, він не враховує особливостей українського суспільства та культури. Вітчизняних науковців, що цікавилися питанням стосунків у контексті розвитку особистості з врахуванням соціокультурального аспекту, значно менше (З.Г. Кісарчук, Т.П. Юрченко, Л.О. Гребінь). В рамках транзакційного аналізу ця тема також рідко порушувалася, тому її обрано метою статті.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Основні поняття теорії транзакційного аналізу

Транзакційний аналіз – це теорія особистості та системна психотерапія, спрямована на розвиток і зміну особистості [11, с.375].

Теорія особистості, заснована на станах Я.

За Е. Берном, дитячі стани Его існують у дорослої людини як релікти, що можуть виявляти спонтанну активність і в нормальному стані. Загалом структура особистості розглядається ним як компромісне сполучення трьох органів: екстеропсихе, неопсихе й археопсихе. Ці органи феноменологічно й операційно виявляються в станах Его, що були названі, як:

– Родитель (стан, що вміщує у себе інтроектовані батьківські фігури та функціонально відповідає за процес ідентифікації);

– Дорослий (стан, функцією якого є сприйняття та випробування реальності);

– Дитина (стан, що вміщує і зберігає протягом життя релікти дитинства).

Ці стани на Рис. 1 позначено літерами Р, Д, М відповідно.

Перехід з одного стану Его у інший відбувається за допомогою переносу психічної енергії – катексису від однієї системи до іншої.

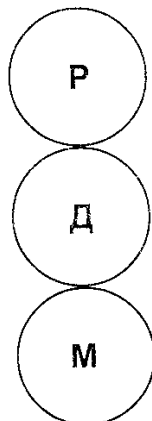

Рис. 1. Модель особистості, заснована на станах Я.

Сценарна теорія

Нині концепція сценарію, поряд із моделлю особистості, що заснована на станах Я, є центральною ідеєю ТА. За Е.Берном, життєвий сценарій – це «неусвідомлюваний план життя, що складається в дитинстві, підкріплюється батьками, виправдовується наступними подіями і завершується так, як було вирішено з самого початку». [11, с. 110]

Значення уявлень про дитячо-батьківські стосунки для формування особистості

З точки зору сучасних транзакційних аналітиків (Р.Ерскін, М.Кокс, В.Ламмерс), сутність особистості формується саме через дитячо-батьківські стосунки. У момент свого народження дитина не має досвіду, не має механізмів психологічного захисту або певних сформованих станів Его. Народжена дитина – це біологічна, але ще не психологічна сутність. Цю вроджену структуру у теорії ТА запропоновано називати *real self* (або *самість*). Як було вказано вище, ця структура є беззахисною. Для можливості взаємодії *real self* з оточенням та його захисту, необхідним є розвиток Его (Рис.2), що буде виступати посередником між самістю та світом.

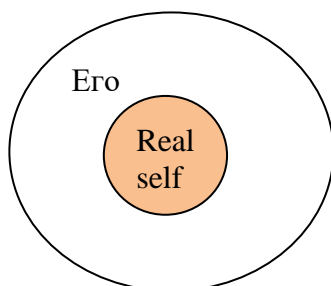

Рис.2. Real self та Его особистості.

Згідно з теорією, прийнятою в транзакційному аналізі, Его формується через взаємодію новонародженої дитини зі значущим іншим, тобто з людиною, що виконує функції піклування (найчастіше – з матір'ю).

Ті образи значущого іншого, що інтроєктує дитина, стають раннім Родительським станом Его, а свій власний досвід, який вона отримує у цій взаємодії, як відгук на інтроєкт, стає раннім Дитячим станом Его. Людина може описувати та сприймати свій власний досвід як «я», тобто як частину себе, а інтроєкт як «не-я», тобто якийсь голос, ідею, судження, що були запропоновані оточенням. Ранній Дорослий стан Его з'являється як результат опрацювання інтроєктів та власного досвіду. Але для новонародженого, що ще не має захистів та власних сил, звичайний, з точки зору дорослих людей, стимул, є стресовим. У такому разі, у нього може не вистачити енергії для того, щоб опрацювати та пережити новий досвід. Тоді сам стимул (інтроєкт) та досвід, не інтегруються у Дорослого, а лишаються як травма у Родительському та Дитячому станах Я відповідно. Таким чином виникає «зв'язка» Родительського і Дитячого станів Его, що несе в собі травмуючий, неінтегрований досвід.

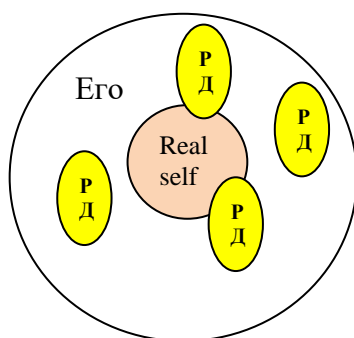

Рис.3. Его з травматичними Дитячо-Родительськими фіксаціями.

Якщо в Его таких «зв'язок» небагато, воно буде адекватно справлятися з ситуацією: давати можливість усвідомити стимул та аутентично відреагувати на нього (рис. 4а). Але, зі збільшенням кількості таких фіксацій, буде зростати вірогідність реакцій з травматичного досвіду. У такому випадку, стимул, що йде з навколишнього оточення, може не дійти до усвідомлення, якщо потрапить у таку травмовану зону, тобто, реальність буде спотворена а стимул не допущено до усвідомлення (рис. 4б).

Так само природній, аутентичний, стимул, що виникає у людини та потребує свого вираження, може бути зупинений такою травматичною фіксацією, і тоді людина буде обмежена у своїх спонтанних та інтимних проявах (рис. 4).

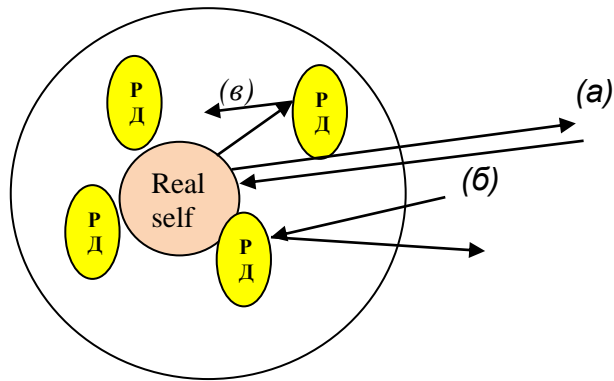

Рис.4. Можливі реакції на стимул:

- (а) усвідомлення стимулу та аутентична реакція;
- (б) обмеження усвідомлення (спотворення реальності);
- (в) обмеження інтимності або спонтанності.

Оскільки метою транзакційного аналізу є допомога особистості у досягненні автономії, яка полягає у відновленні трьох якостей: усвідомлення, спонтанності та інтимності, цього можна досягнути через допомогу Его у пропрацюванні та інтеграції Дитячо-Родительських фіксацій.

Суб'єктивно, людина переживає ці фіксації як комплекс уявлень (імаго) про себе та про значущих інших у стосунку. Таке уявлення, звичайно, супроводжується витісненими потужними почуттями гніву, смутку, страху, тощо. Таким чином, досліджуючи особливості уявлень клієнтів про дитячо-батьківські стосунки, ми отримуємо інформацію для подальшої психотерапевтичної роботи, аналізу трансферу, а також психологічних ігор та сценарію, що базуються на цих фіксаціях.

Залежно від віку дитини під час формування того чи іншого травматичного стосунку в Его, ці «зв'язки» Дитячого та Родительського станів можна умовно поділити на ранні (від моменту народження до трьох років) та пізні (старше трьох років). Для ранніх уявлень про дитячо-батьківські стосунки характерними є, як правило, слабка диференціація, або навіть злиття частин «я» і «не я», коли людина не в змозі розрізнити свій досвід, або свої почуття від настанов або почуттів іншого. Такий тип стосунку вважається належним до доедипальних, діадних стосунків [1]. Можна припустити, що так звані тяжкі особистісні розлади, до яких у транзакційному аналізі відносять шизоїдний, межовий та нарцистичний, мають саме ранні травматичні уявлення про дитячо-батьківські відносини.

Для пізніх уявлень про дитячо-батьківські стосунки характерним є більш чітке виділення свого власного досвіду та інтроєкту значимого іншого. У такому випадку людина зазвичай може пригадати травмуючу сцену, що була причиною даної фіксації. Такий тип стосунку можна віднести до едипального рівня, або до тріадних відносин [1].

Повертаючись до ідеї Д. і Т.Вайт про культуральний сценарій, ми можемо припустити, що існують певні, ґрунтовані на дефіциті альтернативних ідей, синтонні до культурального сценарію, особливості уявлень про дитячо-батьківські стосунки, тобто такі Дитячо-Родительські фіксації, що є типовими для вітчизняного соціокультурального простору, і тому не усвідомлюються як травматичні, хоча й заважають особистості в її досягненні автономії.

Використання модифікованого опитувальника життєвого сценарію для визначення особливостей уявлень про дитячо-батьківські стосунки

Основне завдання дослідження полягає у визначенні особливостей уявлень про дитячо-батьківські стосунки, як соціокультурального чинника, що впливає на застосування транзакційного аналізу у вітчизняному психотерапевтичному просторі.

Ми вважаємо, що для виконання завдання необхідною буде інформація про:

1. самооцінку особистості;
2. ранній вплив на особистість;
3. відношення респондента до батьків;
4. відношення батьків до респондента, згідно з його суб'єктивним баченням;
5. емоційний компонент уявлень про дитячо-батьківські стосунки.

Для отримання такої інформації було вирішено використати елементи опитувальників життєвого сценарію Е.Берна [2] та В.Голлоуея [15].

Оригінальний сценарний опитувальник Е.Берна складається зі 117 питань, розбитих на дев'ять розділів. Його метою є дослідження особливостей сценарію, починаючи від допологового впливу на особистість, та завершуючи неусвідомлюваними глибинними мотиваціями вибору психотерапевта.

З цього опитувальника було обрано 10 питань, що задовольняли б вимогам 1-5, наведеним вище.

В. Голлоуей розробив свій опитувальник для клінічного застосування транзакційного аналізу. Запропонований ним перелік містить 56 запитань, розділених на 3 категорії:

- ранній батьківський вплив;
- елементи життєвого плану;
- підготовка до психотерапії.

З першої та другої категорій опитувальника (ранній батьківський вплив та елементи життєвого плану) було обрано 19 запитань, які б давали найбільш вичерпну картину особливостей уявлень про дитячо-батьківські стосунки респондента.

Нижче наведено модифікований варіант опитувальника життєвого сценарію, що складається з 29 запитань, з коментарями щодо інформації, яку можливо отримати з відповідного питання.

Модифікований опитувальник життєвого сценарію

1. Яка ви людина? Опишіть себе. Бажано отримати короткий опис основних рис особистості та забезпечення підтримки рівня самооцінки за визначенням самого респондента. Це може надати численні значні підказки про життєві стилі, цінності, звичні стани Его. Часто клієнт демонструє звичну життєву позицію та первинні знецінення.

2. Що вам більш за все подобається у собі? Це питання надасть змогу побачити, чи є у клієнта позитивні уявлення про себе і в чому вони полягають.

3. Що вам більш за все не подобається в собі? Відповідь на питання надає інформацію про негативні уявлення та установки клієнта.

4. Ви були бажаною дитиною? Відповідь на це запитання дає можливість прояснити допологовий вплив на респондента. Якщо немає інформація, важливо дізнатись про фантазії.

5. Як мати віднеслася до вашого народження? Можливість отримати інформацію про імаго найперших стосунків.

6. Хто був присутнім при вашому народженні? Чи використовували для вашого народження кесарів розтин або накладення щипців? З відповіді можна отримати певну інформацію про можливість ранніх травм у житті клієнта.

7. Що відбувалось, коли вас годували грудьми? Як почувала себе мати, що вона казала в цей час? Можливість отримати інформацію про проходження оральної стадії розвитку, можливі фіксації у цей період.

8. Хто привчав вас до туалету та до використання горщика? Інформація про анальну стадію розвитку, можливі фіксації.

9. Як вас вчили користуватись горщиком та зводити до туалету; що при цьому казали? Що взагалі про це казали ваші батьки? Більш конкретизована інформація про анальну стадію розвитку. Отримання уявлень про батьківський вплив на цій стадії.

10. Коли ви були маленьким (маленькою), яке уявлення про самого себе навіювали вам батьки? Яким було ваше уявлення про себе, коли ви були маленьким (маленькою)? Дослідження усвідомлюваної частини образу дитячо-батьківських стосунків у респондента.

11. Який урок ви винесли для життя зі свого раннього дитинства? Інформація про ранні (сценарні) рішення.

12. Як оточуючі відносилися до вас у вашому дитинстві? Якими ви бачили інших людей? Дослідження більш розгорнутого кола стосунків, ніж у п.№10.

13. Коли ви були дитиною, чи не приймали ви рішень ніколи не скоювати певних вчинків або не виражати певних почуттів? Можливість отримати інформацію про «заборонені» дії або приховані почуття.

14. Якою людиною була ваша мати? У відповіді звичайно наводиться короткий опис особистості матері. Твердження респондента також надають уявлення про особливості стосунків з матір'ю. У випадках, коли матері не було, дізнаються про фантазії.

15. Якою людиною був ваш батько? Інформація по цьому пункту буде такою самою, як і в запитанні №14, але тепер стосовно батька.

16. Чи жив ще хтось з дорослих разом з вами до того часу, як вам виповнилося десять років? (Якщо так, коротко опишіть кожного з них). Причина питання полягає в тому, що інші дорослі, що також проживали разом, у роки раннього формування дитини, демонстрували досвід, відмінний від матері та батька, що також міг бути джерелом значних батьківських послань у формі заборон, контрценаріїв, програм, тощо. Отже, важливо отримати таку саме інформацію про цих людей, як і про біологічних матерів та батьків. Без сумніву, якщо у сім'ї були зміни, такі, як повторний шлюб з входженням зведених батьків або старших зведених сіблінгів, це також важливо дослідити. У такому випадку, можна дізнатись про їх вплив, задавши питання, аналогічні №17-23.

17. Яке було улюблене висловлювання про життя вашої матері? Це питання призначене для виявлення відношення до життя та до стосунків з людьми матері. Це надасть суттєву інформацію про батьківський вплив, що може проявлятися у заборонах, програмі або контрценарії.

18. Як ваша мати хвалила вас – що вона казала? Тут в нас є можливість прояснити, чи була прийнята похвала чи ні, більш того, яка саме похвала допускалася та в якій мірі, які були умови надання похвали?

19. Як ваша мати сварила вас – що вона казала? Подібно до запитання №18, відповідь надає інформацію, що більш специфічно стосується заборон та програм.

20. Які були її поради вам, як дитині? Тут, дуже часто, міститься контрценарна інформація, але, не слід обмежуватись тільки інформацією про контрценарій, оскільки можливо отримати інформацію, що буде також цінною для розуміння програми та заборон.

Запитання №21-24 стосовно батька мають на меті отримання такої саме інформації, що і в запитаннях №17-20. Слід пам'ятати також, що може знадобитись подібна інформація щодо інших дорослих, в залежності від відповіді на запитання № 16.

21. Яке було улюблене висловлювання про життя вашого батька?

22. Як ваш батько хвалив вас – що він казав?

23. Як ваш батько сварив вас – що він казав?

24. Які були його поради вам, як дитині?

25. Якщо вас карали, що вважалось м'яким покаранням, а що жорстоким? Було багато розмов про покарання дітей, але справжнім критерієм, з точки зору індивіда, є особистісне сприйняття того, яким було покарання – м'яким або жорстоким. Аналогічно, частота того або іншого може суттєво різнитись. Певну підказку також можна отримати з того, наскільки рано в житті людини стали застосовувати покарання і який період життя це тривало. Також можна отримати інформацію з того, які форми покарання використовує респондент, якщо він чи вона має дітей.

26. Яке покарання було найбільш частим? Тут можна здобути додаткову інформацію про форми покарання та реакції особистості на ці покарання.

27. Коли ви почуваетесь погано та незручно, які почуття ви відчуваєте найчастіше? Питання спрямоване на дослідження рекетних почуттів клієнта.

28. Які почуття, думки або відношення ви не проявляли в дитинстві? Це запитання ставлять, оскільки ми часто знаходимо, що діти мають почуття, думки або відношення, які вони дуже прагнуть проявити, але, кожного разу, коли це відбувається, їм кажуть, що це не дозволено. Дуже часто цей витіснений матеріал «покривається» рекетами або заміщуваними почуттями.

29. З якого віку в своєму житті ви пам'ятаєте подібні почуття? Ми можемо отримати інформацію про те, наскільки глибоко сховані подібні почуття. Вірогідно, що вони існували стільки, скільки людина сама пам'ятає себе.

Модифікований опитувальник життєвого сценарію може бути використаний у індивідуальній або груповій психотерапевтичній роботі, у формі діагностичного інтерв'ю або у форматі фокус-групи.

Результати емпіричного дослідження уявлень про дитячо-батьківські стосунки та їх обговорення

Діагностичне інтерв'ю (модифікований опитувальник життєвого сценарію) було проведено та обговорено у форматі малих груп загалом з 29 респондентами віком від 27 до 45 років.

Результати дослідження у переважної більшості респондентів показали занижений рівень самооцінки, що зумовлено образом дитячо-батьківських стосунків, які ґрунтуються на знеціненні себе та відсутності самоповаги.

Ці респонденти продемонстрували знецінюючу позицію Родительських інтроєктів. З цим пов'язані переживання меншовартості і сорому у Дитячому стані Я клієнтів. Звідси з'являється їх тенденція до симбіотичних стосунків, у які вони включаються з Родительської або Дитячої позиції.

На наш погляд, отримані результати дослідження дають можливість збагнути особливості уявлень про дитячо-батьківські стосунки у сучасному соціокультуральному вітчизняному просторі, а також пояснюють та окреслюють специфіку застосування транзакційного аналізу у консультативній та психотерапевтичній практиці.

Зокрема, вищезгадані особливості пропрацьовуються завдяки таким технікам ТА, як: речайлдінг, редесіжн, реперентінг, а також підходу Relational Approach в цілому.

Висновки

Аналіз глибинних мотивів та конфліктів клієнта вказує на вирішальну значущість раннього дитячого досвіду (зокрема, особливостей стосунків між дитиною та її батьками) на розвиток та функціонування особистості. Водночас психологічна практика нині потребує досліджень соціокультуральних чинників застосування зарубіжних методів психотерапії у вітчизняному психотерапевтичному просторі.

Завдяки представленому дослідженню виявлено синтонні до культурального сценарію особливості уявлень про дитячо-батьківські стосунки, а саме: такі Дитячо-Родительські фіксації, що є типовими для вітчизняного соціокультурального простору, і тому не усвідомлюються як травматичні, хоча й заважають особистості в її досягненні автономії.

З огляду на завдання дослідження модифіковано сценарні опитувальники Е.Берна та В.Голловея для дослідження особливостей уявлень про дитячо-батьківські стосунки.

Результати дослідження продемонстрували специфіку, що може бути ефективно вирішена завдяки таким технікам ТА, як: речайлдінг, редесіжн, реперентінг, а також підходу Relational Approach загалом.

Список використаної літератури

1. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии. – М.: «Когито-центр», 2002. – 256 с. (Современная психотерапия)
2. Берна Э. Групповая психотерапия. – М.: Академический Проект, 2000. – 464 с. – (Концепции: теории, традиции, инновации)

3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – СПб.: Лениздат, 1992. – 400 с.: ил.

4. Берн Э. Трансактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психиатрия / Пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2001. – 320 с. – («Концепции»)

5. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей. – М.: Академический проект, 2006. – 232 с. – («Психологические технологии»)

6. Винникот Д.В. Игра и реальность. – М., Институт общегуманитарных Исследований, 2008. – 240 с. (Серия «Современный психоанализ: теория и практика»)

7. Винникот Д.В. Маленькие дети и их матери. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 80 с. – (Библиотека психологии и психотерапии)

8. Дж.Прохазка, Дж.Норкросс. Системы психотерапии. Пособие для специалистов в области психотерапии и психологи. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2005. – 384 с. (Проект «Психологическая энциклопедия»)

9. Люборски Лестер. Принципы психоаналитической психотерапии: Руководство по поддерживающему экспрессивному лечению. – М.: «Когито-центр», 2003. – 256 с.

10. Психология и культура/ Под ред. Д.Мацумото. – СПб.: Питер, 2003. – 718 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)

11. Стюарт Й., Джойнс В. Основы ТА: Транзакційний аналіз. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 393 с.

12. Шарфф Джилл Сэвидж, Шарфф Дэвид Э. Основы теории объектных отношений. – М.: Когито-Центр, 2009. – 304 с.

13. Шитов Е.А., Ховрачев А.П. Теория пассивности Шиффов: обзор. // Вопросы ментальной медицины и экологии. – Т. 8, № 2, 2002. – С. 53-58.

14. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.: ил.

15. CLINICAL TRANSACTIONAL ANALYSIS WITH USE OF THE LIFE SCRIPT QUESTIONNAIRE. BY WILLIAM H. HOLLOWAY, M.D. Published by Holloway Books P.O. Box 917 Aptos, CA 95003

16. Cox, M., «The Relationship between Ego State Structure and Function: A Diagrammatic Formulation». Transactional Analysis Journal, 29, 1, 1999, 49-59.

17. Jerome D. White, PhD. Terry White, MA. CULTURAL SCRIPTING. Transactional Analysis Journal. 5:1, January 1975.

18. Pearl Drego. The Cultural Parent. Transactional Analysis Journal. Vol.13, Num.3, July 1983.

Данилевский И.А. Исследование представлений о детско-родительских отношениях средствами транзактного анализа.

Статья посвящена анализу результатов исследований особенностей представлений о детско-родительских отношениях, как важного социокультурального фактора, влияющего на применение метода транзакционного анализа в отечественном психотерапевтическом пространстве. Представлены основные понятия данного метода; особенности представлений о детско-родительских отношениях описаны

середствами транзакційного аналізу. Приведені дослідницький інструментарій (модифікований опросник життєвого сценарія) і результати дослідження.

Ключевые слова: транзакційний аналіз, соціокультурний фактор, представлення о детско-родительських відносинах, життєвий сценарій, культуральний сценарій, опросник життєвого сценарія.

Danilevskiy I.A. The study of representations about child-parent relationship, based on the methods of transactional analysis

The article deals with the results of the investigation of ideas about child-parent relationship as an important social and cultural factors that affects the applicability of the transactional analysis psychotherapy in Ukraine. The basic concepts of this method is presented. The notions of child-parent relationships as the core of transactional analysis are described. An exploratory tools (modified script of life questionnaire) and the results are considered.

Keywords: transactional analysis, socio-cultural factor, representation about child-parent relationship, life scenario, cultural script, the script of life questionnaire.

Психологічна допомога сучасній молоді у становленні духовно-моральних цінностей

Верещак Є. П.,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка
НАПН України

Стаття присвячена когнітивно-духовному діалогу психолога з учнівсько-молодіжною аудиторією. Подано фрагмент експерименту, який є константуючим і водночас психолого-коригуючим. Зроблено спробу за допомогою загальнолюдських цінностей пробудити у клієнта прихований духовно-моральний потенціал.

Ключові слова: духовність, когнітивний, когнітивний стиль, особистість, психодіагностика, психопрофілактика.

Постановка проблеми

На тлі широкорозгалужених інформаційних систем, новітніх технологій, величезних фінансових потоків, суспільно-політичних протистоянь, пересічна людина нерідко вбачає в своїй уяві ілюзорні можливості швидко розбагатіти, стати успішним, надто помітним у суспільстві, словом, «жити на повну.» На задній план нерідко переноситься здобуття ґрунтовної освіти, відповідальне ставлення до оволодіння знаннями, напружена розумова, духовна і практична діяльність, чесна життєва

перспектива. Індивід ніби забуває або ставиться зверхньо до таких вічних загальнолюдських і духовно-моральних цінностей, як співчуття ближньому, співпереживання за нього, молитва, любов, доброта, вірність, терплячість, прощення, прохання пробачення у скривдженого й у кривдника. «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує» [Матв. 5:44].

Виходячи з цих міркувань, ми поставили перед собою завдання: виявити в учнівської та працюючої молоді загальнолюдські і духовно-моральні цінності, що мають місце в їхньому повсякденному житті – в навчанні, праці, на дозвіллі, у взаєминах з однолітками та дорослими і т.п.; подати стимульно-дослідницький матеріал опитуваним таким чином, щоб його психодіагностична сутність одночасно слугувала засобом психопрофілактики та певною мірою сприяла особистісно зорієнтованому розвитку їх морально-психологічної і когнітивно-духовної культури.

Нами використано: аналіз літературних джерел; власну дослідницьку традицію та експериментально-пошуковий матеріал як результат співпраці *консультанта з клієнтом*, в процесі якого цілеспрямовано або й спонтанно психодіагностичний прийом виступає водночас і засобом психопрофілактики.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

Взаємини теорії і практики в психологічній науці, як і у всьому людському знанні, мають глибоке і давнє коріння. Ще «Аристотель розділив науки на теоретичні і практичні» [19, с. 120]. Але жодна цивілізація надто довго не обходилась як без диференціації, так і без інтеграції знань, передусім про людину, та без відповідної суспільно динамічної практики. Так, сучасний психолог все більшою мірою замислюється над потребою тісної співпраці з представниками інших галузей знання – від медицини до техніки, оскільки чітко розуміє, що самотужки йому не впоратися з розв'язанням складних науково-практичних завдань сьогодення. На цьому наголошували такі відомі вчені, як Б.Г. Ананьєв, Г.Г. Ващенко, В.П. Зінченко, П.Ф. Каптерєв, Г.С. Костюк, В.А. Роменець, С.Ф. Русова, В.О. Сухомлинський, Б.М. Теплов та ін. Проте, яким би протяжним не був ряд знань про людину, вченим і психологам-практикам не обійтись без «служниці», якою є *духовність*. Благо, що сьогодні не існує заборон чи «інструкцій» щодо оперування цим вищим феноменом людського буття. А «зайвих» знань, навичок і умінь у творчого працівника, як відомо, не буває.

Народ наш знає собі ціну. Його морально-психологічний потенціал відомий: споконвічне активно-бойове устремління до свободи, прадавня

культура, самобутня історія, глибокі і міцні релігійні традиції, воля до сомоідентифікації тощо. Проте нині є й інша реальність: недбалість до докільця, здорового способу життя, взаємин один з одним. Швидкий ритм буття, повсякденна суєтність, внутрішня незахищеність, самотність душі, актуальні проблеми для багатьох людей, а особливо – для мешканця великого міста. Ось штрих із життя людини, чия праця спрямована на розважання публіки. І це проблема не лише нашого суспільства, вона глобальна. Так, коли до психіатра прийшов пацієнт і звернувся зі словами: «Лікарю, мені так самотньо, я такий нещасний, я в повному відчаї, допоможете мені?», психіатр порадив йому піти в цирк, мовляв там є знаменитий клоун, який всім настрій піднімає. «Я і є саме той клоун», – відповів пацієнт [15, с. 1]. Тому часто, аби згладити якомось свою самотність, а водночас ізолюватися, бодай віртуально, від мало тверезого, галасливого, а нерідко і агресивного соціального докільця, людина, особливо молода, скажімо так, затикає вуха плеєром, грається мобільником, розгадує кросворди, обзаводиться чотириногим другом. Інші збираються в компанії «горілчаних братів» або й «сестер». За способом життя, особливо в процесі дозвілля на природі, деякі відпочиваючі компанії – то своєрідна модель галасливої і водночас *байдужої* до різних неподобств проблемної частини нашого суспільства. А вона, ця проблемна частина, іноді «підминає» під себе людей, незалежно від їх віку, освіти, соціального статусу тощо. Люди ніби й забули такі прості моральні стандарти, як: «етика взаємин», «само-регуляція», «поведінка в громадському місці», «своєчасне втручання дорослих в назріваючий конфлікт між дітьми та підлітками, або в ситуаціях смертельного ризику», зрештою, принцип самозбереження, суть якого: «не зачіпай мене і ніхто тебе не зачепить» [13].

Аналітичний огляд літературних джерел. Ще якихось півтора-два десятки років тому, вчений-гуманітарій, роздумуючи над природою духовного світу людини, розмірковував, передусім, над тим, «чи вірно у «верхах» його зрозуміють і чи не зроблять з цього приводу відповідні «оргвисновки», небезпечні для його кар'єри, а то й свободи. Кількість наукових публікацій, присвячених духовній сфері людського буття, нині не лише невпинно зростає [1; 4; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 16; 21; 25; 30], але й видозмінюється якісно. Зрештою, зазнає кардинальних змін ментальність самого творчого працівника, його духовне бачення, розкривається справжня структура внутрішнього світу вченого у взаєминах з природою, її Творцем, друзями, колегами-однодумцями, а нерідко й тими, хто поки-що не розділяє його думок або соромиться їх «засвітити» перед людьми, перебуваючи ще в лещатах нездоланного матеріалістичного мислення. Та закони діалектичного взаємозв'язку «кількість – зміст – якість» все ж таки спрацьовують по висхідній лінії. Так, останнім часом

працівниками нашого Інституту неодноразово порушувалася проблема духовного оздоровлення особистості. Це, зокрема, роботи Антоненко В.В., Балла Г.О., Боришевського М.Й., Володарської Н.Д., Онищенко Г.І., Пенькової О.І., Пилипенко Л.І., Юзвак Ж.М. та ін.

Принагідно нагадаємо, що гуманізм до перебудовчих процесів одно-значно тлумачився як світське вільнодумство епохи Відродження і отримав практичне здійснення в завоюваннях соціалізму, що проголошував своїм принципом: «Все в ім'я людини, для блага людини» [29, с. 354]. Оговтавшись від шоку і ейфорії радощів після руйнації утопічної ідеології, суспільство через представників культури, передусім політичної освіти, науки знову повертається до тієї ж самої ідеологічної приманки – гуманізму, поступово заміняючи роль у світовій історії людства Самого Творця [21].

Аналіз праць вчених-класиків, а також сучасних психологів спонукає дослідників замислитись над «логікою» історії психології і дає змогу краще осягнути можливості й перспективи психологічного дослідження як такого, а також можливості та обмеження з метою вивчення психологічного явища у його цілісності» [6]. Цей постулат наводить на думку про те, що нині як ніколи досліднику, психологу-практику, душеопікуну та ін. вкрай потрібні такі якості, як наполегливість, рішучість, невпинне бажання безперервно поповнювати свій фаховий рівень не лише на обмеженому «п'ятачку» своєї дисципліни, але й сміливо вникати в інші сфери знання і соціальної практики. Так, висвітлюючи механізми внутрішнього світу особистості, С.Д. Максименко зазначає, що вони «дуже тендітні, але ми ніколи не одержимо відповіді про єство особистості, якщо сміливо не будемо вивчати все, що є в людині. Врешті-решт, наука не повинна боятися, вона повинна відкривати: якщо ми маємо проблему, то повинні її вирішувати» [18]. Ще В.О.Сухомлинський доводив, що «багатогранність і неповторність педагогічних ситуацій вимагають від учителя *вміння самотійно переосмислювати теоретичні знання, перекладати їх на мову практичних дій, знаходити ефективніші засоби педагогічних завдань*» [3].

Уточнення стартових понять. Нагадаємо деякі поняття, що є ключовими у викладці даного матеріалу. Насамперед зазначимо, що останнім часом чимало науковців приділяють надмірну увагу різноваріантним тлумаченням поняття *духовність*.

Ми, вслід за В. Далем, під *духовністю* розуміємо «все, що відноситься до Бога, Церкви, віри». В поняттях «*духовність*» і «*дух*» – корінь спільний. Отже, «Бог є Дух» [Ів. 4:24]. «Духовність починає проявлятися, – пише автор «Християнської етики» Т.В.Саннікова, – після духовного відродження, добровільного примирення людини з Богом» [28, с. 220]. І дійсно, як може людина розмірковувати про *духовне*, – говорив у своєму виступі на науковому форумі відомий психолог Ш.О. Амонашвілі, – якщо

вона внутрішньо сама не відродилася духовно, не володіє цим даром, не переживає його належним чином [11]. Під час зустрічі з педагогічною громадськістю Харкова вчений додав: «Наша душа небесного походження. Душа і дух – реальні поняття, хоча і невловимі ... Це сфера віри. Або ти віриш, або ні» [27]. «...Христос говорив: «Будьте досконалі, як Отець ваш Небесний!» Тобто намагайтеся стати Боголюдьми. Це у вашій волі» [Там само]. Нині деякі представники влади виправдовують низькі темпи суспільного розвитку, «відкочування» назад убогою спадщиною. Проте, «християнська духовність» не може збудуватися формальною спадковістю, вражаючими духовними переживаннями, наявністю надприродних дарів ... Джерелом духовності є образ Христа – Сина Божого, до якого щодня дедалі більше прихиляється наша душа, занурюючись в Його любов, силу, владність і премудрість» [19]. Відчути в собі потребу в таке занурення, а відтак і реальність спасіння – то і є власне *християнська духовність*, яка має стати еталоном, взірцем для кожного, хто вважає себе християнином.

Духовність включає в себе розвиток внутрішнього життя, інтуїції, бачення. «Людина духовна розуміє, – пише далі Т.В.Саннікова, – що говорить їй *Дух Святий*... А бездуховна людина, обтяжена іншими думками і шкідливою практикою, не може розуміти, що говорить Дух Святий [Там само, с. 221]. В нашій інтерпретації *духовність* – це спілкування людини з Творцем, Який міняє індивіда через *каяття, пробудження совісті, молитву, систематичне дослідження Святого Письма, терпіння*... Це внутрішня наповненість людини високоморальними чеснотами, благородними почуттями, переживаннями за себе і за ближнього. «*Духовна основа людини – це її внутрішня особа. Духовність – це не продукт культури, що нав'язаний людині ззовні...*», – пише професор М. Савчин [25, с. 132]. І далі: «Людина, що звертається до Бога, здатна розірвати егоцентричне коло абсурдного, обмеженого смертю індивідуального життя, надати йому високого сенсу. *Духовність – це порив душі людини до вищого, ідеального, позаземного*» [Там само]. Але про свою власну духовність, про духовне здоров'я людина має турбуватися *тут (на землі) і тепер*. А воно, духовне здоров'я індивіда, соціуму і суспільства в цілому, – то не лише молитва, віра, любов до Бога і ближнього, глибинні переживання за згорьованих людей і т.ін. То ще важка праця розуму, душі, серця і рук. Іншими словами, духовне здоров'я – то система духовно-моральних цінностей, в основі якої має бути переосмислення власного «Я» в контексті позитивної психології, зокрема таких опорно-стартових понять, як:

Когнітивний. Найкоротше тлумачення даного поняття дає К.К. Платонов. На його думку, це те, що відноситься до пізнання на основі мислення [22, с. 55].

Когнітивний стиль (К.с.) – система притаманних індивідові способів пізнання, характерних для стратегій сприймання, запам'ятовування, мислення, розв'язування задач. К.с. виявляється переважно в мотиваційно нейтральних, не стресових (рутинних) ситуаціях. К.с. мало змінюється з плином часу: сформований у дитинстві, він лишається незмінним у продовж десятків років [24]. Цей стереотип справді надто живучий, людина з гріховним досвідом надзвичайно важко розлучається зі своїми пороками, негативними звичками, схильністю до бездуховного ризику тощо. Але для Господа немає нічого неможливого. «О Господи, Боже! Ти небо та землю створив своєю потужною силою ... нічого для тебе нема неможливого» [Єрем. 32:17].

Особа. Суттєво різняться від психологічних *християнські погляди* (курсив – Є.В.) на онтологію особи (особистості). «Наукове і філософське значення має свої визначення особистості, але особистість вище будь-якого визначення,» – зауважує М.В. Савчин. – Її не можна пізнати ззовні, якщо вона не відкривається сама, боговидна якість людини полягає у способі її існування. Особа – це, головним чином, «образ Божий». І далі. Особа виходить за земні межі і спрямовується у трансцендентні сфери. Особа – це серце, яке народжується Вищим. ... Людина стає особистістю тоді, коли їй благодатним (*богоугодним* – Є.В.) подвигом відкривається серце, в якому відкривається Бог. Там людина відчуває світло Боже, де його наповнює любов Божа і любов до Бога. Людина набуває відчуття серця. Там приховане все справжнє життя, яке залишається недоступним для зовнішнього сприйняття» [26, с. 223]

Психопрофілактика. В психологічному словнику [23, с. 303-304] дане поняття розглядається спільно з терміном *психогігієна*, взятим з галузі медичної психології. Завданням психопрофілактики є надання спеціалізованої допомоги практично здоровим людям з метою запобігання нервово-психічних і психосоматичних захворювань, а також полегшення гострих психотравматичних реакцій. Але такий підхід, як нам уявляється, дещо нагадує практику пожежегасіння, коли вогнеборці локалізують полум'я навколо об'єктів, охоплених страшним вогнищем, котрих вже врятувати неможливо. Ми ж розглядаємо *психопрофілактику* як засіб інформованості, просвітництва, наставництва і т.п. по відношенню до дітей, молоді і дорослих з метою формування у них світоглядно-оздоровчого потенціалу в аспектах: духовно-моральному, когнітивному, фізичному, організмичному (за К.Роджерсом), практичному.

Психодіагностика як засіб психопрофілактики. За останні 10 років наш науково-практичний досвід співпраці консультанта з клієнтом різних вікових груп на соціально-духовному просторі зафіксований в ряді попередніх публікацій. Діагностично-корекційна робота автора проводилася за різними методиками як в умовах навчального закладу, так в

«аудиторії без перегородок» – місце роботи, відпочинку, транспорт, малолюдне природне довкілля тощо. Але перспектива будь-якого дослідження, будь-де проведеного за тією чи іншою методикою має, як вже вище згадувалося, свої можливості та обмеження з метою вивчення психологічного явища у його цілісності.

Керуючись таким підходом, ми поставили перед собою завдання: використовуючи один з наших давніх методів дослідження, показати його ефективність на групі старшокласників та дорослих учнів автошколи (загальна кількість 129 чол.) Вишгородського району Київської області. Отже, опитуваним було запропоновано відповісти на тестові завдання шляхом таких оціночних суджень: «Так», «Не знаю», «Ні». Всього опитуваним потрібно було відповісти на 56 запитань, представлених в семи блоках-батареях неоднорідного порядку: 1. *Сім'я*. 2. *Школа*. 3. *Суспільство*. 4. *Пріоритети*. 5. *Мотиви*. 6. *Співробітництво*. 7. *Мудрість*.

Окрім того, в кожному блоці завдань клієнту пропонувалось дописати «чисто» власне судження з певної проблеми.

Для прикладу подаємо результати другого блоку тестових завдань (*Школа*).

Методика. В даній роботі ми скористалися методом тестових завдань, які мають проєктивний характер, а частково – провокаційний. Ефективність даного методу автором була, зокрема, доведена ще в кінці 80-х років при визначенні ставлення мешканців села до проблеми маніпуляції літнім та зимовим часом з боку відповідних державних чиновників. Публікація наших даних [8, с. 2-3], доречі, практично співпала в часі з рішенням Парламенту України про скасування недолугої постанови Уряду колишнього Союзу.

Інструкція для консультанта. «Шановні друзі! Кращі уми передового людства завжди вболівали за школу як суспільно-соціальний центр навчання, виховання і розвитку дітей, молоді та дорослих. Школа покликана озброювати учнів знаннями з основ науки, здійснювати їх розумове, моральне, естетичне, духовне, фізичне і трудове виховання. Нині ця проста істина є особливо актуальною. У зв'язку з цим, просимо Вас відповісти на такі тестові завдання (див. табл. 1)».

Умовні позначення: (+1) – «так» ; (0) – «не знаю» ; (-1) – «ні».

Таблиця 1

Ставлення опитувальних до проблем шкільного життя (у %)

№ п/п	Зміст завдання	Хлопці			Дівчата		
		+1	0	-1	+1	0	-1
1.	Школа стане для учнів авторитетною, а для						

	суспільства значимою, якщо в педагогічному ВНЗ на одне місце претендуватимуть 20–25 абітурієнтів.	50,0	9,8	40,2	26,5	14,3	59,2
2.	Якщо навчання і виховання учнів ЗОШ перейде до вчителів-чоловіків.	46,2	13,6	40,2	20,5	31,7	47,8
3.	Школа повинна вчити дітей думати, а не вкладати готові знання в їхні голови.	70,2	9,6	20,2	71,7	11,2	17,1
4.	Школа має вчити учнів вчитися.	80,2	10,1	9,7	89,0	9,8	1,2
5.	Школа має прищеплювати учням навички до проектування, конструювання, винахідництва тощо.	78,1	9,6	12,3	83,0	9,3	7,7
6.	Навчальний заклад покликаний привчати своїх вихованців тримати у чистоті довкілля – природне, соціальне та власну духовно-моральну-сферу.	72,3	16,1	11,6	84,5	3,7	11,8

Продовження Таблиці 1

7.	Дитина буде успішною, якщо школа спільно із сім'єю та церквою прищеплюватимуть їй такі духовно-моральні цінності, як:						
7.1	совість,	50,1	20,3	29,6	64,5	9,3	26,2
7.2	доброта,	70,2	18,2	11,6	74,8	3,7	21,5
7.3	прощення,	58,0	22,0	20,0	82,0	3,8	13,5
7.4	співпереживання за ближнього,	58,0	15,8	26,2	71,5	10,2	18,3
7.5	альтруїзм,	66,0	18,2	15,8	83,7	9,1	7,2
7.6	повага до старших.	78,2	12,3	9,5	94,8	1,2	4,0

Прописуємо зразки одержаних довільних відповідей опитуваних (Див. табл. 2).

Якісні показники відношення до шкільного життя

Відповіді опитуваних	
Хлопці	Дівчата
Любов, доброта вчителів до учнів	Вчити любові до ближнього
Привчати дітей допомагати старшим	Прищеплювати учням доброту з початку навчання
Викоринити зі школи агресію	Слід вивчати в школі Біблію та християнську етику
В школі багато зайвих предметів	Спрямувати зусилля вчителів проти куріння і пиття
Більше приділяти уваги спорту	Посилити увагу культурі, головне рідній мові
Слід вирішувати одну шкільну проблему, а тоді братися за іншу	Необхідно готувати дітей до життя в соціумі
Нині за двадцятку можна прогуляти урок	Потрібна щорічна атестація вчителів
Привчити старших учнів допомагати меншим	Школа повинна розвивати в учнів інтереси, задатки та здібності

Висновки

Матеріал статті – складова загальноекспериментальної стратегії нашого дослідження, що знайшло певне відображення в попередніх публікаціях автора. Представники гуманітарного знання, зокрема, психологи, педагоги, соціальні працівники, лікарі, екологи, правозахисники, душеопікуни та ін. можуть і повинні значно покращити морально-психологічну і духовно-етичну ситуацію в країні, якщо: 1) працюватимуть спільно як односторонці, переймаючись інтересами суспільства; 2) повернуться обличчям до світового і вітчизняного досвіду навчально-просвітницької та розвивально-виховної практики, що міститься в потенціалі сім'ї-школи (від дитячо-виховної установи до ВНЗ)-церкви; 3) охоплюватимуть соціально-психологічним і духовно-моральним впливом водночас різні вікові групи суспільства: дітей, батьків і прабабків; 4) надаватимуть морально-етичну допомогу як в академічній аудиторії, так і у більш відкритому освітньому просторі. Одержана від клієнта зворотня інформація дасть досліднику і практику ключ для нових творчо-наукових шукань. Це відповідає загальному стратегічному підходу в духовно-моральному оздоровленні та профілактиці особистості, соціуму і суспільства.

Відносно даних представленої дослідження, можна стверджувати, що, по-перше, хоча духовно-моральна складова особистості дослід-

жуваних відстежувалася опосередковано, у молодіжній частині суспільства приховано значний потенціал духовності, який необхідно всіляко оберігати, розвивати і примножувати. По-друге, лише в перших двох завданнях кількість позитивних відповідей належить хлопцям. Спрацьовує, очевидно, певна боязкість дівчат програти суперництво сильній статі при вступі до педагогічного ВНЗ. Решта позитивних відповідей на тестові завдання належить дівчатам. По-третє, представниці слабкої статі менше зорієнтовані на когнітивний рівень сприйняття шкільного життя, а більше – на чуттєво-емоційний, що знайшло своє відображення у наданні ними переваги духовно-етичним цінностям і християнським стандартам.

Список використаної літератури

1. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе. – К.: Основа, 2006. – 401с.
2. Бирюков В. На земле мы только учимся жить. – Полтава: Полтавская епархия: 2006. –135 с.
3. Бондар Л.С. В.О.Сухомлинський: висока духовність і професіоналізм учителя // Педагогіка і психологія . – 2008. – № 3–4. – С. 60–61.
4. Бондар С.В. Релігійно-метафізичні засади антропологічно-психологічної думки України середньовічної доби // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.,2008, Вип. 36. – С. 67–82.
5. Боришевський М.Й. Духовні цінності як домінанта розвитку й саморозвитку осотистості // Педагогіка і психологія. – К., 2008. – № 2 / 59 / . – С. 57.
6. Боришевський М.Й., Чепелева Н.В. та ін. Генетична психологія на вістрі проблеми навчання, виховання і розвитку // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Актуальні проблеми сучасної української психології. – К., 2002. – Вип. 22. – С.3–14.
7. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва. Опыт общепсихологического исследования. – М.: Смысл, 2005. – 192 с.
8. Верещак Є.П. Життя та праця селянина влітку // Наука і суспільство. – К.: Радянська Україна. – 1990. – № 10. – С. 2–3.
9. Верещак Є.П. Засоби впливу на особистість в руслі філософсько-християнського прагматизму // Актуальні проблеми психології: зб. наук праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2004. – Т.7, вип.3. – С. 28–36.
10. Верещак Є.П. Потенціал духовного і душі: разом чи окремо: психолого-аналітичний огляд // Практична психологія та соціальна робота. – К. – 2008.- № 10. – С. 65–68.
11. Верещак Є.П. Психологічні аспекти духовної допомоги довкіллю // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка. -К., 2009. – Т. X1, ч.5. – С. 74–82.
12. Верещак Є.П. Самодиференціація старшокласників як засіб психодіагностики // Діагностика і корекція індивідуального розвитку в процесі навчання. Вип. 2./ За ред. С.А.Гончаренко. – К., 2003. – С. 21–27.

13. Верещак Є.П. Філософсько-християнські цінності і проблема розвитку духовного потенціалу особистості // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – К., 2009. – Вип 37.– С.102–116.
14. Грановская Р.М. Психология веры. -СПб.: Речь, 2004. – 576 с.
15. Грэм Б. Секрет счастья – К.: Христианский центр «Возрождение», 2005. – 174 с.
16. Дьяченко Э.В. Духовно-нравственное развитие личности и коррекция психозависимого поведения // Практична психологія та соціальна робота, К. –2008. – № 9. – С. 5–10.
17. Кремень В.Г. Трансформації в освітньому просторі сучасної цивілізації // Педагогіка і психологія. – К., 2008. – № 2 / 59 /.
18. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: Тов. «КММ», 2006. – 256с.
19. Мельничук О. Християнська духовність // Вісник правди: духовно-просвітницький інформаційний журнал. – 2004. – № 4 / 82 / . – С.12-15.
20. Минирт Ф., Майер П. Выбираем счастье. Как освободиться от депрессии.-М.: Триада, 2006. – 224 с.
21. Музычко И.В. Живое христианство и тайна беззакония. К.: ВСО ЕХБ. –2006 – 352 с.
22. Платонов К.К. Кратный словарь системы психологических понятий. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.
23. Психология. Словарь под общей ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
24. Психологічний довідник учителя. Кн. 2 / Упорядник В.В. Андрієвська; за ред. С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2005.
25. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: монографія. – Вид. 2-ге, перероблене й доповнене. – Івано-Франківськ: Місто Н.В., 2010. – 508 с.
26. Салімонович Л. Шалва Амошвілі: головне створити в людині Людину. Це як збудувати храм, що завжди непросто // Газета «Україна молода» (20 березня 2009 року).
27. Саннікова Т.В. Християнська етика: учебное пособие: 5-6 классы. – Одесса, 2004. – 260 с.
28. Сильвестру Э. «Погружаясь» в Сотворение. // Разумный замысел. – Газ. за 30.10.09 № 5 (17).
29. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1982. –1600 с.
30. Черняева С.А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения: монография. – СПб: Речь, 2007. – 192 с.

Верещак Е.П. Психодиагностика как средство психопрофилактики: когнитивно-духовный аспект.

Статья посвящена когнитивно-духовному диалогу психолога с ученической и молодёжной аудиторией. Предоставлен фрагмент констатирующего и одновременно психолого-корректирующего эксперимента. Сделана попытка при помощи общечеловеческих ценностей пробудить у клиента скрытый духовно-моральный потенциал.

Ключевые слова: духовность, когнитивный, когнитивный стиль, личность, психодиагностика, психопрофилактика.

Vereshchak E.P. Psychodiagnostics as a instrument of psychological prevention: cognitive and spiritual aspect.

The article is devoted to the cognitive psychologist's spiritual dialogue with student and youth audience. Provided piece of ascertaining and correcting both psychological experiment. Made ride to using human tsinnostey arouse customer's latent spiritual and moral potentsial.

Keywords: spirituality, cognitive, cognitive style, personality, psychodiagnostics, psychological prevention.

Работа с «негативным материнским объектом» в детской психотерапии

Худякова Н.Ю.,
Институт социологии, психологии и управления
НПУ им. М.П. Драгоманова

В статье на основе клинического материала представлено теоретическое понимание проблем ребенка с доэдипальной проблематикой. Представлен ход психотерапевтической работы, выделены и теоретически обоснованы основные этапы психотерапии и описано их содержание. Также проделан генетический анализ, проанализированы цели и задачи психотерапии на каждом из ее этапов, описаны основные методы работы.

Ключевые слова: негативный материнский объект, психотерапия, этапы психотерапевтической работы, контейнирование, эмпатическое отзеркаливание, разумные ограничения.

Постановка проблемы

В данной работе представлено осмысление опыта психотерапевтической работы с детьми, проблемы которых коренятся в особенностях психического развития на самых ранних этапах: в младенчестве и раннем детстве. Каждый из этих детей по той или иной причине не смог приобрести в своем младенчестве устойчивый опыт контейнирования «достаточно хорошей матерью» [3]. Также эти дети не имели опыта умеренной твердости со стороны отца. Такие особенности развития привели к выраженным трудностям в эмоциональной жизни и социальной адаптации таких детей.

Отметим, что аналитическая работа времен З. Фрейда была направлена, преимущественно, на решение проблемам пациентов, обусловленных неадекватным разрешением эдипового комплекса [8]. В последнее время психотерапевтами и психоаналитиками отмечается, что все у большего числа пациентов основные трудности связаны с проблемами прохождения ребенком ранних стадий развития, то есть презентуют психотическую и пограничную личностную организацию. Также, в настоящее время все больше аналитических исследований посвящается как особенностям психической жизни ребенка раннего возраста, так и возможностям аналитической работы с пациентами психотического и пограничного уровня организации [4; 5; 6; 7]. Вместе с тем лишь малое число работ посвящено исследованию аспектов психотерапевтической помощи детям с доэдипальной проблематикой [1]. Таким образом, проблема особенностей психотерапевтической работы с

детьми, имеющими трудности развития на доэдиповых этапах, является актуальной.

На первый взгляд, проблемы этих детей крайне разнообразны. Среди основных можно назвать трудности адаптации в детской среде, недостаточность мотивации, отсутствие интересов, трудности обучения, воровство, агрессивное поведение со сверстниками, учителями, родственниками, аутоагрессивное поведение, соматические симптомы. Разнообразны и социальные условия их жизни. Эти дети как из полных, так и из неполных семей, имеют братьев и сестер или не имеют их, их семьи имеют разный уровень материального достатка. Вместе с тем есть нечто общее в предъявляемых родителями жалобах, в результатах психодиагностики, в ходе психотерапевтической работы.

В статье на основе клинического материала представляется теоретическое понимание проблем такого ребенка и описывается процесс психотерапии.

Результаты теоретического и эмпирического исследования

Ход психотерапевтической работы. За помощью обратилась Валентина, мать 11-летнего Алеши (все имена изменены). Это была молодая, интересная женщина, которая выглядела напуганной, обескураженной и еле сдерживала слезы. На встречу она пришла вместе с сыном. Мальчик был высокий и тонкий, с очень прямой осанкой. Он имел отсутствующий и понурый вид, избегал контакта глаз, движения его были крайне скованы. Казалось, у него вовсе не было рук.

В беседе мама сообщила, что Алешу и его одноклассников в школе обвинили в воровстве. При разборе инцидента в кабинете у директора Алеша ничего не мог объяснить, факт воровства отрицал, и только твердил, что покончит с собой. То же самое он говорил и дома, при этом сильно плакал. В беседе со мной Алеша факт воровства отрицал, а покончить с собой действительно хотел, «потому что уже не могу». Все это мальчик говорил сухо, как будто происходящее не имеет к нему прямого отношения.

Алеша принес с собой несколько своих рисунков. Все они отличались тщательностью, детализацией, обилием однотипных или одинаковых персонажей. На одном из них была нарисована битва фантастических жителей двух царств. Я пыталась найти на этом рисунке безопасное место, но рисунок изображал скорее отсутствие возможности выжить. Второй сюжет был нарисован на двойном тетрадном листке в клеточку, шариковой ручкой. Это была схема компьютерной игры, действующими лицами которой были малюсенькие, одинаковые, схематично изображенные человечки. Их было около сотни, все они находились в лабиринте с множеством этажей, различными препятствиями-

опасностями, среди которых были: ядовитый невидимый газ, захлопывающиеся лифты, ядовитые кристаллы, острые зубья, взрывающиеся бомбы и прочее. Игра определена, по мнению Алеши, должна закончиться гибелью и разрушением всего и всех.

Мама сообщила, что такие рисунки являются типичными для Алеши, что он их рисует в изобилии, и на момент обращения рисование приняло характер навязчивости: мальчик даже ночью просыпался для рисования. Просыпался Алеша и от кошмарных сновидений. В одном из них один за другим в парке аттракционов погибали Алешины одноклассники. Сновидение Алеша рассказывал подробно, с ужасающими подробностями мучений детей, при этом оставался спокойным и отстраненным.

Алешины рисунки Валентину пугали, как пугал и огорчал ее тот факт, что она «совсем не может понять сына», и «уже тоже не может так жить». Среди трудностей Алеши мама также называла рассеянность, неспособность поддерживать порядок. У него отсутствовал интерес к учебе, успеваемость была низкая, а учителей Алеша боялся. Друзей у Алеши не было, он ничем не увлекался. В свободное время рисовал или конструировал. Мальчик был крайне зависим от матери: только с ней он мог кушать, готовиться к школе, убирать дома. Невротической симптоматики у Алеши не было, но при этом он мог играть с воображаемыми предметами, боялся звуков колокольчиков и того, что в окно может заглянуть убийца.

Было принято решение провести диагностику с целью понимания Алешиных проблем, а позднее был заключен контракт на психотерапию. Валентине был рекомендован курс личной психотерапии.

В истории Алеши есть много фактов, свидетельствующих о разобщенности семьи, о неустойчивости эмоциональных связей между супругами и между поколениями. Валентина и отец Алеши жили по соседству. Мужа Валентина не любила, но согласилась выйти замуж по непонятной для нее самой причине. По ее словам, таким способом она хотела уйти из родительской семьи. Свою мать Валентина описала, как холодную и отстраненную. Отца – как более теплого, душевного человека, но редко бывающего дома ввиду занятости на военной службе. Но и в истории самого дедушки был факт раннего (в 13 лет) ухода из родительской семьи. Он сам поехал в далекий Ленинград, где поступил в Суворовское училище. Про отца Алеши и его родителей известно крайне мало.

Алеша родился вскоре после свадьбы родителей. Валентина испытывала сложности с проявлением материнских чувств, считала более важным поддерживать чистоту и порядок, чем заботиться об эмоциональном благополучии ребенка. Практически с рождения Алеша был на

искусственном вскармливании, и мать не всегда брала его на руки даже во время кормления. Валентина с сожалением вспоминала: «Я часто клала в кроватку бутылочку с молоком, а сама уходила гладить пеленки. Мне почему-то казалось, что именно так поступать правильно». В медицинской карточке Алеши есть записи, говорящие о том, что до 3-х месяцев его развитие соответствовало возрасту. А позднее он стал отставать в физическом, эмоциональном и речевом развитии.

Когда Алеше было 3 года, родители Валентины переехали в Киев, и Валентина с сыном вскоре приехала к ним. Мужа своего с этого времени она не видела, сначала поддерживала телефонную связь, а после прервала и ее. В результате родители Алеши развелись «по почте». Причину этих событий Валентина объяснить не может, как не может определить и своего отношения к мужу. На момент обращения Алеше об отце ничего не было известно.

Спустя некоторое время после переезда Валентина снова вышла замуж. В ходе работы ее муж присутствовал на родительских встречах, выглядел зависимым, неспособным на теплые эмоциональные отношения человеком. Работе он не препятствовал, но понять ее смысл не мог.

Домашняя жизнь и коммуникации в семье были в большей степени формальными, лишены теплоты: работа и школа по будням, выполнение домашних заданий по вечерам, ведение хозяйства по выходным. Свою воспитательную позицию Валентина оценивала, как излишне строгую. Она все время сомневалась, заслуживает ли сын определенные блага, и чаще отвечала на этот вопрос негативно. «Было какое-то существование», как говорила Валентина в ходе работы. Интерес представляет символическое изображение Алешей семьи в виде трех деревьев. Себя он изобразил в виде ивы, с большим дуплом в центре ствола, в котором живет сова. Мама на рисунке предстала в виде «пальмы, на которой не растет кокос». Папа (дедушка) был представлен «тропическим дубом, обвитым лианами».

И сын, и мать хотели внести изменения в свою жизнь и отношения. Психотерапевтическая работа длилась чуть более года и проходила через несколько этапов.

На начальном этапе работы Алеша приносил с собой много рисунков. Рисунок мальчиком использовался также и как способ коммуникации на встречах. Характерными темами для изображения были война, захват, разрушение, уничтожение. Рисунки имели схематический характер, на них могло быть до двухсот одинаковых деталей или персонажей. Герои рисованных историй погибали от отравляющего газа, «вонючего варева», опустошающих звуков, извергающихся вулканов, молний и грома. Уничтожать людей также могли различные огромные механизмы.

Игры Алеша сопровождал звуками, больше похожими на шумы неживого мира, чем на человеческий голос.

Вместе с тем в этот период появились рисунки, открывающие более глубокий пласт психической жизни. На одном из них, перерисованном несколько раз, Алеша в углу нарисовал существо, похожее на человечка с большой головой. На шее у человечка висели две большие овальные «бусины», а в руке он держал кость с глазами и ртом. В центре была расположена схема из последовательно соединенных восьми островов. Все это напоминало маленького ребенка с признаками обоих полов и схему его пищеварительного тракта. Другой рисунок отображал рассказ о «Планете Хало». «Корабль летит захватывать планету Хало. Хало сначала была планетой Земля. Но марсиане с расположенной рядом базы захватили ее, а их монстры послали на Землю ядерный луч. Из-за этого планета сначала раскололась на две части, а потом – разлетелась на куски. А после превратилась в Хало. Хало – это кольцо. Внутренняя часть кольца – это Земля, а внешняя – космический мир. Это иное нужно отцепить». Также появились рисунки, носящие общекультурный, надличностный контекст: изображение глаза в треугольнике, пирамиды.

В этот период Алеша также активно использовал песочницу. В песке он как и на рисунках, располагал множество однотипных персонажей, в конце игры погибающих. Это были фигурки людей, роботов и механизмов. И никогда в песке не появлялись животные, дома, деревья или цветы. Персонажи игр всегда погибали от обнаруживающихся в конце игры опасностей (бомбы, яда). Как правило, в начале игры Алеша тщательно и долго расставлял игрушки в песочнице, а в конце наливал в песочницу воду и игрушки перемешивал с грязью.

На этом этапе психотерапевтического процесса я использовала приемы активного слушания. Также я отражала действия Алеши, и почти не касалась эмоциональной стороны игр и рисунков. Чаще всего я испытывала ужас, бессилие и безнадежность. В каждой из песочных картин я тщетно пыталась найти смысл и подметить хоть какие-то признаки изменений. Мне кажется особо важным то, что я не теряла надежду, искала смысл и ждала изменений. И хотя в конце каждой встречи меня постигало разочарование, я снова и снова надеялась. На этом этапе я не вводила никаких ограничений Алешиной деятельности, кроме «оплаты» и длительности встреч. «Оплату» Алеша чаще забывал или приносил ненужные обломки предметов.

На втором этапе психотерапии в рисунках и песочных работах Алеши стал все чаще появляться главный персонаж. Иногда это мог быть вождь племени, чаще – робот. Он был огромен по сравнению с остальными фигурками. Вначале этот персонаж мог действовать сообща с остальными, сражаясь с противником или опасностью отравления,

затопления, съедения, взрыва. Тогда же, когда противник был побежден или обезврежен, игра заканчивалась все уничтожающим ядерным взрывом. Этот взрыв изображался в виде того, что песочница заливалась водой.

На этом же этапе Алеша отыгрывал агрессию с помощью жестокого разрезания куклы, которая изображала безжалостную женщину. А после – изображал изголодавшуюся мумию, поедавшую человеческую плоть.

В это время, кроме отражений действий Алеши, я стала говорить о некоторых контрпереносных чувствах по поводу происходящего. На этом этапе мне было все тяжелее поддерживать надежду на лучшее, мне становилось все страшнее, а агрессия Алеши стала приобретать характер садистического удовольствия. Я переживала нарастающее бессилие.

К этому времени изменилась обстановка в Алешиной семье. В его матери Валентине как будто что-то оттаяло. В одном из особо трогательных сообщений Валентины, которые она писала мне между встречами, говорилось, что после ссоры мать и сын сидели, обнявшись, и плакали.

Окончание этого периода означалось тем, что Алеша стал наливать в песочницу все больше воды, заполняя ее до самых краев. Казалось, он торжествовал, имея безграничную власть и используя ее только для разрушения. Тогда я решила ввести ограничения и разрешила выливать в песочницу ограниченное количество воды.

С этого момента начался следующий этап работы, который уже можно назвать этапом формирования наших отношений. Ненависть Алеши и его страх стали проявляться в переносе. Алеша стал плевать бумажками, бросаться глиной, смог говорить о своем недовольстве мной, грозился не уйти или не прийти в следующий раз. Позднее он с восторгом открыл возможность драться батаками. Тогда же появилась первая постройка, которая не была при мне уничтожена. Она была сделана на полу из деревянных кубиков.

Со временем, наряду с выражением агрессии, Алеша смог переживать успех и грандиозность. Он стал показывать мне фокусы с водой и огнем. Также он выступал передо мной, как жонглер мячиками. Я же на этом этапе была восхищенным зрителем, что вполне соответствовало моим контрпереносным чувствам. Кроме того, в контрпереносе появилось чувство нежности.

Удивительным для меня был момент, когда вдруг я оказалась включена в игру мячиками. Я переживала восторг от появившейся возможности играть вместе с Алешей так, как часто матери играют мячом со своими маленькими детьми. С этого времени мы часто возвращались к игре в мяч: мы жонглировали ими, бросали или катили мяч друг другу, играли в кегли.

Песочницу Алеша больше не использовал. Единственный раз он вновь обратился к ней и поставил в пустую песочницу могильный крест, сделанный из двух зубочисток.

Изменилась и Алешина символическая оплата: на последние встречи он приносил листочки деревьев, веточки, цветы.

Кульминацией этого этапа стал рисунок Алеша, который он рисовал фломастером на магнитной доске. При этом он необычно по-детски тоненьким и срывающимся голосом сопровождал рисунок рассказом. Это снова был план территории, часть которой была расположена под землей. Над поверхностью земли был изображен компас – ориентир. План был нарисован для меня, и в ходе рисования я двигалась от входа слева направо, в сторону выхода. В походе следовало обезопасить территорию от некоторых опасностей. В конце опасность представляла главная ядерная бомба. Эта бомба взорвалась, но теперь она была помещена в надежное хранилище, и ничто рядом не пострадало. Закончил свой рассказ Алеша, нарисовав меня снаружи у выхода. На следующей встрече Алеша играл в «Человечка-паучка», который выжил до конца встречи.

Примерно через месяц после этого рисунка мы с Алешей попрощались.

Через шесть месяцев после окончания работы я разговаривала с Валентиной по телефону. В ходе разговора она сообщила, что Алеша хранит мои письма и фотографии. Валентина отметила, что отношения с сыном у нее стали более глубокие. Общение мамы и сына больше не было ограничено уроками и порядком в комнате. Они стали играть, ходить вместе на прогулки, купили на всех велосипеды и завели собаку. Но при этом сообщила о происшествии, в ходе которого Алеша обвинял маму в непонимании его проблем и снова угрожал суицидом. Возобновить психотерапевтическую работу Валентина не захотела.

В конце работы Алеша подарил мне комнатный цветок. Этот цветок до сих пор находится у меня – мне важно осуществлять заботу о нем.

Обсуждение результатов психотерапевтической работы. Этот случай показывает, каким драматичным может быть развитие мальчика, лишенного как эмпатии со стороны матери, так и разумных ограничений и направлений со стороны отца. Теоретическому осмыслению природы трудностей таких пациентов и построению принципов их лечения уделяли в своих трудах Х. Кохут [6], О. Кернберг [4], Х. Спотниц [7]. Кроме того, понимание душевных переживаний Алеша и истории их возникновения можно произвести через призму взглядов Мелани Кляйн [5; 9].

По всей видимости, Валентина не получила достаточный опыт эмпатического отзаркаливания матерью в раннем возрасте. При этом в

некоторой степени ее недостаточность была компенсирована теплыми отношениями с отцом, сформировавшимися позднее. Это давало ей возможность до некоторой степени успешно вступать в отношения, учиться, работать. Ей были доступны переживания вины, сочувствия, страх потери объекта, характерные для депрессивной позиции. Но депрессивная тревога часто оказывалась для Валентины чрезмерной, и она защищалась от нее, используя защитные механизмы, характерные для параноидно-шизоидной позиции. Отношения со своим мужем Валентина выстраивала как диадические, повторяющие отношения с материнским объектом. При появлении в семье ребенка обнаружилась очевидность невозможности выстраивания триангуляторных отношений, и брак распался.

При рождении Алеши Валентина вновь окунулась в свой неблагоприятный ранний опыт и вела себя холодно и отстраненно, не имея возможности контейнировать тревоги ребенка. Не имея достаточного опыта интроекции «хорошей матери», в психической структуре Алеши не сформировался стабильный «хороший объект», который служил бы основой стабильности Эго [5]. В противовес этому, «плохой объект» все время подтверждал свое существование [5]. Он принял характеристики тотальности, качества преследователя и мщения. Положение осложнялось тем, что у Алеши не было позитивного опыта общения с отцом. Отец, возможно, мог бы нести сообщение: «Жить можно даже таким образом, даже имея «плохую мать» внутри себя». Этим он смог бы предоставить возможность для идентификации с собой. Но такой возможности Алеша не получил. Эти факты обусловили крайнюю ненадежность психики ребенка.

Основными защитными механизмами, которые использовал Алеша, были расщепление, проекция, интроекция, проективная идентификация. Спасением для Алеши стала возможность выносить переполнявший психику материал агрессивного содержания на бумагу, в виде навязчивого рисования. Таких способов было недостаточно не только для творчества, но и для адаптации ребенка. В психотерапию семью привел случай неудачной попытки мальчиком пополнить свой защитный репертуар способами пополнять дефициты, используемыми другими детьми. Очевидность провала и активизация внутреннего преследователя в ситуации обвинений директором школы обнаружили близость ребенка к идее смерти.

На первом этапе психотерапевтической работы происходила активная проекция психического содержания. Алеша сообщал о наличии внутри хаоса, имеющего агрессивную направленность, и приводящего к гибели. При этом агрессия только во сне могла найти внешний объект, а в реальности направлялась на разрушение Эго. Обнаруживалась

история о расщеплении и последующей фрагментации, и выход из ситуации в виде сохранения структуры, имеющей внутреннюю пустоту. Обнадеживающими в прогностическом смысле были рисунки, где обнаружились зачатки Эго или «хорошего объекта». На всех этапах психотерапии основной задачей было контейнирование и эмпатическое отзеркаливание. В лице психотерапевта пациент должен был обнаруживать объект, отличный от плохого. На первом этапе отзеркаливание происходило на уровне обнаружения Алешей своего физического тела (на уровне действий).

На втором этапе в психическом содержании из общего хаоса был выделен «негативный объект». Но борьба с ним неизменно приводила к уничтожению обеих сторон, т.к. «негативный объект» составлял основу психической жизни, являлся неотделимым от Эго. Эта борьба со временем обнаружила свою бесперспективность и способность к эскалации негативных переживаний. Здесь формой жизни, приносящей удовлетворение, стало «убийство плохого объекта». На этом этапе работа заключалась во введении в эмпатическое отзеркаливание контекста чувств, которые были отщеплены. Кроме того, были введены ограничения, способствующие проявлению агрессии в переносе.

На следующем этапе Алеша получил возможность вновь пережить свой ранний опыт в отношениях, но получать более эмпатические отклики, чем обеспечивала его мать, и приобретать (я надеюсь) опыт лучшего контейнирования. В результате стал формироваться «хороший объект», который временами стал сменять «плохой». Этот этап можно было бы назвать этапом формирования отношений. Примечательно, что именно эта фаза психотерапии была особенно тяжелой для Валентины, и в противовес наращиванию силы Эго сына, она становилась более замкнутой и холодной. В результате, она оказалась не заинтересованной в продолжении работы. Дальнейшее развитие жизненных событий Алеши показывает всю нестабильность достигнутого положения. Остается надеяться, что в будущем Алеша сможет сохранить «другой» опыт, отличный от отношений с «плохой матерью», сможет искать помощи в дальнейшем.

В завершение отметим, что на сегодняшний день обращения семей, в которых дети испытывают указанные трудности, встречаются довольно часто. На наш взгляд, такая тенденция требует пристального внимания и дополнительного анализа. Но предварительно можно отметить роль объективных факторов, в частности, особенностей гендерных установок в современной украинской этнокультуре. Некоторые исследования показывают, что для украинцев характерно отсутствие стереотипов маскулинности/феминности, дихотомичность которых при-

суца большинству этносов [2]. Ученые отмечают, что представителям украинского народа в высокой степени характерна эмоциональная зависимость от матери: женщине, особенно матери, исторически принадлежало почетное место во всех формах ее семейной и социальной роли.

В таком случае характерными для украинцев являются трудности сепарации от материнского объекта. Дети становятся в высокой степени зависимы от того, может ли мать стать для них «достаточно хорошей матерью», и не могут полагаться на поддержку отца в отделении от негативного материнского объекта. Особенно сложно приходится мальчикам, ввиду особой важности для их развития сепарации от матери и необходимости идентифицироваться с отцом.

В дальнейших исследованиях следует уделить внимание изучению исторических и культуральных предпосылок описанного явления, углублению понимания сложностей развития таких детей и построению адекватной психотерапевтической стратегии.

Выводы

Развитие личности ребенка в первую очередь обуславливается отношениями с важными для него взрослыми людьми: матерью и отцом. Условием нормального развития является достаточный опыт контейнирования матерью и разумные ограничения со стороны отца. Недостаточность или искаженность такого опыта приводит к формированию слабости психической структуры, к недостаточности и неадекватности защитных механизмов, к преобладанию в психическом содержании и поведении деструктивных тенденций над конструктивными. Психотерапевтическая работа с такими детьми включает работу с их родителями и проходит через несколько этапов. Начальными этапами в такой работе могут быть: этап хаоса, этап выделения негативного объекта, этап формирования отношений.

Список использованной литературы

1. Алан Д. Ландшафт детской души / Д. Алан. Юнгианское консультирование в школах и клиниках: пер. с англ. Ю.М. Донца / под общ. Ред В.В Зеленского. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 272 с.
2. Говорун Т.В. Гендерна психологія / Т.В. Говорун, О.М. Кікінеджі: [Навч. посіб.]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
3. Гринберг Л. Введение в работы Биона: Группы, познание, психозы, мышление, трансформация, психоаналитическая практика / Л. Гринберг, Д. Сор, Э. Табак де Бьянчеди Э.: пер. с англ. – М.: «Когито-центр», 2007. – 158 с.
4. Кернберг О.Ф. Тяжелые личностные расстройства / О.Ф. Кернберг. Стратегии

психотерапии: пер. с англ. М.И. Завалова. – М.: Класс, 2005. – 464 с.

5. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн, С. Айзекс, Д. Райвери, П. Хайман // Под ред. И.Ю. Романова. – М.: Академический проект, 2001. – 512 с.

6. Кохут Х. Восстановление самости / Х. Кохут: пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002. – 316 с.

7. Спотниц Х. Современный анализ шизофренического пациента. Теория техники / Х. Спотниц: пер. с англ. – М.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2004. – 296 с.

8. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд: пер. с нем. – М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 605 с.

9. Хиншелвуд Р.Д. Словарь кляйнианского психоанализа / Р.Д. Хиншелвуд: пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2007. – 566 с.

Худякова Н.Ю. Работа з «негативним материнським об'єктом» у дитячій психотерапії.

В статті на основі клінічного матеріалу представлено теоретичне розуміння проблем дитини з доедипальною проблематикою. Описаний хід психотерапевтичної роботи, виділені основні етапи психотерапії та викладено їх зміст. Також представлено генетичний аналіз, проаналізовано цілі та завдання психотерапії на кожному з її етапів, описані основні методи роботи.

Ключові слова: негативний материнський об'єкт, психотерапія, етапи психотерапевтичної роботи, контейнування, емпатичне віддзеркалювання, розумні обмеження.

N. Khudiakova «Negative maternal object»: problems of psychotherapeutic work with child

On the basis of the clinical material the article presents a theoretical understanding of the pre-Oedipal child's problems and analyzes the relevant psychotherapeutic work describing and theoretically substantiating its the main stages and contents. The author considers the results of a genetic analysis as well as analyzes the objectives, tasks and key methods of the psychotherapy at each of its stages.

Key-words: negative maternal object, psychotherapy, stages of psychotherapeutic work, containing, empathic mirroring, reasonable limitations.

Особливості психологічного Консультування старшокласників

Усачова Л.В.,
НПУ ім. М.П.Драгоманова

У статті висвітлені особливості психологічного консультування старшокласників, виділені найбільш значимі характеристики розвитку особистості на даному віковому етапі, проаналізовано коло проблем, з якими стикається психолог під час консультування.

Ключові слова: психологічне консультування, віковий розвиток, юнацький вік.

Постановка проблеми

Клієнтом психолога-консультанта, зазвичай, є доросла людина, яка за власним бажанням звертається по допомогу, свідомо формулює проблему і цілком відповідальна за успішність терапевтичної роботи.

У консультуванні дітей, навіть старшого шкільного віку, простежується цілковита залежність від батьків та вчителів як при первинному зверненні, так і в процесі роботи. Підлітки та юнаки ще не здатні добре усвідомлювати проблему та її наслідки, їм часто бракує інформації про фахову допомогу, на їх особистісний розвиток значною мірою впливають ровесники, хаотичні стосунки з якими часто і породжують труднощі у спілкуванні.

До психолога з конкретними претензіями до характеру та поведінки школяра, як правило, звертаються вчителі та батьки. Вони нарікають на те, що діти стають неслухняними, гонорливими та впертими; іноді – замкненими або нестриманими, наполягають тільки на своєму, використовують грубі та лайливі слова; близькі дорослі та вчителі перестають бути для них авторитетом; водночас, референтними стають друзі та ровесники

У прикладній психології та правилах відомих психотерапевтичних шкіл досить ретельно прописані складові консультативного процесу, зокрема стратегії, принципи, структура, методи тощо. На противагу цьому консультування дітей і нині перебуває на стадії схематичного підходу.

У працях Дубровіної І.С., Нємова Р.С., Пахальян В.Е., Самоукіної Н.В., Хухлаєвої О.В. [1; 2; 4; 5; 7] та інших розробляється підхід, який спирається на ґрунтовні психофізіологічні та соціально-педагогічні дослідження, знання норм та особливостей розвитку дитини, вивчення її стосунків з оточуючими, цінним є особистісна думка старшокласника.

У зв'язку з цим в процесі такого віково-психологічного консультування особливого значення набуває детальне діагностичне обстеження дитини: ступінь сформованості вікових новоутворень, рівень інтелектуального та особистісного розвитку, ставлення до навчання, інтереси та нахили. Важливими є характер міжособистісних відносин в сім'ї та в навчальному колективі, а також у неформальних угрупованнях.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Психологічне консультування – один із основних видів роботи практичного психолога, суть якого полягає в спеціально організованій взаємодії з клієнтом задля збереження індивідуального благополуччя та оптимізації міжособистісних стосунків. В середині цієї ситуації психолог-консультант повинен відстоювати інтереси дитини, берегти її психіку від непомірно емоційних звинувачень батьків та вчителів, допомагати дорослим зрозуміти її.

Специфікою вікового психологічного консультування є опосередкованість звернення (за допомогою звертаються частіше всього не сама дитина, а вчителі або батьки). Психологічну допомогу необхідно надавати не тільки дітям, а й дорослим, тобто психолог діє у ситуації дитина-вчитель-батьки.

Слід визнати, що проблеми дорослих часто спричинюють проблеми дітей, так само, як і дитячі – є їх наслідком і породжують проблеми у дорослих. Проблеми дорослих і дітей треба вирішувати одночасно, оскільки у більшості випадків непорозуміння між ними лежать у площині їхньої взаємодії. Зрозуміло, що конфліктні ситуації та проблеми виникають, коли дорослі послуговуються тільки авторитарними схемами у спілкуванні, погано знають потреби старшокласників і нехтують їхньою думкою.

Підготовка та організація консультування старшокласників пов'язані з певними принципами та структуруванням самого процесу, з умовним виділенням значимих «точок проходження». Кожен спеціаліст самостійно визначає їх у відповідності зі специфікою професійних задач.

На думку Дубровіної О.В. [2] в своїй роботі психолог-консультант повинен дотримуватися певних принципів: збереження інтересів дитини та повага до неї, системність та стереоскопічність діагнозу, порівняння рівня психічного розвитку з віковою нормою, аналіз індивідуального життєвого шляху дитини та підтексту запиту, нерозголошення інформації про неї.

Ануфрієв О.Ф., Бусарова О.Р. пропонують таку схему шкільного консультування:

1. Феноменологія (такий рівень дослідження, який включає запит, надані педагогами та батьками дані, діагнози та рекомендації інших фахівців, ставлення дитини до обстеження та самодіагноз, спостереження психолога і робота з дитиною, резюме).

2. Теоретичний конструкт і гіпотези (рівень причинних обґрунтувань об'єкта психодіагностики).

3. Дані психологічного обстеження (окремо по кожній гіпотезі аргументування, перевірка, підтвердження або спростування робочих гіпотез, резюме за даними обстеження).

4. Психодіагностичне обстеження та висновок.

5. Рекомендації (класному керівнику, вчителям, батькам, старшокласнику), можливе визначення і проектування психокорекційної роботи з дитиною на основі отриманих даних.

6. Катанез (перевірка, уточнення, зміна діагнозу за результатами спільної з вчителями та батьками роботи) [5; 6;7].

На думку І.К. Кузнецової [6], проблеми, якими переймаються старшокласники, наступні: конфлікти та преконфліктні ситуації з однолітками, стосунки з особами та однолітками протилежної статі, взаємовідносини з батьками та вчителями, пошук виходу із складної ситуації, осмислення себе, труднощі у навчанні.

В ранній юності перед особистістю все частіше і реальніше постають питання прийняття самостійних рішень з приводу свого життя. Ця важлива робота визначальна і для стану психологічного здоров'я особистості. Саме на цих основах окремі спеціалісти виділяють серед основних можливі варіанти неблагополучного ходу розвитку, зокрема: дифузії ідентичності та часу; застій в роботі; негативна ідентичність [6]. В роботі зі старшими школярами не можна не враховувати важливої ролі психологічного здоров'я значимих дорослих в розвитку особистості старшокласника.

У старшому шкільному віці коло проблем, які найчастіше стають предметом роботи з консультантом, мають такий вигляд:

❖ труднощі в самовизначенні, у виборі подальшого життєвого шляху і професії;

❖ суб'єктивні переживання, що створюють внутрішній дискомфорт і напруження у взаємодії зі світом і людьми;

❖ неблагополуччя в сфері психосексуального розвитку і сексуальних відносин;

❖ труднощі самовиховання.

Консультування учнів старших класів спирається на значимі характеристики вікового розвитку, особливості взаємодії в колективі ровес-

ників та сім'ї, індивідуальні якості кожного. Розглянемо їх по-порядку. До психологічних характеристик юнацького віку, в першу чергу, відносять:

- готовність до особистісного та життєвого самовизначення;
- характер спілкування з однолітками; активний психосексуальний розвиток; прояв власного характеру;
- зміна акцентів у спілкуванні з дорослими;
- інтелектуальні особливості.

Особистісне та соціальне самовизначення (ідентичність у Е.Еріксона) – центральне новоутворення раннього юнацького віку. Головною ознакою цього періоду є потреба молодої людини сформувавши певну світоглядну позицію, усвідомити себе членом суспільства, вибрати професію та свій життєвий шлях. Якщо юнак залишається на стадії невизначеної (дифузної) ідентичності, то він не виявляє бажання вступати у доросле життя. Наслідком такої позиції може бути почуття ізоляції та спустошення, відкрите неприйняття соціальних ролей, бажаних для сім'ї та найближчого оточення, стійкий стан тривоги [2]. І.С.Кон [3] пов'язує розв'язання завдань самовизначення із вмінням розробити свій життєвий план. Це поняття, яке включає професійне самовизначення (ким бути) та моральне самовизначення (яким бути). Невизначене майбутнє утруднює шлях до нього. Спроби батьків прискорити цей процес за допомогою прямого психологічного впливу, як правило дають негативні результати, викликаючи у старшокласників зростання тривожності. Важливим є інформування старшокласників про майбутню професію та про самих себе, що є одним із завдань психолога-консультанта.

У зв'язку із збільшенням соціальних контактів, сутнісним їх поглибленням та розвитком самосвідомості у старшокласників виникають певні вимоги до оточуючих, процесу спілкування, прагнення до довірливості у стосунках. Довіра до близьких дорослих залишається ще з дитинства і проявляється у ставленні до них, як до ідеалу. Довіра до однолітків ґрунтується на розумінні і саморозкритті, бо юнаки часто почувають себе самотніми і такими, яких не розуміють. Спілкування з однолітками стає інтимно-особистісним (дружба, кохання), що у свою чергу може вести до непорозуміння. Але самооцінка, самоконтроль та передбачуваність знаходяться на стадії початкового розвитку. Юнацтво часто покладається на власні оцінки, які є завищеними та безкомпромісними, застосовує власні шкали для оцінювання інших. Малий досвід міжособистісного спілкування, процес засвоєння соціокультурних норм, неоднозначність партнерських стосунків може приводити до тимчасових сильних переживань та страждань. Психолог допоможе юнакам та дівчатам зрозуміти психологічні та психосексуальні особливості, навчить контролювати прояви своєї чуттєвості та сформувавши правильне ставлення до кохання, як до вищої цінності.

Одним із напрямків роботи психолога – консультанта є діагностика і корекція акцентуацій характеру. Акцентуації – край норми, у старшокласників вони зустрічаються істотно частіше, ніж на пізніших етапах людського життя, коли характерологічні особливості особистості успішно компенсуються. В старших класах юнаки та дівчата з акцентуованими типами характеру не рідкість. Деякі з них спричиняють проблему не тільки для себе, а й для товаришів по навчанню, а частіше – для вчителів. Специфіка психологічної допомоги в таких випадках детально описана в працях А.Є.Личко.

Щоб набути більш об'єктивного погляду на проблему, психолог вивчає сімейну ситуацію та погляд на неї членів сім'ї. Психолога-консультанта цікавлять як актуальні взаємовідносини в сім'ї, так і їх історія; відносини, описані як очима батьків, так і іншими дітьми. Немов Р.С. [4] виділяє ряд проблем старшокласників, пов'язаних із взаємовідносинами в сім'ї, особливостями сімейної структури.

А – Конфлікти та суперечки між старшокласниками та їх батьками через те, що на думку батьків, діти займаються не тим, чим слід було б займатися перед закінченням школи. Причини цих конфліктів можуть бути різними: по-перше, це може статися через розбіжність інтересів батьків та дітей, протилежності їх поглядів на майбутнє. По-друге, батьків не задовольняє коло спілкування їхніх дітей, тоді, як діти не збираються змінювати своїх друзів. По-третє, причиною може стати застарілий конфлікт, який виник між ними раніше, і до теперішнього часу не розв'язаний. По-четверте, батьків може не влаштовувати те, як діти ставляться до навчання, до своїх обов'язків, до самих себе, до інших людей. У всіх цих випадках перш, ніж приступати до пошуку рішення проблеми, необхідно точно встановити, в чому суть проблеми. Ці проблеми з'являються частіше через того, що батьки не помічають, як швидко дорослішають їх діти. І продовжують поводитися з ними так, як вони робили це в більш ранньому віці. Така застаріла практика міжособистісного сімейного спілкування існує ще й тому, що самі старшокласники нерідко ведуть себе як діти, тим самим підтримуючи недовіру до себе з боку батьків. Зберігаючи сутність своїх вимог до дітей, батьки з урахуванням віку та рівня психологічної незрілості дітей, а також з урахуванням нестачі життєвого досвіду у дітей, повинні знайти інші засоби психолого-педагогічного впливу на них. Необхідно відмовитися від застосування методів прямого психологічного тиску та примусу, від поводження із старшокласниками як з малими дітьми. Саме це повинен роз'яснити психолог батькам і допомогти, у разі потреби, знайти нові форми поведінки з дітьми.

В – Батьки занепокоєні дружніми стосунками старшокласників. Дорослих з тих чи інших причин не влаштовують асоціальні звички та нахили, характерологічні якості або статус сім'ї приятеля. Частіше мати передчуває чи вже бачить негативний вплив друзів на свою дитину. Відразу та повністю переконати старшокласника в тому, що з кимось дружити не потрібно, не вдається. З одного боку батьки праві, а з іншого – є певні моральні зобов'язання перед тими, з ким товаришуєш (не можна перервати відносини через неприйняття його як особистості). В цій ситуації розумним буде попередити свою дорослу дитину про можливі негативні наслідки такого спілкування. Крім цього, необхідно постійно бути в курсі справ та делікатно контролювати спілкування своїх дітей, бути готовим завжди прийти на допомогу дитині. Не треба відмовляти старшокласника від дружби з різними людьми, бо він буде позбавлений можливості набувати життєвого досвіду та повноцінно розвиватися як особистість.

С – Батьки дітей-старшокласників не задоволені тим, як їхні діти вибирають собі майбутню професію. Для розв'язання цієї проблеми треба, по-перше, вислухати думку дитини, спробувати її зрозуміти. По-друге, знайти такі вагомні аргументи на користь бажаної професії, які б відповідали потребам та інтересам дитини. Батькам не треба розмовляти зі старшокласниками так, ніби вони безумовно та у всьому праві, а діти всюди і завжди помиляються. Батьківські аргументи і факти повинні бути також мотивовані, як і аргументи дітей. Тоді вони краще сприймуть правоту своїх батьків.

Д – Конфлікти між матір'ю, яка розлучена з батьком, і старшокласником. Конфлікти виникають через те, що в родині з'явився інший чоловік, між ним і матір'ю виникають близькі стосунки. Психологічна складність ситуації полягає в тому, що кожен із її учасників неминуче переживає байдужість, а іноді негативне ставлення до іншого, яке не в змозі подолати. Практичний спосіб вирішення цієї проблеми є таким: по-перше, під час особистої бесіди увагу кожного з учасників цього конфлікту необхідно звернути на самого себе і спробувати разом з ним детально розібратися в тому, що в його власній поведінці неприйнятне і може викликати негативну емоційну реакцію з боку інших членів сім'ї. По-друге, кожному з сім'ї необхідно намагатися враховувати інтереси і потреби інших членів сім'ї, особливо тих, у відносинах з якими проявляється даний конфлікт; по-третє, дуже важливо прагнути до розуміння інших, по можливості прийняти як факт індивідуальні особливості інших членів сім'ї і рахуватися з ними. По-четверте, важливо, щоб конфліктні ситуації в подальшому не виникали, або як можна швидше вирішувались. Для цього, зібравшись разом, всім членам сім'ї необхідно

домовитись про виконання мінімуму обов'язкових правил, наприклад: перш, ніж оцінювати поведінку інших (тим більше засуджувати), необхідно її зрозуміти; ніколи і не за яких обставин не ображати один одного; де можливо, йти один одному назустріч, шукати компроміс; якщо компроміс неможливий, то розсудливо і спокійно пояснити свою позицію і вислухати іншу; пам'ятати, що стан роздратованості є поганим для з'ясування взаємин.

Д' – Між батьком та юнаком, який живе разом з батьком виникають конфлікти через появу іншої жінки замість матері. Ця ситуація аналогічна попередній, тому всі практичні рекомендації будуть такими ж.

Е – Між дітьми від різних батьків, які вимушені жити в одній сім'ї, не складаються нормальні стосунки. Тут головне полягає в тому, щоб між самими батьками було досягнуте взаєморозуміння і нікому із дітей в сім'ї не віддавалась перевага перед іншими дітьми. Підвищення рівня емоційного та особистісного прийняття дитини з боку її батьків є одним із способів вирішення проблем.

У цілому, психологу-консультанту важливо не центруватися на якомусь одному із внутрісімейних процесів, а мати справу з сім'єю як єдиним цілим, в детальній анамнестичній бесіді торкнутися всіх сторін життя дитини в сім'ї та сім'ї як системи.

Плануючи роботу в старших класах, психолог-консультант повинен її спрямовувати на попередження проблем, пов'язаних з переходом особистості від періоду шкільного життя до життя самостійного. Тут важливо спиратись на встановлені в дослідженнях факти, які свідчать про характер розвитку різних сторін особистості, пов'язаних із спрямованістю в майбутнє.

Висновки

Огляд деяких джерел, в яких висвітлюються особливості роботи психолога-консультанта зі старшокласниками, показав характерні саме для цього віку специфічні проблеми. Нами були проаналізовані причини їх виникнення та окреслені способи вирішення за допомогою психолога. Оптимальним шляхом для цього можуть слугувати принципи віково-психологічного консультування.

Список використаної літератури

1. Урменская Г.В., Карабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование.- М.: Изд-во Моск. ун-та. 1990.
2. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: вопросы теории и практики. -М.: «Педагогика», 1991.
3. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя.-М.: Просвещение, 1989.

4. Немов Р.С. Основы психологического консультирования: Учеб. для студ. вузов.- М.: ВЛАДОС, 1999.

5. Пахальян В.Э. Личностно-ориентированное консультирование в образовании. Т.1.Методология и организация.- М.,2003.

6. Психологическая помощь и консультирование в практической психологии. Под ред. проф. М.К.Тутушкиной.- С-П.: «Дидактика-Плюс», 1999.

7. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: Учебное пособие для студентов высш.пед.учеб.заведений. – М.: «Академия», 2001.

Усачова Л.В. Особенности психологического консультирования старшеклассников

В статье освещены особенности психологического консультирования старшеклассников, выделены наиболее значимые характеристики развития личности на данном возрастном этапе, проанализирован круг проблем, с которыми сталкивается психолог во время консультирования.

Ключевые слова: психологическое консультирование, возрастное развитие, юношеский возраст.

Usachova L.V. Singularities counseling high school students

In the article highlighted the psychological features of consultancy in high school students, selected the most important characteristics of personal development on the present age stage, analyzed the range of issues on which the psychologist faces during consultancy.

Key words: psychological consultancy, age development, youth age.

Особливості застосування гештальт-терапії у роботі зі старшими дошкільниками

Степанчук О.С.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

В статті розглянуто проблему застосування теоретико-методологічних основ гештальттерапії у роботі з дітьми, зокрема із старшими дошкільниками. На основі аналізу матеріалів зарубіжних та вітчизняних психологів виявлено базові поняття, принципи та цілі гештальттерапії, а також визначено один із засобів терапевтичного впливу – гру.

Ключові слова: гештальттерапія з дітьми, принцип холізму, організаційна саморегуляція, контакт, межі контакту, інтроекція, поняття «Я», здорове функціонування.

Постановка проблеми

Потреба у теоретико-методологічному обґрунтуванні та практичній реалізації гештальттерапії дітей, як окремого психотерапевтичного напрямку, виникла наприкінці ХХ ст., коли стало зрозумілим, що використання методів дорослої терапії для молодшої аудиторії не є ефективним. Так А. Фрейд, у своїй роботі про дитячий психоаналіз, зауважує, що в роботі з дітьми дошкільного віку методи роботи слід замінити, адаптувати згідно особливостей кожного етапу психічного розвитку дитини. Це сприятиме перетворенню бесіди, що спрямована на самоаналіз у гру, яка у свою чергу спонукатиме до відображення внутрішніх переживань дитини в даний момент часу [9]. Згідно останніх досліджень, проведених російськими вченими, було встановлено, що 65% вихованців дитячих садочків вступають до школи із вже сформованим негативним Я-образом по відношенню до себе. Як зазначають психологи-практики, таким дітям властива «безпричинна» втрата душевної рівноваги, непостійність у судженнях і поведінці, легка засмучуваність, уникнення відповідальності, а також схильність до поступництва й уникнення конфліктних ситуацій. Все це істотно впливає на адаптивні можливості дитини і, що не менш важливо, знижує інтерес до пізнання оточуючого середовища.

Засоби гештальттерапії у роботі з дітьми допомагають розпізнати причини формування негативного образу Я та створити умови для успішної інтеграції їх особистості. Це стає можливим завдяки використанню у гештальттерапії з дітьми гри, що являється провідною діяльністю даного віку. Гештальттерапевтами, що працюють у цьому руслі по праву можна вважати В. Оклендер, Ф. Керролл, Р. Ламберт, М. Макконвіля, Г. Віллера, Р. Блума, С. Рейнолдса. Досвід І.Млодік та її послідов-

ників істотно розширили теоретичну основу даного підходу [6]. Та на сьогоднішній день, є лише окремі спроби теоретико-методологічного аналізу набутого досвіду в гештальттерапії з дітьми, зокрема, наукові доробки американського психотерапевта Ф.Керрол [1]. Тож, опираючись на матеріали, представлені в передусім у роботах даних авторів, проаналізуємо власні емпіричні дані, отримані в процесі гештальттерапії старших дошкільників та висновки щодо можливостей реалізації даного методу.

Таким чином, **мета** дослідження полягає у теоретичному обґрунтованні можливостей використання гештальттерапії в роботі з дітьми. **Об'єктом** виступають особливості застосування гештальтпідходу у роботі з дітьми, а **предметом** можна вважати використання напрямків та принципів гештальттерапії у психотерапевтичній роботі зі старшими дошкільниками.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження

Гештальттерапія – це зорієнтована на процес терапія, основою якої є досвід особистості, а також інтегроване функціонування всіх аспектів людського організму: почуттів, тіла, емоцій та інтелекту. Філософія даного підходу заснована на перспективі **організмичного функціонування** в межах умов навколишнього середовища та передбачає поняття **відносин, контакту, поняття «Я» (self), здорового функціонування, і психопатології**. Фундаментальним, з точки зору гештальттерапії, у розвитку індивідуальності дитини є **принципи холізму і організмичної саморегуляції**, які передбачають, що дитина народжується як цілком функціонуючий, інтегрований організм, якому властиві **почуття, тіло, емоції та інтелект** [8]. Як зазначає Ф.Керролл: дитина повинна бути в змозі використати ці функції, щоб розвиватися згідно унікальності свого генетичного проекту, повинна організувати свою поведінку так, щоб фізично і емоційно мати змогу вижити та підтримувати оптимальне функціонування в умовах навколишнього середовища [1]. Кажучи іншими словами, процес усвідомлення дитиною певних подій, з позиції гештальтпідходу, включає в себе повне використання сенсорно-рухової системи: слуху, спостереження, смаку, нюху, дотику, і пропріоцептивного контакту.

Це обумовлено тим, що сенсорне сприйняття деякого порушення рівноваги зсередини або ззовні призводить до пробудження моторної системи, що в свою чергу сприяє входженню в контакт дитини із середовищем, пошуку та ідентифікації нею джерела рівноваги. Такий досвід асимілюється як результат потреби, яка задовільнилась і дитина може бути включена у наступний процес. Авторка зауважує, що лише при умові задоволення дитиною потреби і завершення нею ситуації фрагментований сенс «Я» інтегрується у структуру особистості дитини, завдяки

чому вона зможе більш повно брати участь у повсякденному житті. Саме такий перебіг подій, за теорією гештальттерапії, сприятиме появи **дитячої індивідуальності**.

Згадану вище взаємодію дитини з навколишнім середовищем у даному терапевтичному підході називають контактом. **Контакт** – це процес, який передбачає існування потреби і залучення дитини до дій з оточуючим середовищем задля її задоволення. Для цього дитина повинна ніби «напасти» на навколишнє середовище, здійснити активну дію по відношенню до чогось. Тут слід зауважити, що ми часто не визнаємо значення дій дитини у світі, називаючи їх агресивними [2]. Прикладом цьому може бути задоволення дитиною потреби у тактильних відчуттях чи обіймах, які є недостатніми в рамках сімейного середовища, і більш доступними для неї у середовищі дитячого садка чи вулиці. Така дитина виборює потребу у ласці, «нападаючи», виборюючи бажану тактильну увагу. З точки зору гештальтпідходу, така агресія допомагає в житті дитини, дозволяючи їй задовольнити свої потреби, хоча і не дуже сприйнятливим для інших чином, виокремитись з поміж оточуючих. Така здатність дозволяє дворічному малюкові стати більш незалежним, залишаючись у межах родини, дошкільняті – повернути увагу однолітків або попросити те, чого бажає, а підліткові – відстояти власну думку як з дорослими, так і з однокласниками.

В рамках гештальттерапії, агресія – це те, що дозволяє дитині зорієнтувати, мобілізувати, і організувати свої хвилювання та поведінкову активність, тому агресія є суттєвою для розвитку особистості дитини і являється невід'ємною частиною її життя.

Всі живі істоти взаємодіють або здійснюють обмін з навколишнім середовищем у межах контакту організмів. У психологічному відношенні, **межі контакту** можуть бути описані як точка, у якій «Я» відчуває щодо того, що є «не Я» [4]. Якщо досвід відмінності («Я» – «не Я») відбувається, сенс «Я» розвивається. Для дитини цей процес появи сенсу «Я» відбувається у процесі фізичного і психологічного дозрівання.

Гештальтисти стверджують, що людина не народжується з апріорним «Я», воно повинно бути реалізованим, виявленим. **«Я»** – це процес організмичного функціонування, за допомогою якого досвід на межі контакту організовується і визнається як суб'єктивний досвід. Оскільки зміст «Я» дитини розвивається, то він більш активно залучається у процес прийняття, заперечення або вибору, що є необхідним у функціонуванні «Я». Таким чином, **визначення «хто Я?» і «хто не Я?», стає відомим як «Я»**. У процесі це виглядає приблизно так: дитина визначає для себе переваги та недоліки і робить вибори з приводу того чи іншого явища, що, в результаті, з'єднується в «Я» або відхиляється як

«не Я». В теорії гештальту, контакт і ясний вибір «Я» – «не Я» (Я-межі) вважають **здоровим функціонуванням** [4].

Як і більшість психотерапевтичних напрямків, гештальтпідхід підтримує думку про те, що навколишнє середовище має бути прихильним до дитини, як запорука позитивного розвитку її «Я», але головним тут вважається процес контакту, через який дитина формує відносно стійкий набір цінностей, відносин, вірувань про те, ким і якою вона є, дізнається про природу «іншого» (живої чи неживої істоти). Якщо дитина не підтримується у цьому Я-процесі ухвалення чи відхилення, її здатність до саморегуляції і контактування із навколишнім середовищем стає більш стислим, «біднішим». Це призводить до появи ознак деяких відхилень, зокрема, депресій, гіперактивності, страхів та інших труднощів у регулюванні поведінки.

Згідно уявлень гештальттерапії, більша частина нашої поведінки – це творче регулювання її в межах набору умов даного навколишнього середовища. «Я» перетворює нову інформацію контакту з навколишнім середовищем та, асимілюючись, підкріплює позитивне і відхиляє те, що перешкоджає функціонуванню організму. Творче функціонування Ф. Керролл кваліфікує як безпосереднє, витончене, легке, радісне і цілеспрямоване. Здорове функціонування, за її словами, об'єднане, тобто, всі його аспекти функціонують у добре скоординованій манері на користь дитини [1]. Таким чином, благополуччя дитини має бути підтримано як внутрішньо так і ззовні, з огляду на зростання, навчання і розвиток дозріваючої особистості. Досвід такого інтегрованого функціонування, яке є вільним від внутрішніх конфліктів, стає результатом того, що дитина починає вірити у власну здатність жити і долати перешкоди.

У дитини, яка тривалий час проявляє симптоми дискомфортного самовідчуття, є труднощі у плані природного організмичного функціонування та розвитку. Фактично, поведінка або емоційні стани, які змушують батьків чи опікунів приводити дитину в терапію, часто є творчою спробою дитини задовольнити свої потреби і продовжувати розвиватися, навіть якщо процес контакту призвів до психологічного або фізичного болю. Контакт та інтегральні процеси, в такому разі, порушені, і, як правило, приводять до суперечливого змісту «Я» дитини. Незначні проблемні ситуації в її житті стають непосильними та, найчастіше, асимілюються як втрата, виникають проблеми вдома чи дитячому садку. Це може привести до неуважності дошкільника на заняттях, що обумовлено страхом перед сутичкою з однолітками чи страхом запланованої зустрічі з лікарем. В.Оклендер зауважує, що тривале невирішення подібного конфлікту впливає на успішність навчання, відносини у сім'ї, відчуття власної неповноцінності дитини [7].

Один із способів формування образу Я дошкільника полягає у заснуванні організації «Я» на оцінках власного досвіду, і що не менш важливо, на реакціях, відповідях та інструкціях «значимих інших». Такий механізм у гештальттерапії називають *інтроекцією*. Однак, у випадку дисфункціональних інтроекцій, дитина поглинає все сприйняте в цілому і вони стають часткою її самої, при цьому дитина не вважає, що ці ідеї можуть бути неправильними. Дитина дошкільного віку часто визначає свої потреби з точки зору прийнятності чи не прийнятності їх для середовища, в якому зростає, бажаючи відповідати очікуванням і бути прийнятою у соціально значимих зв'язках.

У дітей, які не мають пізнавальної або емоційної зрілості для того, щоб відрізнити, що відповідає, а що не відповідає їх потребам, часто можуть формуватися негативні вірування про себе. Наприклад, «я поганий», «якщо я кричати, то моя мати залишить мене», «я нічого не роблю правильно». Крім того, такі вірування можуть бути й перебільшено позитивними «я – найрозумніша дитина», «я не повинен грати за правилами», «я всім подобаюсь, тому що я – найсимпатичніша дівчинка». Ці Я-гешталти роблять дитину уразливою до високих очікувань, які вона відчуває, але не може досягти. Більшість дитячих інтроектів – це неасимільовані негативні і позитивні вірування про «Я» (тут Ф. Керролл зазначає як «Я-гештальт»), що починають переривати і обмежувати розуміння дитини про себе. Це пригнічує власні відчуття, виникають затиски м'язів, зменшується інтерес дослідження свого довкілля, обмежується використання свого інтелектуального потенціалу у вирішенні проблеми та ін. Це призводить до розколу або фрагментації організмичного досвіду [1]. Наприклад, страх піднімати руку для відповіді на заняттях, як наслідок страху отримати незадовільну оцінку вихователя, або головні болі, як наслідок невисловленого гніву на батьків.

Як ми бачимо, тут спонтанність дитини і природний контакт, стають забороненими в її здатності керувати своїми відносинами зі світом. Отже, контактування, що має відношення до «Я», інших і навколишнього середовища порушується. Дитина може довести себе до відчаю, намагаючись впоратися, особливо, з хронічним травматичним досвідом. Наприклад, пияцтвом батька, розлученням чи втратою батьків, насмішками рідних. Щоб захистити себе від психологічного краху, дитина розміщує такий досвід у межах психологічного фону, де це залишається у вигляді «незакінченої справи» (незакінченого гештальту).

Смptomатична поведінка дитини свідчить про її зусилля зіставити свої потреби в навколишньому середовищі зі стандартами і обставинами, яких вимагають від неї. Щоб уникнути неприйняття і отримати схвалення, дитина показує поведінку, яку вона вважає прийнятною навіть при тому, що вона може викликати в неї самої труднощі. У

перспективі це виглядає як стан переривання потоку організмичної енергії дитини, що призводить до емоційних, фізичних, або психологічних труднощів [3]. Наприклад, дитина може ретрофлексувати певні емоції, такі як гнів і смуток, затискаючи своє тіло на межі наявності головного болю, болю живота або навіть значно складніших хвороб. Вона може уникнути цього, проявляючи бурхливі емоції, агресивні дії, б'ючи кулаком або штовхаючи інших. Вона може спроектувати небажані почуття у заперечення свого особистого досвіду, наприклад, у такий вислів «все тому, що вихователь не любить мене». Дитина може навіть прийти до заперечення будь-якого власного почуття або спогаду. Отже, чимало дітей поводять себе так, як подобається батькам чи оцінюється дорослими як «хороша дитина», тому, що така поведінка створює безпечний простір для дитини в межах контакту «Я» – «не Я». Але така поведінка також свідчить про те, що організмичний процес стискається і, що смисл «Я» стає незначним і засновується на неправильних сприйняттях.

На думку В.Оклендер, є дві основні причини, що приводять дитину в терапію: це труднощі встановлення контакту та негативний смисл «Я». Звідси виходить, що психотерапевт повинен сприяти відтворенню природної організмичної саморегуляції дитини так, щоб вона могла асимілювати нові ситуації в житті, включаючи терапію [7]. Іншими словами дитина знаходиться в терапії для того, щоб відновити здорову організмичну саморегуляцію, повторно пробудити розуміння внутрішніх і зовнішніх подій та бути в змозі використати ресурси, доступні їй в навколишньому середовищі задля задоволення своїх власних фізичних, емоційних, і духовних потреб. Позитивний досвід контакту приводить до розуміння переживань і власних потреб, вибору, інтеграції і змін у структурі особистості. Через процес терапії, яка відбувається в межах терапевтичних відносин, здатність дитини підтримати свій досвід самостійно стає сильнішою. Це дає можливість дитині яскравіше висловити свої емоції, актуалізувати внутрішні ресурси, які сприяють задоволенню її потреб, і переглянути те, що було сприйнято, як небажана поведінка, емоції, думки чи бажання [6].

У порядку зміни, що відбувається в терапії, дитина повинна «повністю заглибитись у свої поточні стани» щоб відчувати себе і свій спосіб життя в світі [5]. Одним із засобів такого заглиблення для дитини під час психотерапевтичного сеансу в гештальттерапії вважають гру. Так як усі діти полюбляють гратись, і часто залюбки приносять іграшки із собою на зустріч з психотерапевтом, то тут можна порівняти гру з містком встановлення довірливих, дружніх стосунків між дорослим і дитиною. Ігри допомагають дітям навчитись по-новому відноситись до людей у

реальному житті, і чим впевненіше і сильніше відчуває себе дитина у житті, тим краще вона поводить під час гри [3].

Ж. Піаже вважає, що внутрішній світ дитини побудований за власними законами та відрізняється від внутрішнього світу дорослого. Зі своїх спостережень він виявив, що дитина дошкільного віку не може стати в позицію іншого, прийняти точку зору однолітка чи дитини, яка задіяна у грі. Але якщо теж саме завдання розіграти за допомогою ляльок, то це призведе до істотно інших результатів. Головну і провідну роль гри у розвитку дітей дошкільного віку також відзначали у вітчизняній науковій психології, де численні дослідження Ельконіна Д.Б., Рубінштейна Л.С, Лісіної М.І., Сільвестру А.І та ін., дали змогу визначити вікові особливості, структуру, функції та значення взаємодії між учасниками під час ігрової діяльності.

Ігри не тільки сприяють релаксації і розвитку, а й допомагають терапевту дізнатись про дитину більше, знизити рівень початкового спротиву, досягнути взаєморозуміння та довіри. Особливо важливим є застосування ігор у терапії для дітей, що мають проблеми у спілкуванні, а також для тих, хто має потребу у будь-якій активності або сконцентрованості. Цінність гри як такої є і у терапевтичній ситуації (індивідуальній та груповій), адже взаємне включення в ігровий процес учасників сприяє покращенню здатності дитини до спілкування, розкриттю життєвих ситуацій тут і тепер.

В психоаналітичній практиці гра часто використовується як трансфер між терапевтом і дитиною, де вона починає реагувати на терапевта так, наче він є кимось із значимих дорослих у її житті, наприклад, батьком чи матір'ю. Але в гештальттерапії гра у такому ракурсі не використовується, тут терапевт залишається в межах своєї ролі, спостерігаючи за процесом гри дитини. Так, у поведінці дошкільників, важливо те, як вони граються, взаємодіють з іншими персонажами, які обирають ролі, а яких уникають, стиль їхньої поведінки і основний сюжет гри. В.Оклендер зазначає, що спостерігаючи за тим, як дитина грається, можна багато дізнатись про її реальне життя [7].

Особистісний розвиток дошкільника відбувається у спілкуванні з гештальттерапевтом через:

- повернення уваги дитини до емоцій, які оволодівають нею під час гри або виражені в її змісті. Наприклад, це може звучати так «здається ти гніваєшся?» або «мені здається, що ця лялька-мати дуже незадоволена сином»;
- спостереження за позою дитини, її обличчям, жестами, голосом, натяками. Наприклад, розмови про вихователя супроводжуються у

дитини зниженням голосу до шепоту або нагадування про бабусю – появою посмішки на обличчі дитини;

- ідентифікацію дитиною себе з кимось із дорослих, тварин чи предметів. Наприклад, з пожежною машиною чи човном у морі, змією у пустелі чи павуком. А запитання «хто з них ти?» чи «а як би ти себе відчув якби став акулою в морі?» допомагають розкрити внутрішні ресурси дитини та наблизитись до пізнання себе і своїх потреб;

- організацію прямого діалогу між речами чи людьми. «Що б сказала ця пожежна машина гелікоптеру, якби вони могли розмовляти?»;

- повернення дитини до ситуації і подій її життя: «А ти себе коли-небудь відчував так як цей крокодил?», «Чи ти хотів би зробити щось подібне?».

Використання засобів гештальттерапії у роботі з дітьми, дозволяє дитині через чергування циклів контакт-відступ, через гру, винагороду і фрустрацію відокремити себе від інших. Гра в гештальті сприяє розкриттю почуттів, переживань та пов'язаних з ними подій, інтеграції особистості, формуванню позитивного образу Я. Спонукою цьому, за словами В.Оклендер, є відкрите самовираження дитини, а також можливість пережити свої емоційні, відчуття у безпечній та сприятливій атмосфері [7].

Висновки

Отже, проблема теоретичного обґрунтування практичного досвіду у гештальттерапії з дітьми існує і причиною цьому є, перш за все, новизна сфери застосування даного методу. Користуючись досвідом колег близького та далекого зарубіжжя, ми можемо визначити деякі основні положення даного психотерапевтичного напрямку, а саме:

- Метою гештальттерапії з дітьми можна вважати спробу відтворення у дитини порушеної здатності до здорового контакту з оточуючим середовищем, повернення її до творчого пристосування, відчуття свого тіла, почуттів та дій. Даний психотерапевтичний підхід зацікавлений в тому, щоб дитина використовувала усі свої організмичні функції та внутрішні ресурси для повноцінної взаємодії зі світом.

- Даний підхід заснований на перспективі **організмичного функціонування** дитини в межах умов навколишнього середовища. Передбачає поняття **відносин, контакту, поняття «Я» (self), здорового функціонування, і психопатології**. Фундаментальним, з точки гештальттерапії, у розвитку індивідуальності дитини є **принципи холізму і організмичної саморегуляції**, які передбачають, що дитина народжується як цілком функціонуючий, інтегрований організм, якому властиві **почуття, тіло, емоції та інтелект**.

- Засобами впливу тут можна вважати природні для дитини сфери діяльності, зокрема, малювання, фантазування, рольову взаємодію та гру, як провідну діяльність у розвитку дошкільника. Цінність гри в терапії полягає у взаємному включенні в ігровий процес учасників, що сприяє покращенню здатності до спілкування, розкриттю життєвих ситуацій дитини тут і тепер.

- Одним із способів у гештальттерапії, що сприяє вибудові образу Я у дошкільника, є організація «Я» дитини на оцінках власного досвіду, і що не менш важливо, на реакціях та відповідях **значимих інших**.

- У руслі гуманістичних ідей, гештальттерапія пропагує безумовне, позитивне прийняття дитини її найближчим соціальним оточенням як одним із чинників, що сприяє формуванню позитивної структури образу Я дошкільника та реалістичний зворотній зв'язок у вигляді передусім емоцій інших людей.

Список використаної літератури

1. Gestalt play therapy / Felicia Carroll, M.Ed., MA – Solvand, CA, 2008. – 36p.
2. Булюбаш И.Д. Руководство по гештальттерапии. / Сер. Золотой фонд психотерапии. – М.: Изд-во института психотерапии, 2004. – 768с.
3. Гертруда Шоттенлоер Рисунок и образ в гештальттерапии / Пер. с нем. – СПб.: Издательство Пирожкова, (Серия «Новый импульс») 2001. – 256с.
4. Дам В. Вклад гештальта в детскую психотерапию – www.psyinst.ru/library.php
5. Минина В.В. Проективный рисунок в гештальте (в метафоре животного). – СПб.: Речь, 2010. – 96с.
6. Млодик И.Ю. Чудо в детской ладошке или неруководство по детской психотерапии. – СПб.: Питер, 2004. – 224с.
7. Оклендер В. Окна в мир ребенка: руководство по детской психотерапии / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 336с.
8. Психотерапия: Учебник для вузов / Л. Бурлачук, А. Кочарян, М. Жидко. – СПб.: Питер, 2003. – 472с.
9. Фрейд А. Лекции по детскому психоанализу / Пер с англ. – М.: Прель Пресс, Изд-во Эксмо, 2002. – 304с.

Степанчук Е.С. Особенности использования гештальт-терапии в работе со старшими дошкольниками. В статье рассмотрено проблему использования теоретико-методологических оснований гештальттерапии в работе с детьми, в частности со старшими дошкольниками. На основе анализа материалов зарубежных и отечественных психологов-практиков определено базовые понятия, принципы и цели гештальттерапии, а также заявлено об одном из способов терапевтического влияния – игру.

Ключевые слова: гештальттерапия с детьми, принцип холизма, организмическое саморегулирование, контакт, границы контакта, интроекция, «Я», здоровое функционирование

Stepanchuk O.S. Peculiarities of Use of Gestalt Therapy to Work with Older Preschoolers. The article treats with the problems as to the use of theoretical and methodology skills of Gestalt therapy by working with children. On the basis of review of researches of foreign and domestic practicing physiologists the basic definitions, principles, and aims of the Gestalt therapy are defined as well as it says also about one of the tools of therapeutic influence – game.

Key words: Gestalt therapy by working with children, principle of holism, organismic self- regulation, contact, contact borders, introjections, «self», healthy functioning

Особливості взаємозв'язку психічних станів та вегетативної нервової системи у хворих з вестибулярною дисфункцією різного ґенезу

Вакуленко Л.М.,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України

У роботі характеризуються особливості вегетативної нервової системи і психічних станів у хворих з вестибулярною дисфункцією в залежності від різного ґенезу (судинного походження, після перенесення черепно-мозкової травми та при хворобі Меньєра).

Ключові слова: вестибулярна дисфункція (ВД), вегетативна нервова система (ВНС), психічні стани, вегетативні розлади, соматоформна вегетативна дисфункція, дезадаптивні стани.

Постановка проблеми

Діагностика, лікування та реабілітація хворих з вестибулярною дисфункцією (ВД) різного ґенезу і на сьогоднішній день залишається актуальною медико-соціальною проблемою. Це обумовлено збільшенням кількості хворих з запамороченням, можливим розвитком тимчасової чи постійної непрацездатності, зміною професійної кар'єри. Складність цієї проблеми полягає ще й в тому, що вестибулярні порушення виникають як при захворюванні вуха (периферичний відділ вестибулярного аналізатора), так і при патології різних органів та систем (центральний відділ вестибулярного аналізатора), що ускладнюють проведення діагностики та реабілітації цих хворих [1; 2; 3; 4].

Аналіз даних літератури свідчить про те, що порушення вестибулярного аналізатора відмічаються у 0,3 – 1,7 % населення промислово-розвинутих країн світу. В Україні, за даними Д.І. Заболотного і співавторів [3], в загальній структурі інвалідності хворі з ЛОР патологією складають близько 6,3 %, причому, більше 75 % із них – особи з ураженнями вестибулярного і слухового аналізаторів.

Теоретико-методологічна проблема дослідження особливостей психічних станів у хворих з ВД зумовлена тим, що на фоні вестибулярних і слухових порушень в значній мірі розвиваються нервово-психічних розлади та неврозоподібні стани, тому такі дослідження є безперечно необхідними для адекватного планування терапевтично-реабілітаційних заходів та профілактики виникнення патопсихологічних змін особистості

(В.М. Рахманов, Д.І. Клименко, И.В. Дамулин, Н.Н. Яхно, Г.Р. Табева, А.М. Вейн, В.Л. Голубев, А.Е. Гулиев, О.В. Діхтярук, М.В. Замергард,.

Мета дослідження. Виявити особливості психічних станів методами медичної психології у хворих з вестибулярною дисфункцією для підвищення ефективності діагностики та комплексного лікувально-реабілітаційного процесу.

Завдання дослідження – дослідити особливості вегетативної нервової системи та психічних станів у хворих з ВД в залежності від ґенезу.

Результати експериментального дослідження та їх обговорення

У відповідності з поставленими завданнями, з дотриманням психологічної етики, нами було обстежено 90 хворих з ВД різного ґенезу. Комплексне клініко-функціональне та експериментально-психологічне обстеження проводили на базі ДУ «Інститут отоларингології ім. проф. О.С. Коломійченка АМН України» в 2008 – 2010 рр.

Розподіл груп для аналізу матеріалу проводили в залежності від причини, яка сприяла виникненню ВД. Всі хворі були розподілені на три групи: I групу – складала 30 осіб з ВД судинного ґенезу (15 жінок і 15 чоловіків), які мали вестибулярні розлади переважно функціонального характеру, що виникли внаслідок судинної патології. До II групи віднесено 30 хворих з ВД після перенесеної закритої ЧМТ, (10 жінок і 20 чоловіків), які мали центральні і периферичні вестибулярні порушення. До III групи увійшло 30 осіб з ВД, яка виникла внаслідок хвороби Мен'єра, (15 жінок, 15 чоловіків), та проявлялася в основному периферичним кохлео-вестибулярним синдромом.

Вегетативні розлади, на які скаржилися хворі з ВД, частіше спостерігалися у осіб із окремими психічними станами і психологічними рисами особистості, такими як: неврастенічні розлади, висока тривожність, депресія, егоцентричність, сенситивність і іпохондричність. Ці психічні стани, розлади і психологічні риси пацієнтів сприяли розвитку вестибулярних і дезадаптивних порушень та утруднювали перебіг захворювання. Враховуючи зазначене, окрім якісного аналізу на основі клінічного спостереження і збору анамнезу у хворих з ВД різного ґенезу, вивчали їх вегетативний статус за методикою А.М. Вейна «Вопросник для выявления признаков вегетативных изменений» (1998).

Проаналізовані скарги хворих з ВД різного ґенезу, які були зумовлені вестибулярними порушеннями та основним захворюванням приведені на рис.1. % випадків

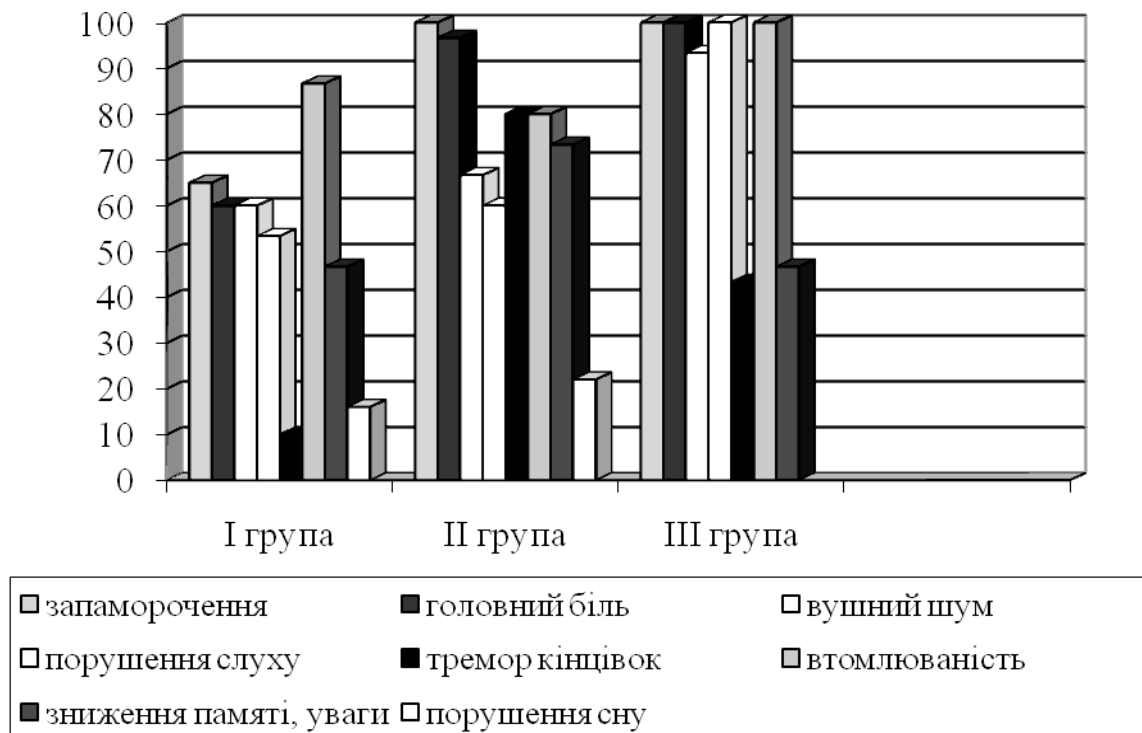

Рис. 1 Основні скарги хворих з ВД різного ґенезу

Результати дослідження скарг хворих з ВД різного ґенезу показують, що клінічна картина в усіх обстежуваних хворих з ВД різного ґенезу була представлена такими синдромами: цефалічним, вестибулярним, атаксичним та астенодепресивним, а також синдромом пірамідної недостатності. Як видно з представлених на Рис. 3.1 даних, найбільше хворих, які скаржилися на представлені вище симптоми, було виявлено у III групі хворих.

Для достовірності дослідження особливостей вегетативної нервової системи у хворих з ВД різного ґенезу, аналізували несприятливі фактори, які могли сприяти розвитку вегетативних розладів та нерідко являлися факторами, що безпосередньо провокували вестибулярні і психоемоційні порушення (див. табл. 1).

Аналіз результатів клініко-анамнестичних даних показав, що такими несприятливими факторами являлись: судинні захворювання, часті нервові зриви, хронічний стрес, психічні і фізичні перенапруження, вегето-судинна дистонія (ВСД), інтоксикації, травми голови, інфекційні захворювання (найбільш часто грипозна інфекція), а також відсутність збалансованого харчування, частіше надлишкове нераціональне харчування пацієнтів. У деяких хворих можна було відмітити сумісну дію цих несприятливих факторів, що безпосередньо передувала вегетативним, вестибулярним та психоемоційним порушенням. Представлені дані поглибленого вивчення психологічного анамнезу у хворих з ВД різного ґенезу, дозволили встановити ряд основних несприятливих факторів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Несприятливі фактори, які сприяли розвитку змін вегетативної нервової системи та провокували вестибулярні і психічні порушення у хворих з ВД

Несприятливі фактори	Групи обстежених, кількість спостережень (абс.)		
	I група (n =30)	II група (n =30)	III група (n =30)
Нервове перенапруження, хронічний стрес	5	-	-
Психічне і фізичне перенапруження	4	-	-
Вегето-судинна дистонія (ВСД)	5	-	-
Гіпертонічна хвороба (ГХ)	5	-	-
Гостре порушення мозкового кровообігу	7	-	-
Інтоксикація	-	-	-
Падіння	-	14	-
ЧМТ, автокатастрофа	-	16	-
Повторні гострі інфекційні захворювання	-	-	-
Нераціональне харчування (ожиріння)	4	-	-
Не в'ясна етіологія	-	-	30

Аналізуючи результати психологічного дослідження за методикою А.М. Вейна виявили достовірні зміни психічних станів обстежуваних, що показали наявність вегетативних розладів, які були зумовлені вестибулярними порушеннями у 86 осіб і сягали (95,56 %) випадків у хворих з ВД, середній показник яких становив $(35,00 \pm 2,01)$ бала. В контрольній групі осіб, обстежуваних за цією методикою, середній показник був в межах норми і не перевищував $(15,00 \pm 1,42)$ бала, що дозволило говорити про наявність вегетативної рівноваги, високі резервні і адаптивні можливості організму обстежуваних та їх психологічну мотивацію до стійкої діяльності (див. табл. 2).

**Частота виявлення клінічних симптомів порушення
функціонального стану вегетативної
нервової системи у хворих з ВД різного ґенезу**

Клінічний симптом	Групи обстежуваних					
	I група (n = 30)		II група (n = 30)		III група (n = 30)	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Головний біль	18	60,00	29	96,67	30	100
Відчуття серцебиття	22	73,33	15	50,00	18	60,00
Підвищена пітливість	18	60,00	25	83,33	28	93,33
Утруднення при диханні	22	73,33	10	33,33	28	93,33
Зниження працездатності	25	83,33	30	100	15	50,00
Порушення сну	16	53,33	22	73,33	20	66,67

У хворих з ВД найбільш проявлялися такі симптоми, як схильність до почервоніння та частого збліднення обличчя 63 (70,00 %) особи, оніміння та похолодіння кінцівок у 45 (50,00 %) осіб, головний біль у 77 (85,56 %) осіб, частіше періодичного характеру або пульсуючий, підвищена пітливість у 71 (78,89 %) особи, яка в основному відмічалася при хвилюванні та інших переживаннях. У 55 (61,11 %) осіб, було відмічено прискорене серцебиття, переважно після хвилювання, психічного або фізичного напруження, 70 (77,78 %) осіб, опитуваних відмічали зниження працездатності, у 58 (64,44 %) осіб, мали порушення сну та постійне недосипання. У 52 (57,78 %) обстежуваних хворих, зафіксовано скарги на періодичну задишку. Непритомність мала місце у 15 (16,67 %) пацієнтів після перенесеної ЧМТ та у 7 (7,78 %) осіб, при хвилюванні, переважно в осіб з хворобою Мен'єра. Вираженість синдрому вегетативної дистонії (СВД) та вегетативних порушень, що виражалися соматоформною вегетативною дистонією у всіх групах хворих з ВД був достовірно високий (див. табл. 2).

Таким чином, отримані дані за методикою А.М. Вейна, свідчили про високу вираженість (у 2 рази вище норми) вегетативних порушень та наявність стійких змін СВД, що спостерігалися у хворих з ВД різного ґенезу і сприяли розвитку неврозоподібних, тривожних, дезадаптивних розладів, а також соматоформної вегетативної дистонії та підтверджували астенічний синдром у хворих з ВД різного ґенезу.

Виявлено, що в усіх 90 хворих з ВД різного ґенезу основними несприятливими факторами являлись: хронічний стрес, психічні і фізичні перенапруження, ВСД та судинні захворювання, гострі і хронічні інтоксикації, ЧМТ, повторні інфекційні захворювання (найбільше часто гриппозна інфекція), а також відсутність раціонального харчування, частіше надлишкове харчування і важка їжа перед сном, що приводило до ожиріння II-III ступеня.

У 95,56 % хворих із ВД різного ґенезу на діагностичному етапі виявлено порушення ВНС та соматоформну вегетативну дистонію.

Виявлено вплив ВД на особистість та суб'єктивні переживання психічного стану хворим, що запускають складні фізіологічні процеси, при яких спостерігалися вегетативні порушення, переживання станів тривоги, страху, агресії, депресивних станів та розлад діяльності шлунково-кишкового тракту (при станах тривоги, страху і невпевненості).

Висновки

Спираючись на результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що для діагностики і реабілітації пацієнтів з ВД різного ґенезу обов'язково має проводитися аналіз особливостей психоемоційного стану, стану ВНС, а також необхідно враховувати вплив несприятливих факторів, для вибору психокорекційних заходів.

При діагностиці та виборі ефективної тактики лікування і реабілітації хворих з ВД різного ґенезу необхідно враховувати особливості психічного стану, стану вегетативної нервової системи та психологічно-соціальні фактори пацієнта. Корекція вегетативних та дезадаптивних психічних станів і психологічних порушень є важливим завданням при лікуванні осіб з ВД різного ґенезу, оскільки адекватний перебіг відновлення вестибулярних процесів у значній мірі пов'язаний з нормальною регуляцією психічного стану і стану вегетативної нервової системи.

Список використаної літератури

1. Базаров В.Г. Клиническая вестибулометрия. – К.: Здоров'я, 1988. – 200 с.
2. Благовещенская Н.С. К вопросу об особенностях вестибулярных и слуховых нарушений при эпилепсии. – В кн.: Эпилептический синдром в клинике нейрохирургических заболеваний. М., Медгиз, 1961, С. 198 – 210.
3. Іпатов А.В. Сергієні О.В. Войтчак Т.Г. Інвалідність як інтегрований показник стану здоров'я населення України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 342 с.
4. Солдатов І.Б. Лекції по оториноларингології: Учебн. Пособие. – М.: Медицина, 1990. – 288 с.

Вакуленко Л.Н. Особенности вегетативной нервной системы у больных с вестибулярной дисфункцией разного генезиса

В работе характеризуются особенности вегетативной нервной системы и психических состояний у больных с вестибулярной дисфункцией в зависимости от разного генезиса (сосудистого происхождения, после перенесения черепно-мозговой травмы и при болезни Меньера).

Ключевые слова: вестибулярная дисфункция (ВД), вегетативная нервная система (ВНС), психические состояния, вегетативные расстройства, соматоформная вегетативная дисфункция, дезадаптивные состояния.

Vakulenko L.N. Singularities the autonomic nervous system in patients with vestibular dysfunction of different genesis

In particular we characterize the autonomic nervous system and psychiatric conditions in patients with vestibular dysfunction, depending on the different genesis (vascular origin, after the transfer of craniocerebral trauma and meniere's disease).

Key words: vestibular dysfunction (vd), autonomic nervous system (ans), mental status, autonomic dysfunction, somatoform autonomic dysfunction, maladaptive state.

«Політичний образ я» в системі психологічних понять

Кобрисенко Д.О.,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

У статті розглядається проблема дослідження «політичного образу Я» в сучасній психологічній науці. Розкрито основні підходи вітчизняних та іноземних дослідників до розуміння таких понять, як «образ Я», «Я-концепція», «самосвідомість». «Політичний образ Я» визначено як один із видів образу Я, що може правити за детермінанту поведінки особи у політичній діяльності.

Ключові слова: образ Я, види образу Я, Я-концепція, самосвідомість, «політичний образ Я».

Постановка проблеми

У сучасних психологічних дослідженнях зростає інтерес до вивчення проблем, пов'язаних із виникненням та «перебігом» самосвідомості особи та впливом першої на взаємодію останньої із соціумом [3; 6; 9]. У сучасній українській психології вивчається образ Я як регулятор подружніх взаємин, образ Я вчителя-професіонала, взаємозв'язок образу Я із самооцінкою та ціннісними орієнтаціями, образ Я самотніх жінок. Традиційно вважають, що образ Я бере безпосередню участь при виокремленні особи себе з навколишнього середовища. Не виняток становить і політичне середовище. Образ Я дозволяє особі визнавати свою наявність, а також відповісти на питання «Хто Я?».

В умовах політизації всіх сфер життєдіяльності людини, політика стає все більш істотним рушієм психіки особи. Нагальним видається дослідити особливості взаємозв'язку образу Я «політичної особи», зокрема його політичного компоненту і поведінки. Актуальність цієї проблеми та недостатня розробленість описаних її аспектів зумовили вибір теми статті.

Мета цієї статті – узагальнити погляди фахівців-психологів на природу виникнення політичного образу Я, знайти підґрунтя для виокремлення «політичного образу Я» в самостійний вид образу Я.

Завдання – визначити феноменологічну сутність «образу Я», «політичного образу Я»; виявити особливості виникнення «політичного образу Я» та його взаємодії з «іншими» видами образу Я.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Аналіз літературних джерел дозволяє зазначити, що більшість сучасних українських та вітчизняних дослідників розглядають образ Я як синонім самосвідомості, Я-концепції або як їх складову [1-4]. Не викликає сумнівів феноменологічна близькість цих понять, проте вони не тотожні. Найчастіше Я-концепція розглядається як система уявлень індивіда про самого себе, система настанов, різноманітних компонентів, здійснення множинних Я; соціально-рольовий аспект. Традиційно самосвідомість досліджують як психологічний конструкт, який складається з трьох компонентів: когнітивний – образ Я; емоційно-ціннісний (самоствалення), регулятивний – зумовлених діяльністю людини; інколи окремо виділяється мотиваційний аспект [4, с. 133]. Часто структуру образу Я розглядають аналогічно структурі самосвідомості [3, с. 60-61].

М.Й. Боришевський звертає увагу на образ Я як результат самопізнання у формі узагальненого уявлення особи про себе. На цьому рівні самосвідомості, особа досягає найбільш зрілого усвідомлення своєї сутності, очікувань, домагань тощо. Образ Я виступає новим утворенням, яке має певну структуру, ієрархію компонентів [2, с. 108-109].

На ієрархічність та структурованість природи образу Я вказує переважна більшість сучасних дослідників. Так, Налчаджян А.А. виділяє наступні види образів Я: образ тіла (тілесне); справжнє (актуальне); динамічне; фантастичне; ідеальне; майбутнє; ідеалізоване; уявне; фальшиве. Структура особистості: Я, центр особистості; Я-концепція, тобто самосвідомість Я, яка складається зі стійких Я-образів; ситуативні Я-образи; властивості особи, риси характеру, здібності тощо. Вся структура центрована навколо Я [6, с. 185-205]. Проте категоричне розмежування образів Я на стійкі та ситуативні повинно бути дещо умовним, оскільки вони взаємопов'язані і можуть переходити з одного в інший.

У Кайгера ми бачимо майже аналогічну структуру видів образу Я, виключення становить лише наявний у класифікації А.А. Налчаджяна тілесний образ Я, якого немає в класифікації Кайгера. Актуалізація тих чи тих видів образу Я, за Кайгером, пов'язана, у першу чергу, із соціальною взаємодією. Проте невизначеним залишається алгоритм актуалізації тих чи тих видів образу Я [5, с. 89-90].

Цікаву думку виказує В.В. Столін стосовно адекватності сприймання образу Я особи за допомогою таких понять як «образ тіла», «Я-реальне», «Я очима інших», «Я, яким я скоріше всього стану». Ці сумніви стосуються надійності використання саме тих категорій, саме тих «точок відліку», якими користуються особи при виокремленні себе із соціуму [8, с. 63-65].

Представник зарубіжної психології Р. Бернс аналізує образ Я як структурний компонент Я-концепції. Я-концепцію він визначає через сукупність настанов, спрямованих на самого себе, де є три складові: когнітивна,

емоційно-ціннісна, поведінкова. Їх можна конкретизувати: образ Я – уявлення індивіда про самого себе; самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність; потенційна поведінкова реакція – ті конкретні дії, які можуть бути породжені образом Я та самооцінкою [1, с. 32].

Не менш важливим і проблемним, аніж структура образу Я, видається його функціональна значущість для особи. Зокрема А. Грись зазначає, що основна функція образу Я полягає в тому, щоб дати індивідові відповідні відомості про себе, допомогти виробляти ефективні життєві орієнтації. Ці функції є важливим фактором детермінації процесу самовизначення особистості. Розвинена здатність збирати інформацію, асимілювати її і вносити уточнення до образу Я – є неодмінною рисою психологічно зрілої особистості [3, с. 65-66].

Крім того, важливо вказати і на такі функції образу Я, як забезпечення ідентичності, самототожності особи, аналіз усього часового сприймання у просторі як у минулому і теперішньому, так і у майбутньому. Це сприяє можливості існування двох форм «Я» – реальної та ідеальної [2, с. 109].

Цікавим видається зазначити, що глибинні індивідуально-психологічні особливості безпосередньо впливають на узагальнений образ свого Я. Можна припустити, що цей загальний образ Я у більшості людей однаковий та може проявлятися на рівні найпростіших відповідей на питання «Хто Я?», де відповіді будуть: людина, чоловік/жінка, професія тощо. В залежності від глибинних індивідуально-психологічних особливостей особи, в неї формується емоційне ставлення до цього узагальненого образу Я. Як наслідок – виникає більш детальне уявлення про себе. Ця деталізація призводить до виникнення «нових» видів образу Я (наприклад, політичний образ Я), або непропорційного розвитку його актуальних видів. Емоційно-цінніше ставлення, яке виникає внаслідок більш детального розуміння себе, визначає, в решті решт, особливості поведінки особи.

Вищезазначені особливості психіки можна визначити як «внутрішні» механізми впливу на уявлення особи про себе. Проте існують і зовнішні чинники, на які вказував Кайгер, це – соціальне оточення [5].

Т. Шибутані підкреслює вагомий вплив на особу її символічного оточення. Уявлення про себе, ставлення до себе і поведінкові реакції на сприйняття себе у соціумі залежить від процесу участі у соціальних групах, спільнотах. Найпростішим цей вплив простежується при зарахуванні себе до таких груп як вікова, етнічна, статева, соціальний клас тощо. Отже ідентифікація з групою має не тільки зовнішні, а й внутрішні наслідки, оскільки особа аналізує дійсність вже заданими групою шаблонами, нормами, статутами тощо.

Т. Шибутані вважає, що існує зв'язок між соціальними уявленнями та розумінням себе як носія деяких суспільних задач та функцій. Тому коли змінюється статус людини, реакції на неї інших людей, шаблони її особистої поведінки, її Я-концепція, образ Я – все піддається зміні. Уявлення про себе та ставлення до себе формуються за допомогою оцінок самого себе з точки зору тих, з ким особа взаємодіє, спілкується [9, с. 188-190; 196-209].

Розвиваючи думку Т. Шибутані про вплив референтного середовища на уявлення особи про себе [9], можна припустити наявність таких видів образу Я, як професійний, правовий, спортивний, навчальний, мистецький тощо. Тобто такі уявлення про себе, де особа має можливість або виказує бажання визначати себе як актора «специфічних соціальних відносин».

Доводиться визнати, що для певної кількості громадян політична сфера є однією з ключових у житті. Отже, розвиваючи думку А. Грися про важливість для особи корегувати свої уявлення про себе в залежності від оточуючого середовища, можна припустити наявність «політичного образу Я», в форматі існування соціальних уявлень особистості про себе [3]. Це видається можливим, оскільки така особа свідомо або несвідомо користується «розумінням» себе у ролі політичного актора. Значущість політичної сфери для особи виступає головною умовою розвитку політичного образу Я. Без наявності відносин особи у політичній сфері ми не можемо говорити про наявність «політичного образу Я» взагалі. При цьому відкритим залишається питання передумов виникнення політичного образу Я.

Якщо загальний образ Я досліджувати традиційно, як один з трьох компонентів самосвідомості або Я-концепції [1-4], видається логічним висунути припущення про наступний алгоритм взаємодії компонентів Я-концепції у політичному середовищі. При взаємодії особа-соціум політичний образ Я відіграє провідну роль впливу «когнітивно-емоційного контексту» на політичну поведінку. Так, отримавши «стимул», когнітивна складова самосвідомості визначає, які уявлення про себе в цій ситуації має особа в залежності від рівня складності цього стимулу. Отримані дані порівнюються з тим досвідом, стереотипами тощо, які вже властиві особі. В результаті цього зіставлення, виникає емоційна реакція, яка призводить до деяких поведінкових реакцій у соціумі [1]. Політична сфера не є виключенням.

Нагадаємо, що за Кайгером, актуалізація видів образу Я пов'язана, у першу чергу, із соціальною взаємодією [5]. Отже, на когнітивну реакцію від «стимулу» соціуму, впливає той вид образу Я, який є домінантним. Наприклад, при вирішенні питання, пов'язаного з мораллю, людина якій «властивий» політичний образ Я, скоріш за все, обере поведінку відмінну

від того, в кого домінуючий – духовний образ Я. Актуалізація політичного образу Я має множинну природу: від внутрішніх чинників (наявність комплексів, фобій, рівня домагань тощо) до зовнішніх (середовище, тенденції у моді тощо).

Не викликає сумнівів значення референтного середовища при формуванні уявлень особи про себе. Отже, саме середовище задає певні шаблони для визначення себе у соціумі.

Політичне середовище може визначити для особи декілька шаблонів зарахування себе до «політичних суб'єктів». У першу чергу, це стосується визнанням особою себе як політичного суб'єкта, в залежності від своїх політичних уподобань. Це, насамперед, такі категорії, як «ліберал», «консерватор», «демократ», «комуніст», «соціаліст», «фашист», «націоналіст» тощо. Інша можлива градація – особливості прийняття політичних рішень та реалізації дій: реформатор, консерватор, революціонер. Також важливо розрізняти уявлення особи про себе в залежності від залученості до політичного життя – політична активність – байдужий, політичний активіст, прихильник певних політичних ідей, співчуваючий, виборець, член партії, член політичного руху, політичний діяч, дипломат, депутат тощо.

Різні політичні шаблони в явленнях особи про себе зобов'язують першу почувати, думати та поводити себе певним чином не тільки у політичному середовищі, а і у повсякденні. Видається логічним, що особа, яка сприймає себе реформатором-лібералом буде сприймати весь світ та себе у ньому відмінно від революціонера-націоналіста. Їх емоційні та поведінкові реакції, скоріш за все, будуть відрізнятися одна від одної. Проте для об'єктивного дослідження політичного образу Я необхідно комплексно аналізувати усі три складові політичної самосвідомості: когнітивної, емоційної та поведінкової, оскільки окремо, ізольовано вони можуть існувати лише в абстракції.

Р. Берон підкреслює велике значення соціальних ролей при міжособистісній взаємодії. Ролі детермінують деякі очікувані види поведінки, які відповідають тому положенню, яке займає людина у цій групі. Виконання декількох ролей, може призводити до рольового конфлікту: невідповідність одних вимог іншим. Зазвичай різні соціальні ролі пов'язані з різними соціальними статусами. Проте, статус може залежати від інших характеристик індивіда, зокрема, від фізичної привабливості, розуму, почуття гумору, здібностей тощо. Скоріш за все, група буде цінувати індивідів, які володіють високим статусом та ставитися до них більш лояльно. Внаслідок цього такі індивіди менше піддаються впливу з

боку групових норм або інших членів групи, у тому числі і тому, що вони не очікують докори за свої дії [7, с. 16-18].

Враховуючи вищезазначене, можна припустити, що «політичний образ Я» виникає у особи одночасно з можливістю виокремлювати себе з оточуючого середовища. Як тільки особа усвідомлює себе як члена суспільства, якихось відносин, з тих пір на неї суб'єктивно починає впливати політичне середовище. Суб'єктивність полягає в усвідомленні соціуму, а відтак і можливості його впливу на особу. Допоки особа не допускає можливості впливу якоїсь дійсності на себе, вона (особа) суб'єктивно почувається комфортно, оскільки немає ніякого тиску. Як тільки виокремлення себе із соціуму видається можливим, тиск і вплив останнього на особу неминучий. Це відбувається, у першу чергу, через найближче оточення – сім'я, родичі, близькі, які на собі відчувають тиск політичного середовища, а відтак і самі у якійсь мірі є носіями політичної свідомості.

У процесі онтогенезу особи вплив на неї соціуму дедалі збільшується. Відтак, задля психологічного комфорту, соціалізація, зокрема, політична, виступає необхідною умовою. Політична соціалізація проявляється при рольовому політичному виборі (членство в партії, виборець, активіст, прихильник політичної сили тощо), набутті політичної ідентичності, поведінкових реакціях на політичну ситуацію у середовищі тощо. Набуття політичної ідентичності супроводжується ідентифікацією з деякими політичними особами, групами, спільнотами. Разом з тим, на політичну ідентичність впливають політичні норми і очікування.

Отже, можна зробити наступні **висновки**. Більшість дослідників акцентує увагу на когнітивній феноменології образу Я особи. Це стосується як комплексного сприйняття образу Я, так і окремих його видів. Проте існує певний дефіцит знань щодо окремих видів образу Я. Сьогодні надає можливість досліджувати нові образи Я, які виникають в результаті взаємодії особи й розвинутого соціуму. Політичний образ Я при цьому займає провідне місце.

Нам видається логічним визначити політичний образ Я наступним чином. **Політичний образ Я** – 1. Уявлення про себе, насамперед політичні, які виникають у особи внаслідок взаємодії з особами, групами та спільнотами у політичному середовищі; 2. Політичне сприйняття себе у межах політичних шаблонів.

Для кращого розуміння особливостей впливу політичного образу Я на поведінку особи видається доцільним дослідити особливості образу Я тих осіб, які ідентифікують себе з політичними акторами: члени різних політичних партій, активісти, прихильники, співчуваючі тощо.

Список використаної літератури

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс. – М.: «Прогресс», 1986. – 422 с.
2. Боришевський М.Й. До проблеми самосвідомості особистості як детермінанти її саморозвитку / М.Й. Боришевський // Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.): в 3-х томах. – К.: Вид-во ДОК-К, 1996. – Т. I. – С. 105-111.
3. Грись А. «Я-образ» як психологічний чинник соціальної дезадаптації особистості / А.Грись // Соціальна психологія. – 2005. – №6. – С. 59-68.
4. Иващенко А.В. Я-концепция личности в отечественной психологии: монографія / Иващенко А.В., Агапов В.С., Барышникова И.В. – М.: МГСА, 2000. – 155 с.
5. Кайгер В. Адаптивні механізми самосвідомості й само ідентифікації / В.Кайгер // Соціальна психологія. – 2005. – №6 (14). – С. 84-95.
6. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А.А.Налчаджян, [отв. ред. Э.А.Александрян]; Баку: АН Арм ССР, 1988. – 263 с.
7. Бэрн Р. Социальная психология группы: процессы, решения, действия / Р.Бэрн, Н.Керр, Н.Миллер. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с.
8. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
9. Шибутани Т. Социальная психология / Т.Шибутани; пер. с англ. В.Б.Ольшанского. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1999 – 544 с.

Кобрисенко Д.О. «Политический образ Я» в системе психологических понятий

В статье рассматривается проблема исследования «политического образа Я» в современной психологической науке. Раскрыты основные подходы отечественных и зарубежных исследователей к пониманию таких понятий, как «образ Я», «Я-концепция», «самосознание». «Политический образ Я» определен как один из видов образа Я, который может выступать детерминантой поведения личности в политической деятельности.

Ключевые слова: образ Я, виды образа Я, Я-концепция, самосознание, «политический образ Я».

Kobrisenko D.O. «Political Self-image» in a system of psychological concepts

The article deals the problem of the political Self research in modern psychology. There are main approaches of native and foreign scientists to understanding such categories as Self, self-conception and self-

consciousness. The author defines the political self as one kind of the Self which can be as a determinant of person's behavior in the political activity.

Key words: the Self, kinds of the Self, Self-concept, self-consciousness, the political Self.

**Лабораторія консультативної
психології та психотерапії**

Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України

об'єднує творчий колектив із 14 наукових співробітників – спеціалістів у галузі теорії і практики психологічної допомоги
Очолює лабораторію **Кісарчук Зоя Григорівна**

Основні напрями наукових досліджень:

- теоретико-методологічні та методичні проблеми психологічного консультування та психотерапії дітей, дорослих, сім'ї;
 - проблеми психотерапевтичної допомоги людині як сприяння її особистісному розвитку;
 - методологічні засади застосування сучасних психотерапевтичних підходів у вітчизняних соціокультурних умовах;
 - соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги особистості.
-
-

Види психологічних послуг:

- навчальні програми з психологічного консультування і психотерапії, психологічної допомоги сім'ї та ін.;
 - теоретичні семінари з актуальних питань психоаналізу та психоаналітично зорієнтованої психотерапії, психодрами, сімейної психотерапії, арт-терапії, транзакційного аналізу та ін.;
 - психотерапевтичні групи: кататимно-імагінативна психотерапія (символдарма), психодрама-терапія, гештальт-терапія, арт-терапія, транзакційний аналіз та інш.
 - індивідуальне та сімейне консультування і психотерапія.
-
-

Адреса:

01033, Київ, вул. Паньківська, 2
Інститут психології ім. Г.С. Костюка,
Лабораторія консультативної психології та психотерапії (к. 30)
тел. (044) 288-33-20, 288-27-63.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Том 3

**КОНСУЛЬТАТИВНА ПСИХОЛОГІЯ
І ПСИХОТЕРАПІЯ**

Випуск 7

За редакцією С.Д. Максименка, З.Г.Кісарчук

Підписано до друку 30.06.2010р.
Формат 60x84/16 Папір офсетний.
Гарнітура Arial Ум. друк арк. 19,28 Обл. вид. арк. 20,75
Тираж 500 прим. Зам № 308

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 26 В
Тел. (04631) 9-09-95, (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №2776 від 26.02.2007 р.